

С.В.Тарасаў

ПОЛАЦК

IX—XVII стст.

ГІСТОРЫЯ І ТАПАГРАФІЯ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ

С.В.Тарасаў

ПОЛАЦК

IX—XVII стст.

ГІСТОРЫЯ І ТАПАГРАФІЯ

МІНСК
«БЕЛАРУСКАЯ НАВУКА»
1998

УДК 947.65
ББК 63.3(4Бел)
Т 19

Навуковы рэдактар:
доктар гістарычных навук, прафесар Г. В. Штыхаў

Рэцэнзенты:
кандыдат гістарычных навук Л. У. Дучыц,
Ю. М. Бохан

Тарасаў С. В.
Т19 Полацк IX—XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. — Мн.: Беларуская
навука, 1998. — 183 с., іл.
ISBN 985-08-0094-1.

Манаграфія прысвечана ўзнікненню, фарміраванню і развіццю гісторыка-тапаграфічнай структуры найстаражытнейшага беларускага горада — Полацка. На падставе абагульнення матэрыялу шматгадовых гістарычных і археалагічных даследаў увазе чытача прапануецца на прыкладзе Полацка канцэпцыя і этапы фарміравання раннесярэднявечавага беларускага горада.

Прадстаўлена багата планаў старажытнага Полацка, малюнкаў і схем.
Разлічана на навукоўцаў і ўсіх, хто цікавіцца айчыннай гісторыяй.

УДК 947.65+72(476.5-21)(091)
ББК 63.3(4 Бел)+85.113(4Бел)

ISBN 985-08-0094-1

© С. В. Тарасаў, 1998

УВОДЗІНЫ

Полацк — адзін са старажытных гарадоў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Упершыню згадваецца ў летапісах пад 862 г. Ён быў заснаваны крывічамі на месцы, якое належала балцкай днепра-дзвінскай культуры ў першай палове першага тысячагоддзя.

Геаграфічнае знаходжанне горада на беразе р. Палаты ў 0,5 км ад яе ўпадзення ў Дзвіну і дало назву гораду. У сярэднім цячэнні Дзвіны ў VIII—IX стст. рассялілася заходняя галіна крывічоў, якія атрымалі назву «палачане».

Да канца X ст. у Полацку правіла самастойная дынастыя князёў. Першы, хто згадваецца ў летапісе пад 980 г., быў полацкі князь Рагвалод: «прышоў з замор'я». Ён загінуў разам з жонкаю і сынам у час паходу на Полацк наўгародскага князя Уладзіміра Святаславіча. Дачка Рагвалода, Рагнеда, стала адной з жонак Уладзіміра. З 980 г. Полацк уваходзіць у склад дзяржавы Уладзіміра — «імперыі Рурыкавічаў».

На пачатку XI ст. самастойная дынастыя полацкіх князёў дабіваецца незалежнага становішча горада і зямлі. Пры Усяславе Брачыславічу (1044—1101) Полацк дасягнуў найвялікшага палітычнага росквіту і самастойнасці. Пасля смерці гэтага князя Полацкая зямля была падзелена паміж яго сынамі і складалася з некалькіх княстваў. Па-ранейшаму на знешнепалітычнай арэне яна выступала як адзіная, але ўжо федэратыўная дзяржава.

У першай чвэрці XII ст. у Полацкай зямлі актывізуецца дзяржаўнае веча. Да сярэдзіны XII ст. яно набывае такія ўплыў, што нават генеалагічная галіна Усяславічаў не можа прэтэндаваць на абсалютную палітычную ўладу. Змена ў 1151—1158 гг. у Полацку князёў (Рагвалод — Расціслаў — Рагвалод) — прыклад барацьбы баярскіх груповак.

У пачатку XIII ст. Полацк уключаецца сумесна з лівамі, латгаламі і эстамі ў актыўную барацьбу супраць крыжакоў, якія ўварваліся ў Прыбалтыку. Супраціўленне было запятым і не заўсёды паспяховым. Пошук новых паплечнікаў у барацьбе з крыжакамі прывёў да таго, што з 50 — 60-х гадоў XIII ст. на Полацкім стале з'явіліся першыя літоўскія князі. З пачатку XIV ст. гэта князі з роду Гедымінавічаў. Полацк уваходзіць у склад Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

Палітычны саюз з Літвой садзейнічаў усебаковаму ўмацаванню Полацка і быў узаемавыгадным. У XIV—XVI стст. Полацк быў адным з самых буйных гарадоў Вялікага княства Літоўскага. У «Хроніцы Польшчы» канцлера Яна Чарніхоўскага ён названы замкам (крэпасцю) Белай Русі.

Шматлікія гандлёвыя дагаворныя граматы Полацка з Рыгаю, Смаленскам сведчаць аб бурным развіцці вытворчых сіл і таварна-грашовых адносін у горадзе, росце яго знешнеэканамічных сувязяў. У 1490 г. Полацк атрымаў Магдэбургскае права. Быў створаны магістрат, да якога перайшлі адміністрацыйныя функцыі кіравання, а з 1504 г. горад стаў цэнтрам ваяводства.

Руска-Лівонская вайна 1558—1583 гг. азнаменавала для горада пачатак яго паступовага заняпаду ў выніку пастаянных ваенных спусташэнняў. У 1563 г. Полацк захоплены войскамі Івана Грознага і знаходзіцца пад уладай рускага цара да 1579 г., калі быў адваяваны беларуска-польскімі войскамі на чале са Стэфанам Баторыем. Але карэннага паляпшэння не адбылося. У часы Руска-Польскай вайны 1654—1667 гг. горад неаднаразова пераходзіў з рук у рукі. У выніку гэтага не толькі рэзка скарацілася насельніцтва горада, але і яго эканамічны патэнцыял. Застаючыся фармальна цэнтрам буйнога рэгіёна, фактычна ён перастаў выконваць важную ролю ў эканамічным і палітычным жыцці. Сведчаннем таму можа служыць той факт, што ў час Паўночнай вайны 1700—1721 гг. шведскія войскі нават не спрабавалі захапіць гэты некалі багаты і вядомы горад.

Мы свядома вельмі коротка спыніліся на палітычнай гісторыі Полацка і Полацкай зямлі. Гэтаму пытанню прысвечана шматлікая літаратура, якая можа стаць прадметам асобага вывучэння. Але разам з тым пытанне гісторыка-тапаграфічнай структуры Полацка IX—XVII стст. цесна звязана з развіццём эканамічнай і палітычнай гісторыі горада. Не абумоўленых выпадковасцей у тапаграфічнай гісторыі горада няма. Іншая справа, што на розных этапах свайго развіцця прыярытэт у фарміраванні мікра- і макратапаграфічнай структуры мог належаць розным па характару і прыродзе фактам.

Першым з іх для ранейшага этапу, безумоўна, з'яўляецца геаграфічны. У далейшым роля яго паменшылася, але не ўлічваючы фактар геаграфіі для фарміравання горада нават у XX ст. нельга. Геаграфічнае знаходжанне старажытнага Полацка IX—X стст. на працягу многіх гадоў не выклікала яўнага сумнення нават тады, калі ў выніку археалагічнага даследавання 60—70-х гг. выявілася, што тэрыторыя акаляючага горада амаль у тры разы меншая за памер умацаванага дзядзінца. Такой супрацьлегласці ў памерах умацаванага і неўмацаванага гарадскога пасялення невядома ні ў адным горадзе Усходняй Еўропы. А менавіта суадносіны прапорцый і наяўнасць схемы «замак — пасад» з'яўляюцца галоўнай рысай ранняга феадальнага горада.

Нявырашанымі заставаліся пытанні росту тэрыторыі Полацка ў IX—XVII стст., дакладныя памеры гарадскіх пасадаў. Гэта было абумоўлена нязначнасцю доследаў на пасадах, асабліва Вялікім, дзе праводзіліся толькі назіранні за будаўнічымі работамі.

Поўнасю недаследаванай з пункту гледжання археалогіі была фартыфікацыйная сістэма феадальнага Полацка. Усе дадзеныя, якія выкарыстоўваліся даследчыкамі для характарыстыкі абарончых збудаванняў, грунтаваліся толькі на паведамленнях пісьмовых крыніц. Апошнія, без сумнення, вельмі важныя, але не даюць поўнай карціны ўмацаванага горада, асабліва на ранніх этапах яго развіцця.

Больш падрабязна была даследавана полацкая архітэктура XI—XII стст. Аднак і тут пасля выяўлення помнікаў як у абрысах старажытнага горада,

так і за яго межамі не рабіліся спробы разглядзець узаемасувязь гэтых помнікаў у канкрэтна тапаграфічнай структуры горада, за выключэннем царквы XII ст. на Верхнім замку — прататыпа храма Архангела Міхаіла ў Смаленску. Размяшчэнне ж іншых помнікаў манументальнай архітэктуры XIV—XVII стст. нават па пісьмовых крыніцах сучаснымі даследаваннямі практычна не разглядалася. Асабліва актуальнай з'яўляецца гэта задача зараз, калі шматлікія архітэктурныя помнікі Полацка не захаваліся альбо захаваліся часткова, а ў той жа час распрацоўваюцца шырокамаштабныя праграмы па адраджэнню і рэгенерацыі гістарычнага цэнтра горада.

Такім чынам, пытанні гістарычнай тапаграфіі найстаражытнейшага беларускага горада маюць на сёння не толькі навуковую цікавасць. Напрыканцы другога тысячагоддзя мы ўсё больш усведамляем каштоўнасць гістарычнай спадчыны, якая, на вялікі жаль, у кругабегу стагоддзяў мае больш шансаў на знікненне, чым на памнажэнне. Гэта разумелі многія даследчыкі, якія прысвячалі свае працы менавіта Полацку. Сярод іх: К. Гаварскі, М. Без-Карніловіч, В. Сямёнаў, А. Сапуноў, П. Бацюшкаў, В. Вікенцьеў, Б. Брэжго, З. Даўгяла, А. Ляўданскі, А. Дубінскі, І. Хозераў. У найноўшыя часы вывучэнню горада прысвячалі свае працы: М. Каргер, П. Рапапорт, А. Мітрафанаў, В. Тарасенка, Валянцін і Васілій Булкіны, Л. Побаль, Г. Штыхаў, Л. Аляксееў, А. Трусаў, Н. Здановіч, Г. Сагановіч і інш.

Праца кожнага адчыняла новыя старонкі ў летапісе выдатнага горада — сталіцы старажытнай Полацкай зямлі. Мы спадзяёмся, што вялікая гістарычная праца, якая раскрыла б феномен Полацка як этнічнага, культурнага, гандлёва-эканамічнага цэнтра старажытнай Беларусі яшчэ наперадзе. Бо для разумення таго, якім чынам гэты горад нарадзіў Рагнеду, Усяслава Чарадзея, Ефрасінню, Скарыну, Сімяона Полацкага і іншых, недастаткова толькі археалагічнага ці толькі гістарычнага вывучэння. Як заўсёды, маштабныя абагульненні і глыбокія высновы могуць быць зроблены толькі на скрыжаванні розных навук. Думаецца, што не ў такой ужо і далёкай будучыні, аглядаючы полацкую даўніну з вышыні паўтары тысячы гадоў, гэта будзе зроблена.

Сёння ж мы прапануем увазе чытача манаграфію, якая з'явілася вынікам дваццацігадовага вывучэння аўтарам полацкай даўніны і дванаццаці гадоў уласных археалагічных даследаў у гэтым горадзе. Упершыню ў навуковы абарот уводзяцца многія матэрыялы, а таксама прапануецца арыгінальная перыядызацыя асноўных этапаў гісторыка-тапаграфічнага развіцця Полацка ад часоў яго ўзнікнення да канца XVII стагоддзя.

Мы спадзяёмся, што сённяшнія і будучыя пакаленні архітэктараў і горадабудаўнікоў, ад якіх залежыць развіццё нашых гарадоў і, у прыватнасці, Полацка, з увагаю паставяцца да агульнагістарычных, тапаграфічных, дэмаграфічных і іншых урбаністычных тэндэнцый, якія мы спрабавалі выявіць і паказаць на прыкладзе гэтага горада. Бо толькі ў суладдзі з мінулым, не абвяргаючы яго здабыткаў, а, наадварот, улічваючы іх, можна будаваць і развіваць нашы старажытныя, славытыя і прыгожыя гарады.

Аўтар выказвае падзяку кіраўніцтву Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук, супрацоўнікам аддзела археалогіі і гісторыі Полацкай зямлі, Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка, якія дапамагалі ў працы над гэтай манаграфіяй, і асабіста Г. Штыхаву, Т. Скрыпчанка, М. Гурыну і мастаку Н. Малчанавай.

АГЛЯД КРЫНІЦ І ДАСЛЕДАВАННЯЎ

1. Письмовыя крыніцы па гісторыі Полацка (у сувязі з праблемамі яго археалагічнага вывучэння)

Письмовыя крыніцы па гісторыі старажытнейшага горада Беларусі Полацка нешматлікія. Асабліва гэта датычыць ранняга перыяду існавання горада. Мы не будзем спыняцца на падрабязным аналізе ўсіх крыніц, дзе ў той ці іншай ступені прыгадваецца Полацк і яго гісторыя. Яны вядомыя і ў большасці вывучаныя. Спынімся толькі на тых, якія можна выкарыстаць па тэме нашага даследавання.

Адзінымі пісьмовымі крыніцамі, якія ў нейкай ступені асвятляюць пытанні старажытнейшай полацкай тапаграфіі XIII—XV стст., з'яўляюцца полацкія граматы, выдадзеныя А. Харашкевіч (Хорошкевич, 1977, 1978, 1980, 1982).

У гэтым выданні ёсць шэраг дакументаў, якія з'яўляюцца вельмі цікавымі для вывучэння гістарычнай тапаграфіі горада ў цэлым і мікра-тапаграфіі яго асобных раёнаў. Так, у адной з самых старажытных грамат 1309 г. ёсць упамінанне аб тым, што двор полацкага епіскапа знаходзіўся на Верхнім замку каля Сафійскага сабора (Хорошкевич, 1977. С. 37). Месца гэта, відаць, з'яўлялася традыцыйным, што будзе бачна далей пры разглядзе больш позніх дакументаў. Сярэдзінай XIV ст. датуецца ўпамінанне манастыра Іаана Прадцечы «на Острове» (Хорошкевич, 1977. С. 42), пачаткам XV ст. — пабудова ў Полацку царквы рыжскімі купцамі (Хорошкевич, 1977. С. 98), пра царкву Багародзіцы згадваецца пад 1497 г. (Хорошкевич, 1978. С. 147—148). Прычым апошняе прыгадваецца ў сувязі з продажам двара «Безумовского», які знаходзіўся якраз каля царквы, непадалёк «двора игумен(ь)ина». Прыгадваюцца і іншыя цэрквы і манастыры. Цікавым з'яўляецца і ўпамінанне ўладанняў у непасрэднай блізкасці ад горада і ў горадзе: «сельцо на Просмужи» (Хорошкевич, 1977. С. 86), «сельцо на Двине выше города на Болдавицах, повыше Шеша» (Хорошкевич, 1978. С. 139), «дворище в месте Полоцком против церкви святое Пятницы межи Тишкова двора и Федосовского» (Хорошкевич, 1980. С. 16) і інш. У граматах згадваюцца гарадская «важница», «капница», «лазня посполитая», карчма. Пабудову ў Полацку гарадской ратушы, згодна з гэтымі граматамі, можна даволі дакладна датаваць часам пасля надання гораду Магдэбургскага права ў 1498 г. (Хорошкевич, 1978. С. 156). Граматы даюць падставу меркаваць, што гараджане займаліся сельскай гаспадаркай, што яны мелі вялікія зямельныя плошчы не толькі вакол горада і ў больш аддаленых мясцінах, але і непасрэдна ў яго межах. Так, у

дакуменце, які датуецца 1501 г., прыгадваецца «огород подле замку» (Хорошкевич, 1978. С. 186). А замкам у той час называўся сучасны Верхні замак. Але асноўныя зямельныя ўладанні гараджан — агароды, лугі, пожні размяшчаліся за Палатою і ўздоўж яе.

У цэлым граматы, апублікаваныя А. Харашкевіч, даюць цікавы матэрыял па мікратапаграфіі гарадской структуры. Але яго лакалізацыя ў межах гістарычнай часткі горада больш дакладна, чым «в городе», «в замке», каля якой-небудзь царквы ці двара, пакуль выклікае цяжкасці. Забягаючы наперад, трэба адзначыць, што удакладненне можа быць магчымым пры наяўнасці і супастаўленні звестак, дзе той ці іншы тапонім трапіць у своеасаблівы мікратапанімічны трохкутнік, дзе адзін з бакоў павінен быць абавязкова дакладна прывязаны да мясцовасці. Апроч таго, некалькі грамат даюць уяўленне аб характары і відах гарадскіх умацаванняў XV—XVI стст. (граматы № 155, 235).

Больш разнастайную інфармацыю даюць крыніцы XVI ст. Сярод іх — «Справы Полацкага гродзкага суда 1533—1539 гг.» Тут пад рознымі гадамі прыгадваецца цэлы шэраг манастыроў: Іаана Прадцечы, Міколы на Лучне, Спаскі, Машоначны, Св. Узнясення; царквы: Спаса ў Сяльцы, Св. Троіцы, Св. Міколы на Палупяце, а таксама грамадзянскія забудовы: ратуша, млын, «мост перед воротами в замку», «свирень Богородицкий», некаторыя «дворища» ў замку, «капница месцкая», «важница». Ёсць звесткі і геаграфічнага характару: Грымучы ручай, Чорныя Гразі. Прыгадваюцца абарончыя збудаванні: «сыпаныя горы замкавыя», «вежы».

На жаль, усе гэтыя звесткі даюцца без адпаведнай прывязкі да гарадской тапаграфіі. Найбольш дакладнымі з'яўляюцца наступныя вызначэнні: «в замку Полоцком», «в городе». Вызначэнне «город» для гэтага часу больш складанае, чым «замак», бо гэта можа быць як тэрыторыя Вялікага пасада, так і Запалоцця. Але адзначым, што ў выніку аналізу многіх крыніц мы схільны лічыць, што паняцце «горад» адносіцца перш за ўсё да Запалоцця, пра што будзе сказана далей.

Каштоўнай крыніцай па тапаграфіі феадальнага Полацка з'яўляецца «Полацкая рэвізія 1552 г.» (Лаппо, 1905). Яна захавалася ў Літоўскай метрыцы сярод пісцовых кніг, складзеных маскоўскімі пісцамі ў XVI ст. У «Рэвізіі» мы маем даволі падрабязнае апісанне полацкага замка і «места». У дадзеным выпадку пад «местом» маецца на ўвазе ўвесь гандлёва-рамесніцкі пасад горада. Згодна «Рэвізіі», ён падзяляецца на Вялікі, Запалоцкі, Астраўскі, Екіманскі і Слабадскі пасады.

У «Рэвізіі» падрабязна апісваюцца ўсе дзевяць замкавых «вежаў» і замкавыя сцены-гародні. Па гэтым апісанні можна меркаваць аб тым, дзе, у якім месцы прыгаданыя «вежы» былі размешчаны, і нават уявіць іх некаторыя канструктыўныя асаблівасці («рублена в три стены»). Не менш цікава апісаны ў «Рэвізіі» масты і «ўзвозы», гарадскія вароты. У спісе полацкай шляхты цікавае пералічэнне шляхецкіх уладанняў у замку або «месте». Як правіла, гэта цэлыя двары-сядзібы.

Заканчваецца «Рэвізія» пералікам манастыроў, царкваў і іх уладанняў. Усяго прыгадваецца 9 манастыроў і 13 царкваў. З іх 2 манастыры і 5 царкваў у замку, 2 манастыры і 5 царкваў у «месте». Астатнія размешчаны непасрэдна ад горада.

Вывучаючы далей пісьмовыя крыніцы, якія маюць дачыненне да гістарычнай тапаграфіі Полацка, варта спыніцца на змешчаным у дадатку да Ніканаўскага летапісу аповядзе аб узяцці горада Іванам Грозным у 1563 г. (Полное собрание русских летописей, 1906). Тут прыгадваюцца «острог» і «градъ», гарадскія «слободы», Барысаглебскі манастыр, дарогі Чэрэвяцкая, Себежская, гарадскія вароты і гэтак далей. Цікава, што ў гэтым дакуменце пад «острогом» маецца на ўвазе Вялікі пасад. «Острог крепок, а рублен острог и всякими крепостьми делан по тому же как и городская (гэта значыць замкавая. — С. Т.) стена рублена, да и ров вкругь от Полоты и до Двины-реки делан крепок и глубок. И из-за Двины-реки повеле стреляти в острог и по острожским воротам, понеже бо от Двины-реки острожные стены не было» (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 356). Апісанне «острога» адпавядае тапаграфіі Вялікага пасада і пацвярджаецца археалагічнымі матэрыяламі.

Далей прыгадваецца загад І. Грознага аб умацаванні горада, пабудове новай сцяны на гарэлых і «пробитых» месцах. На жаль, як змест гэтага загаду, так і яго выкананне не ўдакладняюцца. Сказана толькі, што «они (князь Пётр Іванавіч Шуйскі, Васілій і Пётр Сямёнавічы Сярэбраныя-Абаленскія. — С. Т.) же город укрепisha и устройsha по государьскому приказу, до коих мест государь в Полотцку стоял» (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 363). Незразумелым застаецца апошні сказ: «до коих мест государь в Полотцку стоял». Наўрад ці з'яўляецца ён паказчыкам часу, калі былі адноўлены пашкоджаныя ўмацаванні ў час знаходжання Івана Грознага ў Полацку, таму што горад быў захоплены 15 лютага, а 26 лютага цар ужо пакінуў горад. Відаць, яго трэба разумець як указанне на тое, што менавіта ў першую чаргу трэба было ўмацоўваць, ці на час, калі Полацк знаходзіўся пад уладай маскоўскага гасудара.

Не меншую цікавасць уяўляюць дакументы, сабраныя ў зборніку «Русско-белорусские связи» (1963). Адпіскі, чалабітныя, пісьмы і іншыя дакументы даюць пэўныя звесткі па гістарычнай тапаграфіі Полацка ў перыяд з 1570 па 1667 г. Сярод іх заслугоўваюць увагі такія мікратапонімы, як Паслоўская вуліца ў «Якимове початку» (1570), ратуша (1654), Богаўленскі манастыр (1656), Кадашаўская слабада (1659), «сѣзжая изба» (1660), паведамленне аб знаходжанні на Запалоцці царскіх дзорных «обозом» (1661). Цікавая аб'ява полацкага падваяводы Я. Лісоўскага ў кнізе Полацкага магістрата, дзе згадваецца «вежа на рогу от Полоты на замку низшем» (1663). І тое, што летам 1663 г. рускім войскам было спалена «все место Полоцкое и Заполоть»... так же і замок вышні ледва се удержал» (Русско-белорусские связи, 1963. С. 115—116). У гэтым дакуменце мы бачым дакладнае размежаванне такіх раёнаў горада, як Верхні і Ніжні замкі, Запалоцце. Пад «местом», магчыма, мелася на ўвазе тэрыторыя Вялікага пасада (ад Верхняга замка ўверх па Дзвіна), а магчыма, задзвінскія канцы.

У «Археографическом сборнике документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси» (1867) мы знаходзім шэраг цікавых дакументаў. Адны з іх — «Пастанова полацкіх мяшчан аб пабудове гарадскога тыну» (1638), упамінанне «Двора владычного въ замку вышнем Полоцка при церкви Святое Софии» (1588). У той жа час архіепіскап Феафан меў

«пляцы свои тут у месте Полоцком на посаде Великом у Плигавкахъ». У гэтым жа дакуменце ёсць дадзеныя і аб інвентары двара ўладыкі: «В нём будованья: светлицы две на подклетах напротивко себе, одна с коморою, межи ними сень, светлица поземная, изба напротивко, межи ними сень, светлица на подъизбицы, напротивко клетъ на подклете, межи ними сень, спижарня на пивницы, стайня, бровар старый, лазня, клеточка старая» (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, 1867. С. 167—171). Па гэтым інвентары можна ўявіць не толькі размяшчэнне пабудов на сядзібе архіепіскапа, але ў некаторай ступені і іх архітэктур.

У дакуменце 1588 г. пералічваюцца некаторыя полацкія цэрквы. Гэта адзіны дакумент, у якім упамінаецца царква Спаса «в месте Полоцком на посаде Великом». На Вялікім пасадзе згадваюцца і цэрквы Раства Хрыстова, св. Казьмы-Даміана «въ месте Полоцком на посаде за Полотою».

У інвентары 1601 г. мы зноў сустракаемся з дваром епіскапа «в замку вышнем Полоцком». Гэты інвентар больш падрабязны, чым у апісанні 1588 г., і дае значна большае ўяўленне аб месцы, дзе знаходзіліся двор і яго пабудовы.

Цікавым з'яўляецца данясенне полацкага возніка ад 26 лютага 1646 г., у якім ён пералічвае размяшчэнне варотаў у замку: «...у брамы въездное Полоцкое, под замком вышним у Полоцку стояче от Двины реки... до ворот великих въездных при костеле их милостей отцов езуитов колеюшь Полоцкого на цментарь... до ворот ратушу Полоцкого великих уездных до ворот брамы въездное Полоцкое, названное Ложное, от Двины реки» (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, 1867. С. 368).

Вельмі каштоўная інфармацыйная крыніца па гістарычнай тапаграфіі Полацка другой паловы XVI ст. «Записки о Московской войне» Р. Гейдэнштэйна (Гейденштейн, 1889). Ён быў сведкам захопу Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г., а таму падрабязна апісаў усе падзеі. Яму належыць апісанне геаграфічных асаблівасцей размяшчэння полацкіх замкаў і «города». Ён прыгадвае, што «город» некалі стаяў на месцы Стралецкай крэпасці і быў перанесены І. Грозным у другое месца — за Палату. Сярод іншых дэталей згадваюцца вежы-данжоны, якія прысутнічаюць на малюнках-планах С. Пахалавіцкага.

Наступны дакумент — «Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию» (1882) — пад 1581 г. змяшчае згадку аб тым, што езуіты мелі ў Полацку невялікі касцёл у замку, «где только одна церковь». І што перад замкам «там, где начинается город, строят уже деревянный костел прекрасной архитектуры, который, говорят, в этом году будет окончен» (Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию, 1882. С. 40).

У працы С. Герберштэйна «Записки о Московских делах» (Герберштейн, 1908) знаходзім старажытную назву Дзвіны — Рубон. Наўрад ці варта лічыць гэту назву першапачатковай, таму што Рубонам С. Герберштэйн называе Дзвіну толькі таму, што прытрымліваецца грэка-рымскай традыцыі ўслед за аўтарамі, якія ў сваіх геаграфічных працах часта карысталіся не толькі чужымі пераказамі, але і самі стваралі новыя геаграфічныя назвы.

2. Гісторыка-картаграфічныя дакументы

Да гісторыка-картаграфічных дакументаў мы адносім усе планы і карты Полацка, якія захаваліся ад старажытных часоў да нашых дзён. Цікавасць уяўляюць не толькі планы-схемы канца XVI ст., але і канца XIX — пачатку XX ст. і сучасныя, таму што нясуць інфармацыю па тапаграфіі гарадской тэрыторыі, якая пастаянна мянялася. Асабліва значныя перапланіроўкі горада адбываліся ў наш час у сувязі з інтэнсіўным прамысловым і грамадзянскім будаўніцтвам, якое не заўсёды ўлічвае гістарычныя асаблівасці тапаграфічна-планіровачнай структуры горада.

Старажытнымі планамі Полацка, якія дайшлі да нас, можна лічыць планы, якія склаў асабісты сакратар Стэфана Баторыя С. Пахалавіцкі. Яны дакладна датуюцца 1579 г. Акрамя планаў С. Пахалавіцкім была складзена і карта Полацкай зямлі. Абодва планы прысвечаны захопу горада войскам Рэчы Паспалітай. Гэта не проста планы (малюнкi) горада, але і размяшчэнне вакол яго каралеўскага войска — асада Полацка.

Вывучаючы абодва планы, варта адзначыць паслядоўнасць іх стварэння. Выходзячы з запісак Р. Гейдэнштэйна, мы ведаем, што асада горада пачалася пасля таго, як быў спалены Запалоцкі пасад (Р. Гейденштейн, 1889. С. 58). На плане С. Пахалавіцкага (у далейшым будзем называць яго П-1), дзе горад паказаны з паўночнага боку, мы бачым усе асноўныя раёны Полацка, у тым ліку і Запалоцце (мал. 1). Сама асада на П-1 не паказана, а толькі дыслакацыя войска. Прычым войска знаходзіцца ў руху паходным строем. На другім плане (П-2), дзе панарама разварочваецца з усходняга боку, на месцы Запалоцця бачым гарматы, якія страляюць, і надпіс: «Measto te spalono», што азначае: гэты горад спалены. Надпіс адпавядае апісанню пахода Р. Гейдэнштэйнам (мал. 2). Такім чынам, трэба думаць, што П-1 быў складзены раней, чым П-2, у час прыбыцця каралеўскага войска і яго першапачатковай дыслакацыі вакол горада. У той час як П-2 быў складзены незадоўга да падзення горада 29 красавіка 1579 г.

Першы план цікавы перш за ўсё тым, што ў параўнанні з П-2 ахоплівае большую тэрыторыю, якая знаходзіцца вакол горада. Ён вядомы ў некалькіх гравіраваных варыянтах. Адзін з іх прыпісваецца Яну Баптысту, які зрабіў яго па малюнку С. Пахалавіцкага. На думку Ю. Якімовіча, на адным з варыянтаў паказаны Полацк пачатку XVII ст. (Якимович, 1991. С. 269—272). Дапускаючы такую магчымасць, усё ж адзначым, што першапачатковы малюнак адлюстроўвае менавіта асаду Полацка 1579 г., а таму сумняваюцца ў аб'ектыўнасці адлюстравання агульна-тапаграфічнай сітуацыі не даводзіцца. Другая справа, што з часам у розных варыянтах маглi з'явіцца новыя дэталі, якія датычаць перш за ўсё манументальных забудов. На гэта звярнулі ўвагу С. Александровіч, М. Ткачоў, а за імі — Ю. Якімовіч.

Пачнём разгляд плана з географа-тапаграфічнай сітуацыі вакол Полацка. Першае, што звяртае на сябе ўвагу, — гэта дакладная арыентацыя плана па баках свету (гледзячы бачыць яго з поўначы) і дакладнасць у захаванні прапорцый. Калі па лініі поўнач — поўдзень малюнак адпавядае сучаснаму геаграфічнаму размяшчэнню горада, то па лініі ўсход — захад ён расцягнуты і зрушаны ўбок усходу, у выніку

чаго менавіта ў гэтай частцы плана парушана маштабная дынаміка размяшчэння тапаграфічных кропак навакольна горада. Тлумачыцца гэта проста.

Зробім невялікі разлік. За аснову маштабу возьмем адлегласць паміж паўночным канцом Ніжняга замка і Валовым возерам. Па сучасных чарцяжах каля 2 км. На П-1, выкарыстаўшы вышэйназваны адзінкавы маштаб, адлегласць паміж Ніжнім замкам і Валовым возерам атрымліваем у 1,4—1,5 км. Гэта значыць, маем памяншэнне вобразатвора на 0,5 км. Па апісанню ўзяцця Полацка С. Баторыем у 1579 г. і па П-1 бачым, што ў раёне Валовага возера каралеўскі лагер не змясціўся на плане і было выкарыстана скажэнне маштабнага вобразатвора па лініі ўсход — захад. Такім чынам, усю ўсходнюю частку П-1 трэба разглядаць з улікам вышэйпададзенага маштабнага скажэння, пачынаючы з усходняга канца Ніжняга замка.

Акрамя маштабнага скажэння зменена таксама і прасторавая арыентацыя ўсходняй часткі плана. Палата, якая цячэ ў гэтым месцы рэчышча амаль строга на поўдзень, на П-1 мае паўднёва-заходні напрамак. У выніку такога «сціскання» ўсходняй часткі плана скажэнне закранула і паказ тэрыторыі, якая далучаецца да горада з поўначы, дзе на П-2 бачна размяшчэнне літоўскага абозу.

Паўночная частка П-1 ужо не раз прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Тут найбольш дакладна паказаны ўзгоркі не зусім зразумелага паходжання. Была выказана думка, што гэта гарадскі курганны некропаль перыяду Полацкай зямлі, які не захавалася да нашых дзён (Штыхаў, 1963. С. 69). Гэта думка цікавая і мае права на існаванне ў якасці рабочай гіпотэзы. Але калі на плане паказаны некропаль, то яго памеры павінны быць па лініі ўсход — захад ва ўсякім разе ў два разы меншыя.

У паўночнай частцы плана курганы паказаны на ўскрайку лесу. Зараз, у наш час, у гэтым месцы лясоў няма, плошча ўзарана. Магчыма, былі ўзараны ў свой час і курганы. Нам здаецца, найбольш верагодна дапусціць існаванне паказанага на плане паўночнага гарадскога некропаля на месцы сучаснага аэрадрома ў непасрэднай блізкасці да Запалоўцы (паўночна-заходні вугал П-1). Справа ў тым, што апроч насыпаў на наяўнасць тут старажытнага могільніка можа ўказваць існаванне на гэтым месцы амаль да пачатку ХХ ст. царквы св. Міхаіла. Аэрадром жа быў пабудаваны ў 1937 г. Магчыма, тады і былі знішчаны курганы, калі яны, вядома, існавалі. З таго часу тэрыторыя толькі нівеліравалася, будаўнічыя і археалагічныя даследаванні тут не праводзіліся.

Насыпы, падобныя насыпам на поўначы горада, бачны на П-1 гэтак жа, як і з паўднёва-ўсходняга боку. Праўда, тут яны нешматлікія. Карыстаючыся тым жа маштабам, трэба меркаваць, што яны размешчаны на адлегласці да 1 км ад Верхняга замка. Зараз тут праходзіць вуліца Леніна. Менавіта на гэтай вуліцы ў 1959 г. быў знойдзены меч Х ст., што дазволіла ўжо тады меркаваць аб існаванні курганнага некропаля таго ж часу (Поболь, 1960. С. 150). Такім чынам, можна з упэўненасцю сказаць, што на П-1 паказаны менавіта курганы, а не прыродныя ўзгоркі.

Цікавасць уяўляе яшчэ адна геаграфічная дэталёў плана. Ад рэчышча Палаты насупраць стрэлкі Ніжняга замка на поўнач цягнецца «роў», які

далучаецца да рэчышча ракі. Памеры гэтага «рова» на плане даволі вялікія, што, відаць, і заставіла С. Пахалавіцкага яго занатаваць. Надпіс на латыні тлумачыць: «Fossa naturalis». «Fossa» — у перакладзе «роў», «яма», «канава», «водаадводны канал», а ў другім значэнні — «рэчышча» (Латынско-рускі словарь, 1976. С. 438), «naturalis» — «прыродныя», «натуральныя». Верагодней за ўсё, на карце пазначана ранейшае рэчышча Палаты, якое было зменена ў XVI ст.

Значную цікавасць выклікаюць на П-1 замкі і Запалоцце. Умацаванні Верхняга замка налічваюць 8 вежаў (астатнія, магчыма, былі на плане, але з часам зніклі, а таму іх не відаць). На гравюры Я. Батысты добра бачны 15 вежаў, Сафійскі сабор, элементы ўнутрызамкавай забудовы. Умацаванні Ніжняга замка налічваюць 11 вежаў, Запалоцця — 8. Выбар аўтарам кропкі для нанясення на план полацкіх замкаў дыктаваўся тым, што менавіта з гэтага боку аб'яднанае каралеўскае войска падышло да горада. П-1 — гэта як бы першы погляд на горад, першае агульнае ўражанне ад Полацка, такое, якім ён адкрыўся С. Пахалавіцкаму з правага берага Палаты каля Запалоцкага пасада. Унутраная арганізацыя тапаграфічнай забудовы на П-1 атрымалася вельмі схематычнай і, трэба думаць, з шэрагам значных недакладнасцей. Як мы гаварылі, план ствараўся да пачатку ваенных дзеянняў. Менавіта гэтым і можна растлумачыць, чаму на П-1, напрыклад, не паказаны вежы-данжоны ў цэнтры Верхняга і Ніжняга замкаў, у той час як на П-2 яны займаюць адно з цэнтральных месцаў. Пабудова іх за некалькі дзён было, вядома, немагчыма. Проста на пачатку ваенных дзеянняў яны міжволі сталі вельмі прыкметнымі, таму што прыносілі вялікі клопат войску ворага. Але, магчыма, данжон Верхняга замка на П-1 зрушаны на паўночны ўсход. Такім чынам, маючы П-1, С. Пахалавіцкі яшчэ дрэнна ведаў забудову і планіроўку полацкіх замкаў, асаблівасці ўнутранай тапаграфіі. Тым больш што мыс, з якога мастаком упершыню рабіўся агляд горада, знаходзіўся (як і зараз) на адным узроўні з пляцоўкамі замка. Найбольш выразна С. Пахалавіцкі мог бачыць толькі сабор і некагорыя пабудовы каля яго. Вось чаму на плане Сафія вельмі вялікая, парушае яго маштаб і агульныя прапорцыі.

Але тая ж самая паўночная кропка агляду знаходзілася крыху вышэй пляцоўкі Запалоцкага пасада. На плане гэты пасад намаляваны ў дэталі: роў, сцены і вежы, царква (ці манастыр), вялікі пляц пасярод пасада, тэндэнцыя да лінейнасці прысядзібнай забудовы па лініі захад — усход уздоўж цячэння Дзвіны. Дамы і абарончыя ўмацаванні нанесены больш старанна, чым на Верхнім ці Ніжнім замку. Нам здаецца, справядліва лічыць, што забудовы і ўмацаванні Запалоцця пазначаны больш дакладна, чым полацкія замкі на тым жа месцы. Такая адкрытасць Запалоцця, а значыць, і адкрытасць артылерыйскаму агню з'явілася адной з прычын таго, што пасад быў пакінуты абаронцамі і спалены ў самым пачатку ваеннага наступу.

Апроч вышэйназваных дэталей на арыгінале П-1 знаходзім малюнкi мастоў цераз Палату, млын на рацэ, мост, які звязваў Верхні замак з Запалоццем, а таксама месца пераправы каралеўскага войска цераз Дзвіну.

Гэты план з'яўляецца не толькі важнай гістарычнай крыніцай па тапаграфіі Полацка сярэдзіны XVI ст., але і дае магчымасць рэтраспек-

тыўнага вывучэння горада. Асабліва ўзрастае яго каштоўнасць пры правядзенні параўнаўчага аналізу з П-2. Вывучэнне абодвух планаў, складзеных амаль адначасова з мінімальнай разбежкай па часе, уяўляе вялікую цікавасць.

П-2 — «Узяцце Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.» — выкананы ў тэхніцы малюнка тушшу і расфарбаваны акварэллю. У ладзены момант знаходзіцца ў архіве г. Дрэздэна (Германія) (Якимовіч, 1991. С. 4). Нега тывы з арыгінала гэтага плана даў нам М. А. Ткачоў.

Як мы ўжо казалі, П-2 быў складзены каля 29 жніўня 1579 г. ці адразу ж пасля захопу горада саюзным войскам. Гэты план мае значна менш дэталёў агульнагеаграфічнага характару, ахоплівае меншую тэрыторыю. Але ў той жа час ён багацейшы ў замалёўцы дэталёў самога Полацка, дыслакацыі войска і ходу ваенных падзей. У наваколлі горада на П-2 пазначана царква на Палаце. У адрозненне ад пазначанай на П-1 царквы ў раёне Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра на П-2 бачым царкву, якая раней не сустракалася (магчыма, Багародзіцы). Добра праглядаюцца масты на Палаце, млын на рацэ, у тым ліку і млын каля падножжа Верхняга замка, падзеі вакол якога так падрабязна апісаны Р. Гейдэнштэйнам, пераправа цераз Дзвіну. Прапорцыі і маштабнасць П-2 маюць значна большыя скажэнні ў параўнанні з П-1. Сітуацыя вакол горада вельмі ўмоўная і схематычная. Яна падпарадкавана толькі адной мэце: як мага больш кампактна паказаць размяшчэнне каралеўскага войска вакол горада, яго перамяшчэнне ў ходзе баявых аперацый. План адлюстроўвае менавіта баявыя дзеянні, а таму цэнтральнае і галоўнае месца на плане займаюць сам Полацк і яго штурм з паўночна-ўсходняга боку.

Як мы ўжо казалі, арыентацыя па ўсіх баках свету зменена ў параўнанні з П-1. Глядач бачыць горад з заходняга боку. Гэта зразумела, калі прыняць пад увагу, што з захаду была спроба галоўнага штурму гарадскіх умацаванняў Верхняга замка. Тут адбываліся асноўныя падзеі, што і абумовіла асаблівасці арыентацыі плана. У плане вялікая колькасць дробных побытавых сцэн, на якіх мы не будзем спыняцца, а разгледзім непасрэдна Полацк.

Полацк на П-2 прадстаўлены толькі Верхнім і Ніжнім замкамі. Запалоцця ў той час ужо не існавала, аб чым сведчыць надпіс на самім плане. На П-2 адлюстраваны асноўны абстрэл Верхняга замка гарматамі з боку Запалоцця. Умацаванні Верхняга замка складаюцца з 14 вежаў (да іх мы адносім і тыя, якія стаяць на мяжы Верхняга і Ніжняга замкаў), вежы-данжон. Як бачым з малюнка, 12 вежаў амаль аднолькавыя па сваёй архітэктуры, блізкія да кругавой. Дзве вежы прамавугольныя. Гэта вежа з перакідным мостам у Запалоцце і праязная на мяжы з Ніжнім замкам. Вежа-данжон у плане васьмігранная. Сярод веж тры вылучаюцца сваімі памерамі. Адна знаходзіцца на рагу Верхняга замка насупраць Сафійскага сабора, другая — уязная ва ўсходнюю частку замка і вежа з мостам у Запалоцце. Вежы звязваюцца драўлянымі сценамі — гароднямі. Пры падрабязным разглядзе ўнутранай планіроўкі Верхняга замка можна заўважыць, што мастак сярод грамадзянскіх забудов вылучае культавыя. Яны, як і астатнія, паказаны даволі схематычна, але маюць адну адметную асаблівасць — наяўнасць крыжа. Такіх пабудов мы налічваем чатыры. Яны

размешчаны вакол Сафійскага сабора і, магчыма, яшчэ адна, бліжэй да Ніжняга замка. Характар формы крыжа абсалютна ідэнтычны яго выяве на двух з пяці купалаў Сафійскага сабора. Не выклікае сумнення само месца знаходжання культавых пабудов вакол галоўнага храма. Пляцоўка вакол Сафійскага сабора забудавана менш, чым у другіх частках горада. Гэта зразумела, калі ўлічыць, што тут павінна існаваць саборная плошча, на якую звычайна выходзілі і вакол якой групаваліся астатнія культавыя пабудовы горада. Сафія ўяўляе сабой пяцігаловы храм, характэрны для абарончай архітэктуры (Тихомиров, 1956. С. 22).

Ніжні замак на П-2 налічвае 7 вежаў. Адна з іх праязная і злучае яго з Верхнім замкам. Тут выразна вылучаецца адзін культавы будынак побач з праязнай вежай. Вежа-данжон чатырохгранная. Яна з'яўляецца адзіным цэнтрам прыцягнення планіровачнай забудовы Ніжняга замка. Наколькі можна меркаваць па П-2, сістэма забудовы замка мела радыяльны характар. Лічым, што пазначаныя на малюнку дамы ўнутры абодвух замкаў — не асобныя пабудовы, а схематычны паказ цэлых кварталаў унутры замкаў. На прыкладзе Ніжняга замка гэта прасочваецца асабліва добра. Выразна бачыцца падзел паміж кварталамі і тое, што пустоты паміж імі (вуліцы) вядуць ва ўсіх выпадках да вежаў. Такая строгая кампазіцыя, яе прадуманасць лагічна тлумачыцца, калі ўлічыць, што Ніжні замак як фартыфікацыйнае збудаванне існаваў толькі 16 гадоў. Ён будаваўся выключна ў ваенных мэтах Іванам Грозным. Ніжні замак, з тэрыторыі якога было выселена ўсё грамадзянскае насельніцтва Полацка, не меў якіх-небудзь традыцыйных архітэктурных пабудов. Адзінае, што магло ўплываць на яго забудову, было існаванне тут амаль да XX ст. так званага «попова болотца», якое знаходзілася ў паўднёвай частцы Ніжняга замка. На плане гэтая частка замка вольная ад забудовы.

Зусім іншыя ўмовы складваліся для развіцця планіровачнай структуры Верхняга замка. Гэта знайшло свой адбітак і на П-2. Тут выразна праглядаюцца два цэнтры прыцягнення — Сафійскі сабор і вежа-данжон, размешчаныя даволі блізка паміж сабою.

Нельга не звярнуць увагі на плане і на самі будынкі. Цікава, што большасць з іх двухпавярховыя. Відаць, гэта архітэктурная традыцыя характэрная для Полацка і больш ранняга перыяду.

У дадатак да П-1 і П-2 зробім яшчэ адну заўвагу, якая вынікае пры разглядзе карты Полацкай зямлі. Аўтарам карты з'яўляецца ўсё той жа асабісты сакратар Стэфана Баторыя С. Пахалавіцкі. Карта датуецца 1579 г. На ёй Полацк паказаны вельмі схематычна. Пазначаныя ўжо вядомыя нам гарадскія ўмацаванні Верхняга і Ніжняга замкаў, Запалоцце. Тут цікавая такая дэталёў, як канал (роў), які злучаў Палату з Дзвіной вакол Запалоцця. Гэта самы дакладны малюнак запалоцкага рова на работах С. Пахалавіцкага.

Разглядаючы далей планы Полацка ў храналагічным парадку, варта спыніцца на шведскім плане 1707 г., які быў складзены пасля захопу горада шведскім войскам у 1706 г. у час Паўночнай вайны 1700—1721 гг. (мал. 3) (Ткачоў, 1972. С. 19). Гэты план у адрозненне ад планаў XVI ст. мае арыентацыю па лініі поўдзень — поўнач. Галоўнае месца на плане займае ўмацаваны цэнтр Полацка, куды ўваходзяць не толькі Верхні і

Ніжні замкі, але і тэрыторыя Вялікага пасада ўверх па Дзвіне — асноўны напрамак развіцця Полацка аж да пачатку XX ст. Значныя змены адбываюцца з абарончымі збудаваннямі горада, якія зараз маюць бастыённую структуру, падначаленую патрэбам новага этапу ў развіцці зброі і ваеннага майстэрства. Храналагічна час, калі быў складзены гэты план, выходзіць за межы нашага даследавання, таму мы спынімся толькі на тых дэталях, якія ўяўляюць цікавасць у плане рэтраспектыўнага аналізу.

Перш за ўсё на плане 1707 г. хочацца звярнуць увагу на Першапачатковае полацкае гарадзішча і Палату. Выразна відно, што гарадзішча з усіх бакоў амываецца водамі рэк. Гэта востраў. Рэчышча Палаты падзяляецца ў падножжы гарадзішча і Ніжняга замка на два рукавы, якія потым зноў злучаюцца. Абодва рукавы, згодна плану, дзейнічаюць: па іх цячэ вада. Характэрна пойма ракі вакол гарадзішча, а не паміж гарадзішчам і Ніжнім замкам, дзе адлегласць мінімальная. Па форме Першапачатковае гарадзішча нагадвае амаль правільную трапецыю, аснова якой прыблізна такая, як край Ніжняга замка. Добра праглядаюцца вал і роў, якія спускаюцца да Палаты.

Выразна адзначана форма рова, які агібае Запалоцце і злучае пойму Палаты з рэчышчам Дзвіны. У Запалоцці, як і на вале Івана Грознага, ніякіх абарончых збудаванняў няма. Яны на пачатку XVIII ст. страцілі сваё значэнне. На Верхнім замку паказана не толькі тыповая бастыённая сістэма, але і «ўзвоз» ад Дзвіны да Сафійскага сабора. Гэты «ўзвоз» традыцыйна захоўваўся аж да нашых дзён. Зараз на яго месцы лесвіца. На плане схематычна адзначана забудова Задзвінскіх пасадаў і Запалоцця, наяўнасць некалькіх культавых і грамадзянскіх пабудоў. Сярод іх: Сафійскі сабор, Езуіцкі калегіум, Бернардзінскі манастыр, яўрэйская школа, гарадская плошча і яшчэ некалькі культавых збудаванняў, сярод якіх, магчыма, Богаяўленская царква, пабудовы Бельчыцкага манастыра. Цікавая і яшчэ адна дробная тапаграфічная дэталі, якая прысутнічае на арыгінале плана 1707 г. за межамі ўмацаванага горада з усходняга боку пры самым краі плана. Тут, у забалочанай мясціне, абмежаванай з трох бакоў лесам і полем, намаляваны тры невялікія ўзгоркі, якія рэзка вылучаюцца на даволі роўнай мясцовасці. Малюнак узгорка ёсць і ў раёне Экімані.

Вядомы яшчэ адзін план Полацка XVIII ст., зняты ў 1779 г. (мал. 4). Гэты план ахоплівае толькі цэнтральную правабярэжную частку горада: Верхні і Ніжні замкі, Вялікі пасад, часткова Запалоцце. На гэтым плане цікавымі з'яўляюцца валы, акаляючыя Верхні і Ніжні замкі. Вал Верхняга замка мае тры разрывы: два з боку Ніжняга замка ў месцах, дзе на плане XVI ст. паказаны вялікая вежа і малая, якая злучае абодва замкі, і разрыв вала насупраць Сафіі з боку Дзвіны. На Ніжнім замку выразна праглядаюцца сляды Вала Івана Грознага і вала на стрэлцы Ніжняга замка. Цікава і размяшчэнне некаторых культавых пабудоў, напрыклад: «ветхий (хутчэй за ўсё драўляны. — С. Т.) иезуитский костел Св. ап. Петра и Павла» на Верхнім замку, «Базилианская ветхая церковь» у Запалоцці, некаторыя іншыя пабудовы. Добра бачны невялікія ручаі ў межах гістарычнай часткі горада. Сярод іх так званы «Черный ручей» у падножжы Верхняга замка з боку Вялікага пасада.

З планаў Полацка XVIII ст. вядомы план рэгенерцыі (перабудовы) 1778 г., якая не была здзейснена. Геолога-геадэзічныя асаблівасці полацкай

тапаграфіі, да якой прывязваўся гэты план, паказаны тут вельмі схематычна і недакладна, таму разглядаць яго дэтальна няма сэнсу.

Пэўную цікавасць выклікаюць і іншыя планы Полацка XVIII ст. Сярод іх ёсць складзены, на нашу думку, паміж 1779 і 1786 гг. (мал. 5). На ім добра праглядаюцца равы вакол Вялікага і Запалоцкага пасадаў. Першапачатковае гарадзішча адсутнічае. Затое апошняе добра відаць на плане горада 1786 г. (мал. 6). Па канфігурацыі гарадзішча на гэтым плане вельмі падобна да сучаснага тапаграфічнага малюнка гэтай мясцовасці (мал. 12), назіраюцца рэшткі старога рэчышча Палаты ў выглядзе старыцы. На плане можна заўважыць і рэшткі абарончых умацаванняў Верхняга і Ніжняга замкаў, Вялікага пасада. Другі план, які адносіцца да таго ж года (мал. 7), больш падрабязны і ахоплівае большую плошчу. На ім выразна бачны бастыённыя ўмацаванні на Верхнім замку і Востраве, запалоцкі абарончы роў і роў вакол Вялікага пасада. У раёне Першапачатковага гарадзішча адзначана старыца Палаты, але без вызначэння рэшткаў старога рэчышча. Трэба думаць, гэты план быў складзены значна пазней папярэдняга. План Полацка 1793 г. (мал. 8) даволі ўмоўны і схематычны. Але на ім адзначана тэрыторыя Бельчыцкага манастыра з паметкаю двух храмаў (мяркуючы па размяшчэнню, гэта вялікі сабор і Пятніцкая царква) і абарончага вала вакол яго. На поўнач Запалоцця, абнесенага ровам, паказана Міхайлаўская царква з могілкамі, якія да яе прымыкаюць. Ёсць яшчэ адзін план Полацка XVIII ст., але без дакладнага датавання (мал. 9). Гэты план уключае толькі цэнтральную гістарычную частку горада: гарадзішча, Верхні замак, Ніжні замак, частку Вялікага пасада і Запалоцця. Выразная бастыённая сістэма замкаў, адзначаная на гэтым плане, дазваляе аднесці яго да другой паловы стагоддзя.

Пазнейшыя планы таксама ўяўляюць каштоўнасць. Так, план Полацка 1844 г. (мал. 10) цікавы перш за ўсё паказам тапаграфічнай сітуацыі вакол старажытнага гарадзішча. Само гарадзішча паказана ў выглядзе трапецый і складаецца з дзвюх частак. Верхняя пляцоўка — «Городище» і ніжняя пляцоўка (падножжа) — «Подгородище». На верхняй пляцоўцы размешчаны могілкі. Цікава, што старыца, якая акаляе гарадзішча з поўначы, называецца Палоцішчам — возерам, што ўказвае на відавочную сувязь з самой Палатой і паходжанне ад яе не толькі назвы, але і самой старыцы.

План Полацка 1910 г. у тапаграфічных адносінах вельмі ўмоўны (мал. 11). І гэта не дзіўна, бо ён быў складзены для даведніка па горадзе. Тым не менш ён вельмі цікавы з пункту гледжання гарадской мікратапанімікі. Так, напрыклад, вуліца, якая праходзіць па трасе былых умацаванняў Вялікага пасада, называецца «Крепостной», што яшчэ раз пацвярджае існаванне ўмацаванняў менавіта ў гэтым месцы. Адзначаныя на плане гарадскія могілкі, манументальныя пабудовы. Асабліва сці геаграфічнай структуры горада вельмі прыблізныя.

Вялікую каштоўнасць уяўляе нямецкі ваенны план 1918 г., які захоўваецца ў фондах Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка (план г. Полацка 1918 г., д. 11231/17). Гэты двухбаковы план вельмі высокай дакладнасці паказвае Полацк як з усімі яго тэрыторыямі, так і сам горад, яго гістарычную частку. Вельмі характэрныя на ім абрысы Першапачатковага гарадзішча. Яны амаль дакладна паўтараюць шведскі план 1707 г.

з дэталёна намаляванай гарадской забудовай. Гэта адзіны план, на якім адначасова адлюстравана Валовае возера, комплекс пабудов Бельчыцкага і Спасакага манастыроў.

Завяршаючы агляд планаў Полацка, трэба адзначыць, што ёсць яшчэ планы горада, якія даюць інфармацыю па сучаснаму тапаграфічнаму стану яго гістарычнай часткі. Яны будуць выкарыстаны ў нашым даследаванні ніжэй.

Віды Полацка мы сустракаем таксама і ў наборы паштовак канца XIX — пачатку XX ст., на малюнках Фабер дэ Фера, прысвечаных 1812 г., гравюрах царкваў Бельчыцкага манастыра, у ніжняй частцы іконы прап. Ефрасінні Полацкай, якая захоўваецца ў царкве Спасакага манастыра. На іконе паказаны від Полацка, але бачна, што малюнак абагульненага характару і яго нельга прывязаць да рэчаіснасці. Большасць з гэтых матэрыялаў знаходзіцца ў працах А. Сапунова.

3. Агляд даследаванняў

Навуковых даследаванняў і папулярных артыкулаў, у якіх спецыяльна ці мімаходам разглядаецца гісторыя Полацка са старажытных часоў, сотні. Разгляд іх усіх не прадугледжаны ў нашай працы. Таму мы пастараемся каротка ахарактарызаваць і разгледзець тыя з іх, дзе адведзена хоць якая ўвага гістарычнай тапаграфіі горада, развіццю і росту гарадской тэрыторыі ў межах выбраных намі храналагічных рамак.

Сярод дарэвалюцыйных даследаванняў, якія ў нейкай ступені закраналі пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка, трэба адзначыць працы М. Карамзіна, К. Гаворскага, М. Без-Карніловіча, В. Сямёнава, А. Сапунова, П. Бацюшкава, С. Салаўёва. Усе пералічаныя даследаванні, хіба што за выключэннем А. Сапунова і М. Без-Карніловіча, не ставілі сваёй мэтай вывясненне пытанняў тапаграфіі горада старажытных часоў, а задавальняліся толькі пералікам ужо вядомых фактаў у асноўным па пісьмовых крыніцах часоў Руска-Лівонскіх войнаў. Часцей за ўсё гэта звесткі, якія датычылі ўзяцця Полацка войскам Івана Грознага ў 1536 г. і Стэфана Баторыя ў 1579 г. Часткова такія даследчыкі, напрыклад М. Карамзін, толькі згадвалі аб тым, што «Полоцк издревле славился своими укреплениями», з пералікам тых умацаванняў, якія былі ўзведзены Іванам Грозным (Карамзін, 1834. С. 291).

Вельмі цікавае пісьмо К. Гаворскага ў Імператарскае Археалагічнае Таварыства ад 18 чэрвеня 1852 г. (Гаворский, 1852. № 32). У ім К. Гаворскі апавядае пра сваё асабістае краязнаўчае даследаванне ў Полацку і Полацкай губерні. Так, ён піша пра сваю «прогулку» за Дзвіну «для предварительного обозрения курганов, в особенности во множестве расположенных по задвинской стороне». Тут аўтар упамінае і аб існаванні некалі Альгердавай, Барысаўскай, Дзісенскай, Вітольдавай і Баторыевай дарог.

Апісанню Полацка, яго ўмацаванняў, спробе нейкім чынам хоць часткова ўзнавіць знешні выгляд горада XV—XVI стст. прысвечана праца М. Без-Карніловіча. Так, ён заўважае, што да 1580 г. большая частка

горада знаходзілася на правым беразе Палаты пры яе ўпадзенні ў Дзвіну, гэта значыць у Запалоцці. Што горад з усіх бакоў быў абнесены драўлянай сцяною і глыбокім ровам, вуліцы вузкія, крывыя, без насцілаў, брудныя, дамы нізкія драўляныя з маленькімі вокнамі, дахі крытыя драніцай або саломай (Без-Корнилович, 1855. С. 82). Такое апісанне Полацка, на нашу думку, больш з'яўляецца аўтарскай фантазіяй пад уражаннем горада XIX ст., чым праўдзівым апісаннем горада XVI ст. Але тут жа даследчык прыгадвае, што гарадскія пасяленні цягнуліся ад вусця Палаты аж да летняга архірэйскага падвор'я. Гэта пытанне да нашага часу прынята навучэнцамі на веру, хоць сур'ёзных археалагічных пацвярджэнняў таму няма. Уяўляе цікавасць і апісанне М. Без-Корниловичам знешняй і ўнутранай пабудовы гарадскіх умацаванняў і асабліва гародняў (Без-Корнилович, 1855. С. 82).

В. Сямёнаў у сваім «Географическо-статистическом словаре Российской империи» (Семенов, 1873. С. 164—166), у храналагічным парадку выкладаючы вядомыя яму падзеі ў Полацку са старадаўніх часоў, прыгадвае і пажары, у выніку якіх горад неаднаразова згараў дашчэнту разам з абарончымі ўмацаваннямі. Ён паўтарае апісанне Полацка XVI ст. М. Без-Корниловичам. Цікава, што нават у «настоящее время», гэта значыць у другой палове XIX ст., многія гараджане знаходзілі сабе работу на полацкай прыстані. Адсюль можна зрабіць вывад, што, нават калі з'явілася чыгунка, прыстань не адразу страціла сваё значэнне. Але, на жаль, указанні на яе месцазнаходжанне няма, як, зрэшты, няма яго і ў іншых матэрыялах XIX — пачатку XX ст.

Найбольш падрабязныя даследаванні сярод дарэвалюцыйных прац па гісторыі Полацка належаць А. Сапунову. Яны каштоўныя не столькі вывадамі і заўвагамі аўтара, колькі прыведзенымі ім дакументамі, выпіскамі і г. д. Сярод іх: Прывілей Стэфана Баторыя, дадзены архіепіскапу Феафану Богдану (Сапунов, 1888. С. 67—68); Жалаваная грамата на заснаванне ў Полацку езуіцкай калегіі (Сапунов, 1888. С. 73—75); Прывілей караля Уладзіслава IV ад 12 ліпеня 1633 г. і іншыя дакументы. У сваёй працы А. Сапуноў, пералічваючы цэрквы і манастыры ў Полацку (у якасці першакрыніцы хутчэй за ўсё выкарыстоўвалася «Рэвізія» 1552 г.), спрабуе хоць часткова аднавіць месца іх першапачатковага знаходжання. Так, напрыклад, Багародзіцкі манастыр ён змяшчае на месцы каталіцкага касцёла св. Ксаверыя, які быў на могілках, а гэта, бадай, самыя старажытныя могілкі ў горадзе (Сапунов, 1888. С. 138). Гаворачы пра манастыр св. Казьмы і Даміяна, тлумачыць паняцце «в месте», як за Палатою (Сапунов, 1888. С. 38), поўнасю прыводзіць наказ баярыну Шуйскаму аб умацаванні і аднаўленні сцен, равоў і веж горада. Неабходна адзначыць, што А. Сапуновым апублікавана большасць вядомых планаў горада, мноства фотаздымкаў і літаграфій, гравюр. Ім упершыню зроблена спроба вызначыць колькасць жыхароў горада. Праўда, А. Сапуноў адразу агаворваецца, што пра колькасць жыхароў і дамоў старажытнага Полацка нічога невядома. Полацк XVI ст. ён параўноўвае з Вільняй, дзе налічвалася больш за 100 тыс. жыхароў. Да 1780 г. у горадзе не было ніводнага грамадзянскага каменнага дома (Сапунов, 1893. С. 430).

Да пытання аб полацкай тапаграфіі звярталіся і такія гісторыкі, як П. Бацюшкаў. У сваёй працы «Белоруссия и Литва» ён, напрыклад, піша,

што адной з самых старажытных цэркваў Полацка была царква прасвятой Багародзіцы, «уже в 1159 г. называемая у летописца «старою», и загородная Спасская церковь на Сельце» (Батюшков, 1890. С. 17). Ім адзначаецца, што ў другой палове XIII ст. епіскап Сімяон Наўгародзец заснаваў у Полацку Мікалаеўскі манастыр на Лучне (Батюшков, 1890. С. 28). Праўда, даследчык памыляецца, што Сафійскі сабор быў заснаваны князем Барысам Усяславічам пасля пабудовы Багародзіцкай царквы. Яму ж прыпісвае і будаўніцтва Барысаглебскага манастыра (Батюшков, 1890. С. 27). У той час як другі гісторык, В. Данілевіч, адносіць пабудову царквы Багародзіцы да яшчэ больш ранняга перыяду — 1007 г., праўлення князя Брачыслава (Данилевич, 1896. С. 63). Якая ж сапраўдная дата пабудовы царквы Багародзіцы — пытанне спрэчнае і хутчэй за ўсё невырашальнае. Ва ўсякім разе да таго часу, пакуль не будуць знойдзены рэшткі самой царквы. Што да Сафійскага сабора, то дата яго ўзвядзення ў сярэдзіне XI ст. ужо не выклікае сумнення.

І ў заключэнне агляду дарэвалюцыйнай гісторыка-краязнаўчай літаратуры трэба прыгадаць яшчэ адну працу, якая, праўда, не мае якіх-небудзь каментарыяў па выкарыстаных першакрыніцах. Гэта «План местности, на которой расположена часть г. Полоцка с восстановлением ее топографических особенностей и плановых данных, существовавших в XVI и XVII столетиях», змешчаны ў кнізе В. Вікенцьева «Полоцкий кадетский корпус» (Викентьев, 1910. С. 40—41). Мы не разглядалі гэты план сярод арыгінальных планаў горада, таму што ён з'яўляецца спробай аднаўлення гарадской тапаграфіі XVI—XVII стст., а не рэальным яе адлюстраваннем (мал. 13). Заслугоўвае ўвагі азначэнне на гэтым плане «форткі», Багародзіцкага манастыра, крапаснога рова, мастоў. Асабліва выклікае давер азначэнне рова вакол Ніжняга замка. Выразна бачна перспектыва яго злучэння з ровам каля Верхняга замка па рэчышчу Чорнага ручая і, што асабліва важна, злучэнне рова з Палатою. Менавіта ў гэтым месцы доўгі час існаваў роў, які ў далейшым быў засыпаны і пабудавана дарога. Не выклікае сумненняў дакладнасць пазначаных на плане гарадскіх вуліц, назвы якіх хутчэй за ўсё былі перанесены В. Вікенцьевым з XIX ст., назваў плошчаў, рынкаў, культавых пабудоў дамініканцаў, францысканцаў, езуітаў. Чаго нельга сказаць пра размяшчэнне крапасных вежаў, хоць, напрыклад, праязная вежа паказана, як нам здаецца, правільна.

Разгледжаныя дарэвалюцыйныя даследаванні, як бачым, мала датычылі пытанняў гістарычнай тапаграфіі горада і задавальняліся ў асноўным канстатацыяй вядомых фактаў. Погляд на тапаграфію Полацка у цэлым быў як на горад, які меў два добра ўмацаваныя цэнтры — Вялікі і Ніжні замкі і тэрыторыю, якая называлася горадам і складалася з Вялікага пасада і Запалоцця. Пытанні планіроўкі, забудовы, размяшчэння культавых і грамадзянскіх пабудоў падрабязна не разглядаліся.

Пасля 1917 г. і амаль да нашых дзён даследаваннем гісторыі Полацка, у тым ліку і яго гістарычнай тапаграфіі, займаліся ў асноўным археолагі. Нам вядома толькі некалькі прац, якія закранаюць тапаграфію горада і не належаць праму археолагаў. Гэта невялікая кніга Б. Брэжго «Замкі Віцебшчыны» (Вільня, 1933 г.) і артыкул І. Дэйніса «Нижний замок в Полоцке», надрукаваны ў бюлетэні «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (№ 2, 1983 г.),

на жаль, з вялікімі скарачэннямі. (У працы над кнігай мы карысталіся поўным рукапісным тэкстам, які захоўваецца ў фондах Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка.)

Першая праца з'яўляецца як бы выніковым абагульненнем усіх вядомых пісьмовых крыніц і звестак па тапаграфіі абарончых збудаванняў Полацка і якіх-небудзь новых матэрыялаў ці вынікаў не нясе. А вось артыкул І. Дэйніса, заслужанага настаўніка БССР, ганаровага грамадзяніна Полацка, аднаго з самых адукаваных і нястомных краянаўцаў-аматараў роднага горада, заслугоўвае вельмі пільнай увагі. У неапублікаванай частцы гэтага артыкула ёсць зусім новае, на першы погляд нечаканае меркаванне аб гісторыі стварэння Ніжняга замка ў Полацку. Сутнасць яго ў тым, што тэрыторыя сучаснага Ніжняга замка і так званае Гарадзішча да сярэдзіны XVI ст. складалі адно цэлае. А па загаду Івана Грознага ў 1563—1564 гг. паміж імі было пракапана рэчышча з мэтай скарачэння абарончых збудаванняў замка. Гэта ідэя (дапушчэнне) не належыць менавіта І. Дэйнісу, як ён сам прызнае ў артыкуле, а была выказана мясцовым жыхаром краянаўцам-аматарам Свідэрскім яшчэ ў 1920 г. Сам жа Свідэрскі атрымаў гэтыя звесткі з рукапіснай польскамоўнай кнігі. Кнігу ж знайшоў у былой бібліятэцы Полацкай езуіцкай калегіі. Укладанню гэтай гіпотэзы на мясцовасці і прысвечаны артыкул І. Дэйніса. Праўда, сур'ёзных аргументаў у абарону гэтай гіпотэзы аўтар прывесці не змог. Гэты недахоп мы і паспрабуем папоўніць у наступных частках нашага даследавання.

Астатнія працы, у якіх закраналіся пытанні полацкай тапаграфіі, належаць археолагам. Мы не будзем спыняцца на археалагічных даследаваннях дарэвалюцыйных археолагаў і ў многім не будзем кранаць археалагічныя даследаванні савецкага часу, таму што яны даволі падрабязна і добра апісаны Г. Штыхавым у працы «Археология Полоцкой земли за 50 лет» (1969).

Адзначым толькі, што першыя навуковыя археалагічныя даследаванні ў Полацку былі пачаты ў 1913 г. П. Пакрышкіным з мэтай вывучэння фундаментаў Сафійскага сабора (Исторический вестник, 1913). Праўда, яшчэ раней, у 1911 г., членамі Віцебскай навуковай архіўнай камісіі, на чале якой быў А. Сапуноў, пры ўдзеле выкладчыка Полацкага кадэцкага корпуса, гісторыка і археолага І. Далгова праводзіліся нейкія работы і «раскопкі» на тэрыторыі Бельчыцкага манастыра (Записки северо-западного отделения Русского географического общества, 1911). Вынікі гэтых работ і тое, наколькі яны насілі навуковы характар, невядомыя.

Першае спецыяльнае даследаванне, прысвечанае гістарычнай тапаграфіі Полацка, належыць З. Даўгялу (Даўгяла, Polocіае моспіа, 1928). Праца З. Даўгялы ахоплівае пытанні гарадской тапаграфіі да 1812 г. Калі развіццё гарадской тэрыторыі і гарадскіх умацаванняў, пачынаючы з XV ст., даследчык разглядае ў асноўным толькі па ўжо вядомых крыніцах, то па пытанні ўзнікнення горада і яго першапачатковага размяшчэння выказвае свае арыгінальныя думкі. З. Даўгяла лічыць, што першапачатковы ўмацаваны цэнтр «быў, здаецца, у самым заходнім трохкутніку плошчы Верхняга замка. З поўначы і з захаду гэты куток апаясвае р. Палата, з усходу і поўдня мог быць роў. Горад быў земляны. Меў невялікі абшар. Гэта частка са старажытных

часоў мела назву «Машня» (Даўгяла, 1928. С. 213). Да XI—XII стст. даследчык адносіў пашырэнне горада «ў сувязі з узростам насельніцтва».

Далейшае вывучэнне пытанняў паходжання Полацка, яго гісторыка-тапаграфічнага развіцця стала магчымым толькі з пачаткам планавых археалагічных даследаванняў горада. Першымі такімі даследаваннямі ў савецкі час з'явіліся раскопкі, праведзеныя ў Полацку выдатным беларускім археолагам А. Ляўданскім і А. Дубінскім у 1928 г. А. Ляўданскаму належыць гонар адкрыцця старажытнага полацкага гарадзішча ў выгіне старога рэчышча Палаты на адлегласці 0,8 км ад месца ўпадзення яе ў Дзвіну (Ляўданскі, 1930. С. 161—170). На тэрыторыі гарадзішча А. Ляўданскі заклаў чатыры шурфы і засведчыў двухслойны характар помніка. Большая частка ганчарнага посуду была ім аднесена да XI—XII стст., але частка керамікі — да X, а то і IX ст. Ляпны посуд, які належаў беднаму знаходкамі культурнаму пласту, ён вызначыў часам «раней IX—X стст.»

А. Ляўданскім праводзілася даследаванне тэрыторыі Верхняга замка і Запалоцця. Разам з даследаваннем гарадзішча ў выніку атрыманых матэрыялаў ён абгрунтаваў наступную тэорыю ўзнікнення і паслядоўнасці тэрытарыяльнага развіцця Полацка. На яго думку, узнікненне горада адносіцца да VIII—IX стст. Гэта датаванне даюць ніжні культурны слой гарадзішча, посуд, які аналагічны посуду VIII—IX стст., знойдзенаму ў курганах з трупаспаленнем каля вёсак Гарава і Рудня Полацкага раёна. Гарадзішча з'яўлялася першапачатковым ядром Полацка і іграла ролю ўмацаванага цэнтра да XII ст. А. Ляўданскі лічыў, што ў X стагоддзі на тэрыторыі Верхняга замка існавала паселішча, а ў XII стагоддзі сюды быў перанесены цэнтр горада, таму што з цягам часу Полацк значна ўзрос і першапачатковыя ўмацаванні гарадзішча з-за малога памеру не маглі задавальняць новым патрабаванням жыцця. Пашырыць яго на абмежаваным востраве было немагчыма. Таму яно пакідаецца і будзецца новае ўмацаванне на мысе пры ўпадзенні Палаты ў Заходнюю Дзвіну. Зараз яно носіць назву Верхняга замка. Пазней ён быў пашыраны, і ўзнік Ніжні замак, а таксама ўмацаванні на Запалоцці.

У Запалоцці з канца X — пачатку XI ст. пашыраўся пасад, назва «Стары горад» першапачаткова адносілася да гарадзішча. Значна пазней Старым горадам стала называцца Запалоцце.

Погляды А. Ляўданскага на гістарычную тапаграфію Полацка ўхваліў М. Ціхаміраў з той агаворкай, што цэнтр горада быў перанесены з гарадзішча на Верхні замак не пазней узвядзення тут кафедральнага Сафійскага сабора, гэта значыць на 1—1,5 стагоддзя раней (у канцы X — пачатку XI ст.), чым лічыў А. Ляўданскі (Тихомиров, 1956. С. 26). Як пазней высветлілася, праўка М. Ціхамірава часткова аказалася правільнай.

А. Ляўданскі праводзіў даследаванні і на тэрыторыі Спаскага манастыра. Яны паказалі адсутнасць слоя паселішча. Даследчык дапусціў, што жыццё тут пачалося толькі з часу пабудовы цэркваў (Ляўданскі, 1930. С. 170).

Вялікая заслуга ў вывучэнні полацкай археалагічнай спадчыны належыць І. Хозераву. Ён даследаваў храмы Бельчыцкага манастыра (Воронин, 1956. С. 10).

У апошнім дзесяцігоддзі раскопкі ў Полацку набылі па-сапраўднаму планавы характар і адпаведны размах. Работы праводзіў М. Каргер (1957—

1962, 1964, 1967), А. Мітрафанаў (1958—1960), В. Тарасенка (1960—1962), Г. Штыхаў (1960—1968, 1964, 1979—1980), В. Булкін (1978—1980) і аўтар (1986—1995). Архітэктурна-археалагічныя даследаванні ажыццяўлялі І. Хозераў, М. Каргер, П. Рапапорт, В. Булкін, А. Трусаў. Каштоўныя дадзеныя аб тэрыторыі старажытнага горада атрыманы пры назіранні за культурным слоём у час будаўнічых работ Л. Побалем, Г. Штыхавым і аўтарам.

Нягледзячы на вялікую колькасць даследаванняў, пытанне аб найстаражытнейшай тапаграфіі горада так і не было канчаткова вырашана. Так, І. Хозераў па выніках раскопак 1946 г. выказаў нічым не абгрунтаванае меркаванне, што Верхні замак быў «нічым іншым, як гарадзішчам VI ст.» (Хозераў, 1946). Мітрафанаў, даследуючы Верхні замак у 1958—1960 гг., лічыў, што гэта найстаражытнейшая частка горада, дзядзінец, з якога пачаў сваё развіццё горад і вакол якога не пазней X ст. узнік гандлёва-рамесніцкі пасад (Митрофанов, 1959). Полацкае гарадзішча было аднесена А. Мітрафанавым па аналогіі ляпнога посуду да заходнедзвінскіх. Такім чынам, існаванне рэшткаў славянскага паселішча VIII—IX стст. на Полацкім гарадзішчы выклікала сумненне, і перад даследчыкамі было пастаўлена пытанне аб пераглядзе погляду на гарадзішча як на месца першапачатковага ўмацаванага цэнтра Полацка (Митрофанов, архив, д. № 111).

Значны рост факталагічнага археалагічнага матэрыялу даваў усё новыя і новыя звесткі па агульнай тапаграфіі горада, планіроўцы і забудове, размяшчэнні культовых і грамадзянскіх пабудов. І. Хозеравым адкрыты фундаменты раней невядомай царквы XII ст. на тэрыторыі Спаскага манастыра (Хозераў, 1946). М. Каргерам знойдзены рэшткі дамангольскай пабудовы ў двары СШ № 8. Ім жа вывучаны рэшткі фундамента храма XII ст. на Верхнім замку (Каргер, архив, д. № 119, 166, 308). В. Булкіным знойдзены фундаменты полацкага княжацкага церама XII ст. на Верхнім замку (Булкин, 1977). А. Рапапортам даследаваны руіны і фундаменты храма XII ст. на стрэлцы Ніжняга замка, княжацкі церам на Верхнім замку (Раппопорт, 1981).

Вялікая роля ў разглядзе пытанняў тапаграфіі Полацка належыць Г. Штыхаву. Яны знайшлі асвятленне ў працы «Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка» (Штыхаў, 1963), у грунтоўнай працы «Древний Полоцк IX—XIII вв.» (Штыхов, 1969) і шэрагу іншых прац. У апошняй працы Г. Штыхавым пераканаўча даказана, што першапачатковым умацаваным цэнтрам было менавіта гарадзішча ў выгіне Палаты. Ён жа знайшоў і частку паселішча з матэрыяламі IX—X стст., вызначыў памеры горада гэтага часу і прыкладную колькасць насельніцтва (Штыхов, 1975. С. 26—27). Г. Штыхавым былі вызначаны асноўныя этапы развіцця Полацка ў IX—XIII стст., колькасць і памеры гарадскіх пасадаў, колькасць насельніцтва, якое тут пражывала. Так, плошча горада XI—XII стст. была вызначана ў 80 га, а колькасць насельніцтва ў XII — пачатку XIII ст. каля 8 тысяч чалавек (Штыхов, 1975. С. 33). Ім зроблены план-рэканструкцыя тэрыторыі старажытнага Полацка з нанясеннем на яго старажытных раёнаў і помнікаў манументальнага дойлідства. Погляды Г. Штыхава на дынаміку развіцця тапаграфічнай структуры горада складаліся ў працэсе зліцця асобных паселішчаў, якія разрасталіся ўздоўж Палаты і правага берага Дзвіны, ствараючы поўнаццёва заселеныя палосы. Стваралася сістэма

плана Полацка, блізкая да радыяльнай (Штыхаў, 1963. С. 71), што Полацк як горад узнік на аснове ўмацаванага цэнтра полацкіх крывічоў VIII—IX стст. і ператварыўся ў якасна новы сацыяльны арганізм у канцы X—XI ст., пашыраючыся за кошт новых пасяленняў. Дзядзінец з гарадзішча на Верхнім замку быў перанесены ў пачатку XI ст. Падобна Ноўгараду, горад меў арганізацыю па гарадскіх «концах», хоць яна не атрымала такога развіцця, як у Ноўгарадзе.

Вялікае месца пытаннем полацкай тапаграфіі адвёў у сваёй манаграфічнай працы Л. Аляксееў (Алексеев, 1966). Ён зрабіў рэканструкцыю плана горада (Алексеев, 1966. С. 141), звярнуўшы ўвагу на размяшчэнне шэрагу манументальных пабудов. Аўтар прытрымліваецца думкі аб пераносе дзядзінца горада на Верхні замак у пачатку XI ст.

Завяршаючы агляд крыніц і даследаванняў, адзначым, што ўсе яны разбіваюцца на дзве вялікія групы: пісьмовыя крыніцы і картаграфічныя матэрыялы, якія далёка не поўна асвятляюць пытанні гістарычнай тапаграфіі перыяду позняга феадалізму (XV—XVII стст.), і археалагічныя, якія адзіныя даюць матэрыялы па тапаграфіі горада ранняга перыяду. Абедзве групы маюць некаторыя, толькі ім характэрныя асаблівасці, якія выклікаюць давер. Крытычны падыход да іх разгляду дасць найбольшыя вынікі ў выпадку комплекснага, узаемадапаўняючага іх выкарыстання, праверкі і пацвярджэння пісьмовых крыніц археалагічнымі матэрыяламі.

КУЛЬТУРНЫ СЛОЙ ПОЛАЦКА ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

У 1998 годзе споўнілася 70 гадоў з пачатку планамерных навуковых археалагічных раскопак на тэрыторыі Полацка. За гэты час уяўленні аб важнасці культурнага слоя як гістарычнай крыніцы істотна змяніліся і пашырыліся.

Старажытны горад узнік і жыве ў пэўным геаграфічна-ландшафтным асяроддзі, што абумовіла шэраг заканамернасцяў як яго тапаграфічнага пашырэння, так і дынамікі ўтварэння культурных напластаванняў у розных раёнах старажытнага Полацка. Паўстаўшы як умацаванае паселішча полацкіх крывічоў у лукавіне Палаты, горад пашыраўся ў міжрэччы Палаты і Дзвіны. З часам яго жылыя раёны перамясціліся і на супрацьлеглыя берагі гэтых рэк, дзе ўзнікалі пасады: Вялікі, Запалоцкі, Востраўскі, Крыўцоў, Слабодскі, Экіманскі.

У другой палове X—XI ст. умацаваны дзядзінец горада пераносіцца на правы бераг Заходняй Дзвіны, на месца, якое пазней атрымала назву Верхні замак (Штыхов, 1978. С. 26).

У другой палове XVI ст. узнікае Ніжні замак (Стралецкі), павялічыліся і развіліся пасады.

Найбольш археалагічна даследаваны культурны слой Верхняга замка. На працягу 1928—1995 гг. тут праводзіліся раскопкі пад кіраўніцтвам А. Ляўданскага, М. Каргера, А. Мітрафанава, В. Тарасенкі, Г. Штыхава, Валянціна і Васіля Булкіных, а таксама аўтара. Агульная даследаваная плошча складае каля 2000 кв. м (Штыхов, 1978. С. 26).

Менш вывучаны іншыя раёны старажытнага горада. Так, у Запалоцці даследавана тэрыторыя агульнай плошчай 350 кв. м (раскопкі Г. Штыхава 1961, 1980 гг. і аўтара 1986 г.), на Ніжнім замку — 500 кв. м (раскопкі Л. Побаля 1959 г., Г. Штыхава і М. Каргера 1962—1964 гг., аўтара 1986, 1989—1990 гг.), на старажытным полацкім гарадзішчы — каля 80 кв. м (раскопкі А. Ляўданскага 1928 г., Л. Побаля 1959 г., Г. Штыхава 1960—1962 гг.), на пачатковым паселішчы каля Чырвонага моста — 440 кв. м (раскопкі Г. Штыхава 1962—1967, 1979, 1980 гг.), на Вялікім пасадзе — 1100 кв. м (раскопкі аўтара 1987—1988 гг.). Практычна не вывучаны культурны слой каля Спаса-Ефрасіннеўскага і Бельчыцкага манастыроў. Тут праводзіліся раскопкі-доследы культавых пабудов XII ст. яшчэ да 1917 г. У 1928 г. да вывучэння полацкіх архітэктурных помнікаў далучыўся І. Хозераў, у 1957—1964 гг. — М. Каргер, пад час 1976—1980 гг. — Вал. Булкін і П. Рапапорт.

Гэтыя працы ў асноўным ахоплівалі помнікі архітэктуры і толькі ў некаторых выпадках неслі інфармацыю аб культурным слоі. Аднак трэба зазначыць, што культурны слой у раёнах манастыроў захаваны дрэнна і вельмі фрагментарна.

На тэрыторыі Вялікага пасада, за Ніжнім замкам да 70-х гадоў нашага стагоддзя спецыяльныя даследаванні практычна не вяліся. Былі закладзены толькі шурфы Г. Штыхавым на мысе левага берага Палаты (1962 г.), даследаваны рэшткі храма XII ст. «на рву» М. Каргерам (1962 г.) і закладзены 4 шурфы Л. Побалем агульнай плошчай 8 кв. м у двары СШ № 8. Астатнія доследы на агромністай тэрыторыі Вялікага пасада абмяжоўваліся назіраннямі за будаўнічымі работамі.

У 1959 г. Л. Побалем была зроблена спроба знайсці культурны слой і рэшткі Прадпечанскага манастыра на Востраве (Поболь, 1959. С. 10—11). Даследчык заклаў ва ўсходняй частцы Вострава 5 шурфаў агульнай плошчай 20 кв. м. Быў выяўлены моцна пашкоджаны культурны слой. Пошукі манастыра вынікаў не далі. Невялікія доследы праводзіліся тут і аўтарам у 1987 і 1989 гг. (Тарасов, 1987. С. 20; 1989. С. 18).

Не праводзіліся раскопкі на тэрыторыях вядомых гарадскіх пасадаў — Экімані, Крыўцова, Слабады. Дадзеныя аб культурным слоі тут адсутнічаюць, знаходкі абмежаваны пад'ёмным матэрыялам.

Такім чынам, частковымі даследаваннямі ў той ці іншай ступені ахоплены большая частка гістарычнай тэрыторыі Полацка IX—XVII стст. На падставе археалагічных раскопак, сумарная плошча якіх складае больш за 4 тыс. кв. м, дадзеных геалагічнага свідравання (Чернявская, 1985. С. 17) і назіранняў за будаўнічымі работамі ў межах горада з'явілася магчымасць даць характарыстыку культурным напластаванням Полацка з улікам асаблівасцей іх утварэння ў розных раёнах горада.

1. Стратыграфічныя дадзеныя

Стратыграфія культурных напластаванняў Полацка змяняецца ў залежнасці ад месца іх утварэння і інтэнсіўнасці жыцця і дзейнасці насельніцтва ў тым ці іншым раёне горада ў розныя храналагічныя перыяды. У гістарычных частках горада магутнасць культурных напластаванняў змяняецца ў шырокіх межах — ад 0,8 да 5,0 м (мал. 25, 26).

Старажытнае полацкае гарадзішча (мал. 15, 25). Першы даследчык гэтага помніка А. Ляўданскі адзначыў двухслойны характар культурных напластаванняў пры магутнасці слоя на верхняй пляцоўцы гарадзішча да 1,8 м. Ён так апісвае стратыграфію раскопу: «Пад верхнім культурным пластом ляжыць непарушаны, больш цёмнага колеру пласт (з вугалькамі і попелам) таўшчынёй да 30 см, які належыць першапачатковым насельнікам гарадзішча; пад ім ідзе гумус, а ніжэй — грунт» (Ляўданскі, 1930. С. 164). Ніжні слой вучоны датаваў раней IX—X стст. (Ляўданскі, 1930. С. 166), верхні — часамі Полацкай зямлі. Больш познія напластаванні ім адзначаны не былі.

Наяўнасць старажытнага культурнага пласта з ляпным посудам была зафіксавана і ў даследаваннях Г. Штыхава на гэтым помніку (Штыхов,

1969. С. 23) пры магутнасці слоя ў 1,65 м. Ім жа была зроблена прарэзка вала полацкага гарадзішча і атрыманы каштоўны матэрыял па стратыграфіі культурнага слоя, які падзяляецца на тры віды з розным керамічным матэрыялам.

Першы — найстаражытнейшы перадмацерыковы, магутнасцю 10—15 см, у якім знойдзена кераміка днепра-дзвінскай культуры. Гэты слой перакрываўся ядром пачатковага вала, дзе знойдзены тыповы для доўгіх курганоў гаршчок VIII—IX стст. Да гэтага часу адносіцца і слой пажару (магчыма, спалення абарончыя збудаванні), у якім былі фрагменты добра вырабленых ляпных гаршкоў IX—X стст. Вышэй, у слоі другога пажару, зафіксаваны кругавы ганчарны посуд. Такім чынам, у старажытным слоі з ляпным посудам (па А. Ляўданскаму) Г. Штыхаў вылучыў слой першай паловы I-га тысячагоддзя н. э. і слой VIII—X стст.

Значную колькасць сярод матэрыялаў А. Ляўданскага, Л. Побалы і Г. Штыхава з гарадзішча склаў посуд XI—XIII стст., што сведчыць аб працяглым жыцці на дадзеным помніку. Няма падстаў пагаджацца з выказваннем Л. Аляксеева аб тым, што пасля спалення Полацка ў часы Рагвалода дзядзінец быў закінуты і не аднаўляўся (Алексеев, 1966. С. 136).

Старажытнае паселішча (мал. 20). Упершыню адкрыта Г. Штыхам на правым беразе Палаты ў раёне Чырвонага моста (плошча 0,25 га) (Штыхов, 1975. С. 26). Як высветлілася, гэта была толькі частка паселішча, якое ў асноўным размясцілася на плошчы пазнейшага Ніжняга замка (каля 7 га) і было знойдзена аўтарам у 1986 г.

Магутнасць культурнага слоя каля Чырвонага моста ў сярэднім каля 1,0 м (Штыхов, 1979. С. 2) без уліку мацерыковых ямаў. Помнік значна папсаваны пазнейшымі перакопамі. На некранутых кавалках пасля зняцця баласту ў слоі інтэнсіўнай чорнай афарбоўкі знойдзена кераміка X—XII стст. (Штыхов, 1969. С. 26). У перадмацерыку ўтрымліваліся рэчы X і мяжы IX—X стст., таксама посуд VIII—IX стст. Вылучыць дакладную стратыграфію напластаванняў не ўдалося.

Падобнае назіралася ў стратыграфічных напластаваннях паселішча на Ніжнім замку (мал. 17, 26). Як і каля Чырвонага моста, магутнасць слоя ў сярэднім складае каля 1,0 м. У сувязі з рыхласцю і вільготнасцю глебы слой мае інтэнсіўны чорны колер. Ад дзённай паверхні і да мацерыка ў раскопе 1986 г. і ў раскопе 1989 г. колер і склад слоя практычна не мяняюцца (мал. 30, 31). Але на дадзенай тэрыторыі культурны слой мае адну істотную асаблівасць: на розных глыбінях (у залежнасці ад магутнасці ўсяго слоя) прасочваецца праслойка чырвона-карычневай гліны таўшчынёй ад 10 да 40 см. Калі вышэй гэтай праслойкі ў перамешаным выглядзе сустракаюцца матэрыялы X—XVII стст., то ніжэй з улікам частковай пашкоджанасці — у асноўным толькі матэрыялы IX—X стст. Менавіта пад глінянай праслойкай знойдзена асноўная маса ляпнога посуду. Тут жа прасочваецца і залежнасць структуры старажытных напластаванняў ад магутнасці слаёў гліны, якія іх перакрываюць. Так, напрыклад, у шурфах, дзе слой гліны дасягае 40 см, перадмацерыковы слой мае значны працэнт утрымання гною і трэсак. Там жа, дзе гліняная праслойка нязначная альбо парушана, перадмацерыковыя напластаванні па структуры зліваюцца з вышэйразмешчанымі пластамі.

Няма сумнення, што ніжнія напластаванні старажытнага паселішча як у Чырвонага моста, так і на Ніжнім замку адпавядаюць часам утварэння Полацка.

В е р х н і з а м а к (мал. 14, 25). Найбольш магутны культурны слой — да 5,0 м і болей — захаваўся на тэрыторыі Верхняга замка ў Полацку. Падрабязна ён апісаны ў працах Г. Штыхава. Адзначым толькі агульныя характарыстыкі дадзенага помніка.

Самыя старажытныя напластаванні, магутнасць якіх вельмі нязначная (0,2—0,4 м) датаваны Г. Штыхавым канцом X — пачаткам XI ст. Менавіта ў іх знойдзены фрагменты ляпнога посуду (Штыхов, 1969. С. 54). Асноўная тоўшча культурных напластаванняў Верхняга замка з глыбіні 2,2—2,6 да 4,4—4,5 м ад дзённай паверхні прыпадае на напластаванні XI — пачатку XIV ст. (Штыхов, 1969. С. 53—56). Гэта тыповы гарадскі слой феадальных часоў з вялікай колькасцю арганічных рэшткаў, драўляных канструкцый і г. д.

Вялікія складанасці выклікае вылучэнне напластаванняў познефеадальнай пары — XIV і XV—XVII стст. На час амаль у 300 гадоў прыпадаюць культурныя пласты, магутнасць якіх вагаецца ў межах 1 м ад узроўню сучаснай дзённай паверхні. Гэта найбольш пашкоджаны слой, і спробы вылучыць яго *in situ* на тэрыторыі Верхняга замка да гэтага часу не мелі поспехаў, хоць матэрыялы гэтай эпохі сустракаюцца даволі часта. Таму разглядаць дадзеныя напластаванні трэба сумарна. Адзіным сродкам высвятлення ўзаемаадносін паміж напластаваннямі застаецца колькасная і якасная характарыстыка матэрыялаў.

З а п а л о ц ц е (мал. 18, 25). Работы, праведзеныя Г. Штыхавым у Запалоцці ў 1969 і 1980 гг., не выявілі стратыграфічна чыстага слоя. У цэнтральнай частцы пасада і на яго ўсходзе апошні апынуўся перамешаным да мацерыка. Тым не менш знаходкі ганчарнага посуду X ст. дазволілі зрабіць выснову аб засяленні дадзенай тэрыторыі ў адзначаны час (Штыхов, 1979. С. 5). Непашкоджаны культурны слой быў знойдзены ў 1986 г. на паўночна-заходняй ускраіне Запалоцця пры вывучэнні абарончых умацаванняў (раскопкі аўтара). На ўнутранай пляцоўцы ўмацаванняў вывучаны слой, магутнасць якога вагалася ад 0,8 да 1,5 м. Ён меў аднародны чорны колер з крапінамі пяску і лінзамі шэрай зямлі. Стратыграфічна ён падзяляўся на дзве часткі: XI—XIII стст. і XIV—XVI стст. Слой XIV—XVI стст. вылучаецца дрэнна і месцамі не захаваўся (мал. 24, 28, 29). У раскопе II (1986 г.) ён прадстаўлены ў выглядзе лінзаў зямлі шэрага колеру, размешчаных блізка дзённай паверхні. У асноўнай тоўшчы слоя, да самага мацерыка, у практычна аднолькавых па структуры і афарбоўцы напластаваннях знойдзены матэрыялы выключна часоў Полацкай зямлі (Тарасов, 1986. С. 6—10).

Маючы на ўвазе, што ў верхніх напластаваннях запаўнення абарончага рова прасочваецца менавіта слой шэрага колеру са знаходкамі XIV—XVII стст., трэба меркаваць, што гэтыя познія напластаванні былі ў значнай ступені знішчаны пасляваеннымі перапланіроўкамі раёна канца 40-х — пачатку 50-х гг. нашага стагоддзя. У перадамацерыковых пластах і ў запаўненні мацерыковых ямаў знойдзены вырабы X—XI стст. Сярод іх і адзін фрагмент венчыка раннекругавага гаршка, які быў сфармаваны пальцамі. Ён аналагічны ляпному посуду са старажытнага паселішча на Ніжнім замку.

Такім чынам, думка аб пачатку засялення Запалоцця ў Х ст. мае рацыю. Культурны слой Запалоцця дрэнна захоўвае арганіку з прычыны нізкай вільготнасці і малой моцнасці. Вырабы з арганічных матэрыялаў былі знойдзены толькі ў ніжніх напластаваннях запаўнення рова. Знойдзеныя металічныя вырабы моцна каразіраваны.

Удалося прасачыць характар змен пласта ў залежнасці ад аддалення ад цэнтра Запалоцця на поўнач. Тут, у 60 м ад знешняй мяжы запалоцкага рова, характар слоя рэзка мяняецца (мал. 18). Ён мяняе колер ад інтэнсіўна-чорнага да шэрага. Моцнасць памяншаецца да 0,5 м, як памяншаецца і насычанасць знаходкамі, часцей сустракаецца керамічны матэрыял XVI—XVII стст.

Крыху іншая карціна назіраецца ў распаўсюджанні культурнага слоя ў паўночна-заходнім напрамку ад мяжы рова. Па-за ўмацаваным паселішчам вылучаны ўчасткі, дзе слой цалкам аналагічны слою на ўмацаваным паселішчы. Тут, у 50—60 м ад паўночна-заходняй ускраіны Запалоцця слой складае 0,8—1,0 м з высокай насычанасцю матэрыяламі часоў Полацкай зямлі і амаль поўнай адсутнасцю больш позніх матэрыялаў.

В я л і к і п а с а д. Значную цікавасць уяўляе характарыстыка культурнага слоя Вялікага пасада за межамі Ніжняга замка (мал. 17, 26). У раскопе на пл. Леніна (1987—1988 гг.) зафіксавана магутнасць напластаванняў у сярэднім каля 3,0 м.

Вылучаюцца: слой баласта XIX—XX стст. у 1—1,5 м ад дзённай паверхні, які насычаны бітай цэглаю, разваламі цагляных і драўляных падмуркаў; слой XVII—XVIII стст. шэра-чорнага колеру з крапінамі гліны і драўлянай парохні, з часткова захаванымі драўлянымі канструкцыямі; слой інтэнсіўнага чорнага колеру з рэшткамі пажараў XIV—XVI стст.; слой карычневага адцення XII—XIII стст., насычаны трэскамі, дрэвам, гноем; перадмацерыковы слой магутнасцю ў 0,2—0,4 м светла-шэрага колеру з зеленаватым адценнем канца X — пачатку XI ст. Мацярык — светлы, насычаны вадою суглінак (мал. 32).

Доследы 1986—1987 гг. паказалі, што Вялікі пасад у XII—XIII стст. цягнуўся па правым беразе Дзвіны на ўсход ад замка не меней як на 1 км у міжрэччы Палаты і Дзвіны. Праўда, даследаваўшы гэты раён у 1959 г. Л. Побаль, аглядаючы будаўнічы катлаван па вул. Савецкай «в 400—450 м северо-восточнее от здания бывшего кадетского корпуса», адзначаў, што кераміка раней за XVI ст. знойдзена не была (Поболь, 1959. С. 19). Такой жа думкі прытрымліваўся і Г. Штыхаў, які лічыў, што на гэтым аддаленні ад Верхняга замка тэрыторыя Вялікага пасада ў XII—XIII стст. заселена не была (Чернявская, 1985. С. 8—9).

Аднак далейшае вывучэнне Вялікага пасада пераканаўча даказала, што ўся цэнтральная частка горада на адлегласці ад Верхняга замка да будынка сучаснай гасцініцы «Дзвіна» з'яўлялася пасадам XII—XIII стст. Культурны слой гэтага часу зафіксаваны пры даследаванні будаўнічых катлаванаў каля пажарнай станцыі, гарадской лазні (Штыхов, 1975. С. 31), будаўнічых траншэй па вул. Леніна і каля гасцініцы «Дзвіна» (Тарасов, 1987. С. 16—17). Стратыграфія культурных напластаванняў каля пажарнай станцыі пры магутнасці слоя 2,2 м да глыбіні 1,0 м ад дзённай паверхні — баласт і будаўнічае смецце XIX—XX стст., далей, пад насцілам драўлянай вуліцы, — слой

шэраватага адцення з трэскамі і гноем, характэрны для XVI—XVII стст. Пад ім на глыбіні 2,2—2,3 м пад праслойкай драўлянай парахні і рэшткаў драўлянай канструкцыі — слой інтэнсіўнай чорнай афарбоўкі з вуглямі і крапінамі гліны, дзе знойдзены венчыкі керамічнага посуду XII—XIII стст. Мацярык — чырвоная гліна. Як паказалі вышукі, культурны слой у гэтым раёне моцна парушаны і захаваўся ў некранутым выглядзе толькі месцамі.

У выніку значнай парушанасці культурнага слоя на Вялікім пасадзе не заўсёды магчыма прасачыць яго дакладную стратыграфію. Так, на месцы траншэі і цепласеткі ў двары дома № 8 па вул. Камуністычнай, у 30 м на захад ад пажарнай станцыі, слой на глыбіні 2 м быў вельмі вільготны і перамешаны. Матэрыялаў раней за XIV—XV стст. знайсці не ўдалося (Тарасов, 1986. С. 20—21). Аднак гэта не можа быць доказам таго, што больш ранніх напластаванняў тут не было.

У цэлым жа слой XI—XIII стст. на Вялікім пасадзе прасочваецца на ўсім плато міжрэчча Палаты і Дзвіны. Ён складае ніжні стратыграфічны пласт пры агульнай магутнасці да 2,0 м. Чым далей ад умацаванага дзядзінца, тым магутнасць культурных напластаванняў змяншаецца. Дынаміка гэтай з’явы такая: памяншэнне слоя на 0,3 м на кожныя 150—200 м аддалення ад Верхняга замка.

Асобна варта адзначыць, што паселішчы часоў Полацкай дзяржавы і больш позняга часу мясціліся і на іншых тэрыторыях сучаснага горада. Так, напрыклад, археалагічнымі вышукамі быў знойдзены культурны слой XII—XVII стст. на мысах правага берага Палаты паміж Запалоццем і Першапачатковым гарадзішчам. Шурфоўка па вул. Міронавай паказала, што агульная магутнасць напластаванняў дасягае 1,1 м. Верхнія пласты значна перамешаны, у ніжніх знойдзена кераміка XII—XIII стст. У цэлым слой бедны знаходкамі, мае шэры колер і рыхлую структуру. Мацярык — жоўты пясок (Тарасов, 1986. С. 18).

На правым беразе Палаты, на месцы, дзе рака рэзка паварочвае на поўнач, вышукі праводзіліся ў раёне сучаснай вул. Фрунзе (мал. 20). У 1967 г. на месцы будучага будынка сельгастэхнікума была даследавана тэрыторыя плошчаю 36 кв. м (Штыхов, 1975. С. 28). Зафіксавана магутнасць культурнага слоя 1,1 м, дзе два ніжнія пласты (0,4 м) былі насычаны расколатым абпаленым каменем. Знойдзены посуд XI—XIII стст.

У 1987 г. у 70 м на паўднёвы ўсход ад гэтага раскопу была даследавана будаўнічая траншэя, якая цягнулася ўздоўж вул. Фрунзе на 50 м і была перпендыкулярна вуліцы на 14 м. Быў зафіксаваны слой магутнасцю 1,8—1,9 м. Да глыбіні 1,1 м ад дзённай паверхні слой моцна перамешаны, з рэшткамі бітай цэгля, драўлянай парахні. Гэты слой рэзка адрозніваецца ад наступнага — перадмацерыковага, які мае чорны насычаны колер са шматлікімі крапінамі вугалю. У профілі траншэі была зачышчана мацерыковая яма-агмень з посудам XII ст. (мал. 36). Непадалёк ад дадзенага месца, з паўднёвага боку будынка Полацкага педвучылішча, у 1986 г. праводзіліся даследы будаўнічых траншэяў пад адміністрацыйны будынак Полацкводбуда (зараз дзіцячая бальніца). Тут быў зафіксаваны культурны слой 1—1,5 м, моцна пашкоджаны. На некранутых участках пры зачыстках знойдзены посуд XII—XIII стст., ключ цыліндрычнага замка, блізкага наўгародскаму тыпу «Г». Больш раннія матэрыялы адсутнічалі (Тарасов, 1987. С. 18).

Найменш даследаванымі на сённяшні дзень з'яўляюцца Востраўскі і Задзвінскі пасады Полацка, раён Бельчыцкага і Спасакага манастыроў. На гэтых тэрыторыях у свой час рабіліся раскопы і шурфоўкі помнікаў архітэктуры, але на асабліваасці стратыграфіі ўвага не звярталася.

На Востраве (мал. 21), у даследаванай усходняй частцы, слой стра-тыграфічна аднародны, цёмна-шэрага колеру, бедны знаходкамі. Мацярык — жоўты пясок. У шурфах трапляліся пахаванні (Поболь, 1959. С. 9, 11). У 1963 г. пры абследаванні Вострава былі знойдзены фрагменты плінфы і посуду XI—XIII стст. (Штыхов, 1975. С. 31).

Даследчыкі Бельчыцкага і Спасакага манастыроў, вывучаючы архітэктуру XII ст., цалкам ігнаравалі характарыстыкі культурнага слоя, які дамыкаў да храмаў. Акрамя таго, што ён складае тут да 2 м і ўтрымлівае матэрыялы XII ст., нічога вядома не было.

У 1987 г. намі вывучалася тэрыторыя поймы і мысаў ракі Бельчанкі ў раёне Бельчыцкага манастыра. На правым беразе ракі, вышэй існуючага жалезабетоннага моста, на агародах, якія месцяцца на першай надпой-мавай тэрасе, быў знойдзены кругавы посуд X—XIII стст. Ад тэрыторыі манастыра дадзеныя агароды знаходзяцца на адлегласці 300—400 м (мал. 23).

У 1988 г. абследавалася тэрыторыя Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра (мал. 22). У паўночна-ўсходняй яго частцы быў закладзены разведачны шурф. Агульная таўшчыня культурнага слоя склала 1,4 м. Да глыбіні 1,3 м — суцэльны перакоп, і рэшткі забудовы канца XIX ст. Перадмацерыковы слой 0,1 м — цёмна-шэрага колеру, часткова перамешаны з мацерыковым пяском. Можна меркаваць, што моцны слой баласту ўтварыўся ў выніку зносу і знішчэння манастырскіх пабудоў (Тарасов, 1988. С. 22).

Адначасова была праведзена разведка верхняй пляцоўкі манастыра каля безыменнага ручая. Магутнасць напластаванняў вагалася ад 0,2 да 0,4 м. Слой чорнага насычанага колеру, характэрны для паддзярновай зямлі з шэрымі праслойкамі, кавалкамі бітай цэгля. На ўсёй даследаванай тэрыторыі Спасакага манастыра матэрыялы раней за XVI ст. не былі знойдзены.

Такім чынам, на падставе вывучэння культурных напластаванняў практычна ўсіх тапаграфічных зон гістарычнай часткі Полацка можна скласці эталон стратыграфіі культурнага слоя. Адразу адзначым, што найбольш блізкай да яго будзе стратыграфія Вялікага пасада, прасочаная ў раскопах 1987—1988 гг., паколькі тут прысутнічаюць напластаванні ад другой паловы X да XX ст.

Самы старажытны слой IX—X стст. мае чорны насычаны (радзей цёмна-шэры) колер тлустай кансістэнцыі, вільготны (у залежнасці ад глыбіні залягання), з крапінамі вугалю і праслойкамі пераадкладзенага гумусу альбо мацерыка. Апошні прадстаўлены ў розных раёнах горада суглінкам, дробназярністым жоўтым пяском альбо чырвонаю глінаю. У асобных выпадках, пры наяўнасці мацерыковых ямаў, у ім ёсць дамешкі гною і трэсак (але не абавязкова). Магутнасць слоя вагаецца ад 0,1 да 0,4 м. Вылучаецца з цяжкасцю, паколькі часта адсутнічае бачны пераход да

пазнейшых напластаванняў (у месцах невялікай агульнай тоўшчы слоя да 1,5 м). Зафіксаваны ў той ці іншай ступені захаванасці на Першапачатковым гарадзішчы, Ніжнім замку, правым беразе Палаты каля Чырвонага моста, на Вялікім пасадзе.

Культурны слой XI—XIII стст. у асноўным мае цёмна-шэры, з карычневым адценнем колер, дастаткова вільготны, з вялікім утрыманнем гною і трэсак. Шмат розных праслоек (гліна, пясок, вуглі, попел, спаракшчанае дрэва і г. д.) і аналагічных крапін. У гэтым слоі ў выніку значнай насычанасці арганікай добра захоўваецца дрэва. На тэрыторыі Верхняга замка ў адрозненне ад астатняй гістарычнай зоны старажытнага Полацка пласт мае колер, блізкі да чорнага. Магутнасць вагаецца ад 0,2 да 3,5 м. Зафіксаваны ў адносна добрай ступені захаванасці на Верхнім замку, Вялікім пасадзе, Запалошці, мысах правага берага Палаты, раёне Бельчыцкага манастыра.

Культурны слой XIV—XV стст. мае большыя варыяцыі колеравай гамы — ад светла-шэрага да чорнага, часам у межах адной невялікай пляцоўкі. Сухі, па кансістэнцыі ўтрымлівае мала арганікі альбо ўвогуле яе не мае. На знаходкі не вельмі багаты. Часам досыць шчыльны, чорны, з рэшткамі слядоў пажараў альбо актыўнай гаспадарчай і рамесніцкай дзейнасці. Захаваўся дрэнна, сапсаваны познімі перакопамі. Вылучаецца з цяжкасцю і ў асноўным толькі па рэчавых матэрыялах. Асабліва сцю гэтага слоя з'яўляецца і яго невялікая таўшчыня — ад 0,2 да 0,5 м. Захаваўся на Верхнім замку і ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада. На астатняй тэрыторыі горада вызначаецца толькі па наяўнасці сінхронных матэрыялаў.

Культурны слой XVI—XVIII стст. Па колеру — светла-шэры, радзей — блізкі да чорнага. Даволі рыхлы, насычаны арганічнымі рэшткамі: гноем, трэскамі, дрэвам і паракнёй. Мае шматлікія праслойкі і ўкрапленні, аналагічныя слою XI—XIII стст. У ім вельмі высокая канцэнтрацыя археалагічных артэфактаў. На большай тэрыторыі горада напластаванні, якія адносяцца да канца XVII—XVIII ст., значна папсаваныя перакопамі XIX—XX стст. Лепш захаваўся амаль на ўсёй тэрыторыі Вялікага пасада, часткова — на Верхнім замку, у Запалошці, на пасадах левага берага Дзвіны.

2. Храналогія матэрыялаў

Археалагічныя матэрыялы, якія могуць у той ці іншай ступені нешта датаваць, налічваюць на сённяшні дзень дзiesiąткі тысяч прадметаў. Напрыклад, за два гады раскопак на Вялікім пасадзе (1987—1988 гг.) толькі індыўідуальных знаходак было зафіксавана 4 тысячы. На здзіўленне багатая матэрыяльная культура Полацка варта асобнага глыбокага вывучэння. Для дадзенай працы цікавасць уяўляе храналогія полацкіх старажытнасцяў з пункту гледжання іх прывязкі да стратыграфіі культурных напластаванняў і этапаў тапаграфічнага развіцця горада ў межах IX—XVII стст.

У свой час Г. Штыхавым быў зроблены тыпалагічны і храналагічны аналіз артэфактаў на падставе вялікай колькасці матэрыялаў з культурных напластаванняў Верхняга замка (раскопы I, II, III 1959—1962 гг. і раскоп

IV 1967 г.), дзе пры датаванні выкарыстоўваўся дэндрахраналагічны аналіз. Было праведзена і датаванне культурных напластаванняў Верхняга замка (Штыхов, 1975. С. 50—55), якое таксама мацавалася на дэндрахраналагічным вызначэнні дрэва з раскопу I, зробленага Б. Колчыным (Колчин, 1965. С. 262—266).

Метад датавання культурных напластаванняў па дрэву быў выкарыстаны пад час раскопак на Вялікім пасадзе ў 1987—1988 гг. і даследаванняў абарончых збудаванняў Верхняга замка ў 1989 г. Аналіз зыходнага матэрыялу праводзіўся ў лабараторыі прыродазнаўчых метадаў Інстытута археалогіі ў г. Маскве пад кіраўніцтвам Н. Чарных (табл. 1). Было даследавана 26 узораў дрэва з Вялікага пасада (з іх прадатавана 14) і 3 узоры — з Верхняга замка (прадатаваны 1). У выніку таго што храналагічная розніца дэндраматэрыялу была не вельмі вялікай — ад 1047 да 1309 г. — і яны знаходзіліся ў непасрэднай блізкасці, мы можам праводзіць аналіз іншых археалагічных матэрыялаў з улікам і ў параўнанні з дадзенымі раскопаў на Верхнім замку.

З мэтай храналагічнай сінхранізацыі асобных катэгорый знаходак на полацкім Верхнім замку з іншымі найбольш даследаванымі раёнамі (у першую чаргу Вялікім пасадам і пачатковым паселішчам) былі складзены карэляцыйныя табліцы (мал. 43—46). Было выкарыстана дэндрахраналагічнае датаванне гарызонтаў і пластоў раскопу II (1960 г.) і раскопу III (1961 г.) на Верхнім замку (Штыхов, 1975. С. 53), раскопу I на Вялікім пасадзе (1987—1988 гг.) і раскопу I на Ніжнім замку (1989 г.). У якасці эталона ў дадзеных карэляцыях выкарыстоўвалася наяўнасць (альбо адсутнасць), ступень распаўсюджанасці (колькасць) на той ці іншы пласт (слой, гарызонт) такіх катэгорый знаходак, як амфары, шклянныя бранзалеты, гаршковыя і каробкавыя кафлі, ляпны посуд, тытунёвыя люлькі, некаторыя шклянныя пацеркі (лімонкі, вочкавыя, пранізкі, цыліндрычныя).

Адпаведна дадзенай карэляцыі ўжыванне ў Полацку шклянных бранзалетаў прасочваецца з канца XII па канец XIII ст. Максімум прыпадае на канец 20-х — пачатак 40-х гг. XIII ст. Імпартных амфар было найбольш у XII — першай чвэрці XIII ст. Першыя гаршковыя кафлі з’яўляюцца ў самым пачатку XIV ст. (Трусов, 1988. С. 132—133). Найбольшае распаўсюджанне яны атрымалі ў XV ст. У канцы XV — пачатку XVI ст. гаршковыя кафлі пачалі трансфармавацца ў каробкавыя. Апошнія набылі найбольшую папулярнасць (у розных формах і варыянтах) у сярэдзіне XVI—XVII ст. У Полацку гэты перыяд археалагічна выплывае, але часам з-за нязначнасці самога культурнага слоя толькі ў параўнанні колькасных характарыстык рэчавага матэрыялу.

Вельмі паказальнай з’яўляецца параўнаўчая характарыстыка керамічнага посуду, зробленага на матэрыяле раскопу I (1989 г.) на Ніжнім замку. Падзяліўшы посуд па агульных прыкметах на ляпны, загладжаны на коле, непаліўны і паліўны, атрымліваем цікавую карціну (мал. 46). Ляпны посуд прысутнічае толькі ў самых ранніх культурных напластаваннях — да першай паловы X ст. Загладжаны на коле — у пластах IX—X стст. Існуе разам з ляпным і ранняколавым. Далей прысутнічае толькі кругавы посуд. Але ў колькасных суадносінах максімум распаўсюджання кругавога непаліванага посуду трапляе на другую палову XIII ст. У канцы XVI — першай палове XVII ст. ён саступае ў тых жа суадносінах паліванаму посуду.

У раскопе на Ніжнім замку (1989—1990 гг.) была сабрана вялікая калекцыя шкляных пацерак, якая дае ўяўленне аб комплексе знаходак ладзенай катэгорыі для IX—XI стст. З 205 даследаваных пацерак, па вызначэнні Т. Скрыпчанкі, 142 датуюцца X ст. Гэта ў асноўным буйныя рабрыстыя (мал. 49, 6), лімонкі (мал. 49, 1), кольцападобныя сінія і светла-зялёныя, бісер дзежкавідны і сечаны, цыліндрычны жоўты (мал. 49, 4; мал. 50, 1). Да X—XI стст. адносяцца сінія (мал. 49, 2), шарападобныя празрыстыя пацеркі, шарападобныя зялёныя бісер, двух- і больш часткавыя сінія пранізкі (мал. 49, 5, 7), паліхромныя вочкавыя пацеркі (мал. 50, 15). У той жа час назіраецца і значны прывоз імпортных пацерак з Візантыі, Сірыі, Кіева. Сярод іх: рабрыстыя залачныя, сінія цыліндрычныя, цыліндрычныя паласатыя з борцікамі, залачныя і срэбраныя пранізкі, дзежкападобныя блакітныя і інш. (Тарасов, 1989. С. 25—37). У XI ст. мелі распаўсюджанне срэбраныя і двухчасткавыя сінія пранізкі, кольцападобныя бясколерныя, зялёныя зонныя, дзежкападобныя светла-сінія з борцікамі пацерак.

Асаблівасцю распаўсюджання пацерак у Полацку можна лічыць тое, што шырокавядомыя лімонкі характэрны пераважна толькі для X ст. у адрозненне, напрыклад, ад Ноўгарада (Колчин, 1982. С. 67—68). Ужыванне вочкавых і цыліндрычных пацерак не выходзіць за межы XI ст. Дзежкападобныя і срэбраныя таксама характэрныя ў асноўным для XI — пачатку XII ст.

Трэба адзначыць і шырокае распаўсюджанне ў Полацку бурштыну. Ён трапляў сюды не столькі ў выглядзе гатовых вырабаў, колькі ў выглядзе сыравіны. У раскопе на Вялікім пасадзе было зафіксавана больш за 400 фрагментаў і вырабаў з бурштыну, каля 100 — у раскопе на Ніжнім замку 1989—1990 гг. Бурштын прадстаўлены цыліндрычнымі пацеракамі, гранёнымі і дыскападобнымі (мал. 50, 5, 9, 11—13; мал. 59, 8, 9, 11, 12, 14—18, 20—24), устаўкамі, прывескамі і пярсцёнкамі. Бурштын упершыню з'яўляецца ў напластаваннях IX—X стст. і існуе да сярэдзіны XII ст. У гэтым таксама асаблівасць і адрозненне Полацка ад іншых суседніх тэрыторый (таго ж Ноўгарада), дзе вырабы з гэтага матэрыялу сустракаюцца ў асноўным пасля XIII ст. (Колчин, 1982. С. 171—172).

Адначасова з пацеракамі X—XI стст. ва ўжытку былі касцяныя праколкі (мал. 51). Пад час раскопак на Вялікім пасадзе і Ніжнім замку іх колькасць склала некалькі дзесяткаў экзemplараў. У полацкіх напластаваннях пазней XI ст. яны не сустракаюцца і таму могуць быць дастаткова надзейнай крыніцаю для стратыграфічнага датавання.

Сярод іншых касцяных вырабаў безумоўную цікавасць уяўляюць касцяныя грабенчыкі. Па наўгародскай храналогіі аднабаковыя касцяныя грабяні ўжываліся з X ст. і не выходзілі за межы сярэдзіны XI ст. (Колчин, 1982. С. 164—166). У Полацку ж яны былі ва ўжытку да канца XI ст. і замяняюцца касцянымі двухбаковымі (мал. 3, 11, 13), якім у сваю чаргу прыходзяць на змену з другой паловы XIII ст. двухбаковыя самшытавыя грабяні.

Высокага ўзроўню дасягнула ў Полацку залатарства. За апошнія гады тут былі даследаваны рэшткі некалькіх залатарняў рознага перыяду. У раскопе I на Ніжнім замку ў 1989—1990 гг. у яго паўночна-ўсходнім куце (мал. 41) была выяўлена і даследавана майстэрня залатара X—XI стст.

Сярод індывідуальных знаходак тут пераважалі пацеркі, нарыхтоўкі пацерак і шклянны брак. Акрамя таго, былі знойдзены залатарскае кавадла, пінцэты і гіркі-разнавагі (мал. 48). Комплекс дадзенага матэрыялу практычна аднаго часу.

Крыху далей раскопу I у той жа час быў закладзены шурф на паўночным схіле Ніжняга замка ў мэтах праверкі праведзеных раней геафізічных даследаванняў. На глыбіні 2 м ад дзённай паверхні ў мацерыковай яме, побач з развалам печкі-каменкі, была знойдзена залатарская ліцейная формачка. Яна была зроблена па ўзору шырокавядомых манет — дырхемаў (захоўваючы памеры апошніх і спробу стылізаваць перадачы надпісу) і прызначалася для адліўкі манетападобных прывесак ці, магчыма, фальшывых дырхем. Па наяўнасці ляпнога і загладжанага на коле посуду гэта знаходка датуецца канцом IX—X ст. (Тарасов, 1989. С. 15, 141). Падобная залатарня была знойдзена Г. Штыхавым на мысе правага берага Палаты каля Чырвонага моста ў 1979 г., дзе ў яме, побач з плавільным тыглем, ляжала палова дырхема (933—941 гг.) (Штыхов, 1979. С. 6).

Буйная майстэрня залатара сярэдзіны XII — пачатку XIII ст. была даследавана на Вялікім пасадзе ў 1987—1988 гг. У раскоп трапілі 5 пабудов, адна з якіх — жылы двухпавярховы дом-пяцісценак, дзве — вытворчыя майстэрні, астатнія — гаспадарчыя пабудовы. Унутраны гаспадарчы двор сядзібы адмяжоўваўся ад вытворча-жылой зоны плотам з лазы (мал. 35). Вялікую цікавасць дадзеная сядзіба выклікае перш за ўсё з пункту гледжання комплексу археалагічных матэрыялаў і іх храналогіі.

Сабрана вялікая калекцыя ювелірных вырабаў. Сярод іх лірападобныя спражкі (мал. 57, 9—12), якія па наўгародскай храналагічнай шкале датуюцца першай чвэрці XI — 70—90-мі гг. XII ст. (Седова, 1981. С. 144). У Полацку ўсе яны знойдзены ў 11—12 пластах, што знаходзіцца ў межах дадзенай храналогіі. Тое ж справядліва і ў адносінах да фібул. З іх толькі 4 могуць быць аднесены да канца X — пачатку XI ст. (мал. 57, 5, 15, 17). Сярод шпілек заслугоўвае ўвагі шпілька з крыжападобнай галоўкаю, вядомая па старажытнасцях Латвіі і Літвы з VII—VIII стст. (мал. 56, 6). У Ноўгарадзе некалькі падобных шпілек былі знойдзены ў напластаваннях XI ст. (Седова, 1981. С. 73). Знойдзеная ў Полацку шпілька адносіцца да таго ж часу. Аналагічна датуецца і шпілька з кольцападобнай падзвіжнай галоўкаю (мал. 57, 3). Амаль такая ж была знойдзена Г. Штыхавым пад час раскопак у Лукомлі (Штыхов, 1978. С. 47). Як і іншыя шпількі такога тыпу, полацкую можна аднесці да XII ст. (Седова, 1981. С. 75).

Даволі рэдкімі знаходкамі ў Полацку з'яўляюцца скроневыя кольцы. Тым цікавей уяўляецца знаходка двух з іх. Першае кальцо (мал. 55, 5) — тыповае крывіцкае, аналагічнае знойдзенаму раней на Верхнім замку (Соловьев, 1960. С. 66, 68). Датуюцца канцом X — пачаткам XI ст. Другое — шматпацеракавае скроневае кальцо (мал. 55, 4) — было знойдзена ў напластаваннях XII ст. і з'яўляецца характэрным для жаночых строяў водзі (Седова, 1981. С. 14—16). Широка прадстаўлены ў знаходках бранзалеты: кругладротавыя (мал. 55, 12) і пласцінкавыя (мал. 55, 8—10). Усе яны маюць вельмі шырокае датаванне ад X да пачатку XIV ст. У Полацку былі знойдзены ў напластаваннях XII ст. побач з нарыхтоўкамі залатарскай бронзавай сыравіны (мал. 55, 6, 7, 13; мал. 56, 10, 12, 16—18). Да таго ж

часу адносяцца і знойдзеныя пярсцёнкападобныя дратавыя скроневыя кольцы (мал. 54, 5, 6), характэрныя для прыбалтыйска-фінскіх старажытнасцяў, размежавальны кручок (мал. 54, 7).

Шырока былі распаўсюджаны ў Полацку і косці для гульняў (мал. 62). Нягледзячы на тое што самі па сабе яны не могуць даць дакладнай храналогіі слоя, тым не менш варта заўважыць, што падобныя косці для гульні ў бабкі — з адтулінамі, надпісамі, арнаментацияй і значкамі — былі больш характэрныя для XII—XIII стст., чым для XVI—XVII стст., дзе яны таксама сустракаюцца.

У катэгорыі датаваных матэрыялаў XIV—XVIII стст. могуць быць уключаны вырабы, якія не сустракаюцца ў больш ранніх напластаваннях. Гэта: паліўныя і непаліўныя кафлі, тытунёвыя люлькі, падкоўкі для абутку, гліняныя цацкі-свістулькі, гліняныя капілки, гліняны імартны тавар і г. д. Да іх жа адносяцца цэлая група вельмі характэрных металічных вырабаў — прылады працы (мал. 61). Мы не будзем падрабязна спыняцца на гэтай храналагічнай групе матэрыялаў, адзначым толькі, што іх храналогія ў цэлым характэрна для большай часткі Беларусі XIV—XVIII стст. без істотных адрозненняў.

Такім чынам, стратыграфія полацкіх культурных напластаванняў мае даволі дакладную храналогію, заснаваную на выніках дэндрахраналагічных аналізаў, тапалогіі і на датаваных спадарожных матэрыялах.

Для найбольш старажытнага культурнага слоя IX—XI стст. датаванай прыкметай можна лічыць наяўнасць у гэтым слоі пацерак-лімонак, шарападобных рыфленых пацерак, грушападобных званочкаў-прывесаў з крыжападобным прарэзам, аднабаковых касцяных грабянцоў, часткова цыліндрычных тыгляў для плаўкі каляровых металаў і шкла, ланцэтападобных наканечнікаў, спецыфічных форм ганчарнага посуду, калачападобных крэсіваў з язычком і г. д.

XII ст. характарызуецца перш за ўсё з'яўленнем шкляных бранзалетаў, двухбаковых касцяных грабеньчыкаў тыпу *Д*, *Л*, *М* па Ноўгараду, амфар і буйнатарнага посуду, розных залатарскіх вырабаў і металічных сплаваў.

Для XIII ст. характэрны комплекс знаходак, які быў тыповым для большасці гарадоў Усходняй Еўропы таго часу. Няма патрэбы пералічваць гэтыя рэчы. Адзначым толькі, што з сярэдзіны XIII ст. у культурным слоі Полацка пасля неверагодна шырокага бытавання амфар і шкляных бранзалетаў адбываецца іх рэзкае скарачэнне. Дадзеныя падмацаваны дэндрахраналагічна і могуць быць скарыстаны ў якасці адной з асноўных прыкмет у вызначэнні храналогіі слоя (Штыхов, 1975. С. 53, 55).

Напластаванні XIV—XV стст. у Полацку нязначныя. Пры іх вызначэнні трэба ў першую чаргу звярнуць увагу на наяўнасць гаршковай кафлі, якая з'яўляецца і ўжываецца ў асноўным толькі ў гэты час. Характэрна існаванне ў гэты час навясных замкоў і ключоў тыпу *Д*, *Е*, *Ж* па наўгародскай класіфікацыі (Колчин, 1982. С. 162), а таксама шарнірных нажніц і святцоў, прамавугольных пляскатых касцяных грабеньчыкаў, позніх відаў пацерак (напрыклад, дыскападобных з роспісам).

У XVI—XVII стст. у культурных напластаваннях Полацка назіраецца значная колькасць каробкавай кафлі з рознымі арнаментамі, скуранага абутку з металічнымі падкоўкамі, спецыфічных формаў архітэктурна-дэка-

ратыўнай керамікі: падлогавае плітка, цэгла-пальчатка, конскія падковы, паліваны і чарналошчаны посуд, рэйнскі і рыжскі керамічны імпорт, шматлікі шкляны посуд. З XVII ст. з'яўляюцца і пачынаюць ужывацца тытунёвыя люлькі, гліняныя капілки і іншыя рэчы. Напластаванні XVI—XVII стст. па колькасці матэрыялу могуць быць параўнаны ў Полацку толькі са сляямі XII—XIII стст., што таксама з'яўляецца адной з прыкмет датавання слоя.

3. Тэрытарыяльнае развіццё горада IX—XVIII стст. па матэрыялах вывучэння культурнага слоя

На падставе вывучэння стратыграфічных асаблівасцей культурнага слоя і наяўнасці ў ім дакладна датаваных матэрыялаў можна ўявіць агульныя заканамернасці тэрытарыяльнага пашырэння Полацка ў IX—XVIII стст.

Старажытным умацаваным цэнтрам горада, як ужо згадвалася, з'яўляецца гарадзішча, якое сёння размешчана на правым беразе Палаты ў 0,8 км ад месца яе ўпадзення ў Дзвіну. Па ўдакладненым дадзеным плошча гарадзішча, якое існуе сёння, складае каля 0,89 га. Паўстаўшы як гарадзішча мысавага тыпу на левым беразе Палаты, яно непасрэдна дамыкала да аकोльнага горада — паселішча. Асноўная тэрыторыя старажытнага паселішча IX—X стст. мясцілася на адным з гарадзішчам мысе. Пазней на гэтым месцы быў пабудаваны Ніжні замак, а потым — стадыён «Спартак». Плошча старажытнага паселішча складае каля 7 га. Акрамя таго, частка паселішча IX—X стст. знаходзілася на правым беразе Палаты каля сучаснага Чырвонага моста. Яго плошча складае каля 0,3 га (Г. Штыхов, 1978. С. 26). Такім чынам, агульная плошча найстаражытнейшага Полацка да X ст. была больш за 8 га, што ў 8 разоў больш, чым лічылася да гэтага часу.

Знаходжанне асноўнай гарадской тэрыторыі IX—X стст. на мысе левага берага Палаты абумовіла далейшы рост горада і яго развіццё ў міжрэччы Дзвіны і Палаты. Як паказалі даследаванні, на правым беразе Палаты, крыху на поўнач ад Першапачатковага гарадзішча, напластаванні IX ст. не занатаваны. А больш познія, часоў Полацкай дзяржавы, нязначныя як па магутнасці, так і па плошчы ў параўнанні з тэрыторыяй міжрэчча (Штыхов, 1978. С. 28).

У канцы X — пачатку XI ст. адбываецца рэзкае павелічэнне гарадской тэрыторыі. Небеспадстаўна звязваць гэта з глыбокімі эканоміка-палітычнымі пераўтварэннямі, якія адбыліся ў Полацкай зямлі. Знешнім адлюстраваннем гэтага працэсу ў Полацку стала перанясенне ўмацаванага дзядзінца на Верхні замак і будаўніцтва тут у сярэдзіне XI ст. Сафійскага сабора.

Перанос умацаванага гарадскога цэнтра адпавядаў агульным тэндэнцыям развіцця гарадоў Усходняй Еўропы і, відавочна, у пэўнай ступені адлюстроўваў працэс змены рода-племянных адносін на феадальныя (Дубов, 1986. С. 318—319).

Культурныя напластаванні X ст. у Полацку нязначныя. Акрамя Першапачатковага гарадзішча і паселішча яны прысутнічаюць на Верхнім замку, Вялікім пасадзе, ёсць матэрыялы гэтага перыяду у Запалоцці. Пры

параўнаўчым аналізе бачна, што найменш была заселена тэрыторыя Запалоцця, дзе існавала яшчэ вельмі нязначнае пасяленне. Чысты, выразны слой X ст. тут не выяўлены, і меркаваць пра наяўнасць паселішча можна толькі па асноўных знаходках.

Тэрыторыя Верхняга замка X — пачатку XI ст. таксама была слаба заселена. Аб гэтым сведчыць наяўнасць вельмі беднага і невялікага па магутнасці культурнага слоя (Штыхов, 1975. С. 54), у якім былі знойдзены пацеркі-лімонкі, аднабаковыя грабяні, характэрны кругавы і некалькі фрагментаў ляпного посуду. У час раскопак на Верхнім замку ў 1959—1962 гг. у перадмацерыковых напластаваннях былі знойдзены рэшткі пабудовы (14 А), якая размяшчалася ўсяго ў 20 см вышэй мацерыка. У час расчысткі гэтай пабудовы былі знойдзены фрагменты плінфы, што апасродкавана сведчыць аб тым, што яна наўрад ці магла з'явіцца раней пабудовы Сафійскага сабора (Штыхов, 1975. С. 54).

Аналагічнай была і шчыльнасць засялення ў X ст. Вялікага пасада, дзе культурны слой раней канца X — пачатку XI ст. адсутнічае (Тарасов, 1987. С. 4—5).

Такім чынам, у канцы X — пачатку XI ст., нягледзячы на распачатую тэндэнцыю тэрытарыяльнага пашырэння Полацка і абрастання яго новымі пасадамі, цэнтрам па-ранейшаму заставалася Першапачатковае гарадзішча і паселішча, якое да яго дамыкала. Безумоўна, да сярэдзіны XI ст. за кошт павелічэння пасада, г. зн. уваходжання ў тэрыторыю пасада часткі Верхняга замка і часткі будучага Вялікага пасада, рос і сам горад.

Канцэнтрацыя насельніцтва ў межах умацаванага цэнтра не магла задавоільць нарастаючыя патрэбы горада, што з'явілася адной з прычын тэрытарыяльнага росту пасадаў. Улічваючы, што магутнасць напластаванняў X — пачатку XI ст. і комплекс рэчавага матэрыялу аднолькавыя на Верхнім замку, Вялікім пасадзе (уключаючы тэрыторыю пазнейшага Ніжняга замка) і аналагічныя комплексу рэчаў з Запалоцця, мяркуем, што да сярэдзіны XI ст. вышэйадзначаныя тэрыторыі ўжо з'яўляліся гарадскімі пасадамі ў поўным сэнсе гэтага слова.

У цэлым яны не згубілі свайго статуса і ў далейшым, за выключэннем паселішча на Верхнім замку. Сёння лічыцца бяспрэчным, што ў XI ст. функцыю дзядзінца ўзяў на сябе Верхні замак. Нам здаецца, што будзе больш дакладна лічыць распаўсюджанне гэтых функцый на Верхні замак не ў пачатку XI ст., а тым больш у канцы X ст. (Алексеев, 1966. С. 136), а не раней 50-х гг. XI ст., калі тут быў узведзены Сафійскі сабор. Ён, відаць, з'явіўся не толькі духоўным сімвалам, але і цэнтрам, дзе канцэнтравалася ўся палітычная і адміністрацыйная ўлада Полацка. Толькі з яго пабудовай (стварэннем, так бы мовіць, матэрыяльна-архітэктурнага падмурка для прасторавага перамяшчэння гарадской і княжацкай улады) маглі быць зменены сацыяльна-палітычныя акцэнты, якія вызначаюць тую ці іншую частку горада. Зразумела, памылкова думаць, што перанос дзядзінца быў адзіным актам. Відаць, як мяркуе І. Дубаў (Дубов, 1986. С. 319), ён адбываўся на працягу амаль 25 гадоў. І ў Полацку, такім чынам, мог ажыццявіцца ў межах трэцяй чвэрці XI ст.

Аб заканамернасці падобнага пераносу сведчаць рост палітычнай актыўнасці Полацка з другой паловы XI ст. (Данилевич, 1896. С. 61), а

таксама паскоранія тэмпы эканамічнага развіцця, якія знайшлі адлюстраванне ў павелічэнні дынамікі нарастання культурных слаёў. Дынаміка росту гарадскога культурнага слоя другой паловы XI—XIII ст. прасочваецца не толькі ў глыбіню, але і ў шырыню.

Унутранай характарыстыкай павелічэння культурных напластаванняў можна лічыць тэмпы іх утварэння, якія адлюстраваліся ў магутнасці напластаванняў гэтага часу. Найбольш выразна гэта дынаміка прасочваецца на прыкладзе культурнага слоя Верхняга замка, які мае дакладнае дэндрахраналагічнае датаванне (Штыхов, 1975. С. 51—55). Напластаванні канца X—XI ст. складаюць разам 0,4—0,6 м, XII ст. — 0,2—0,4 м, XIII ст. — 2,0—2,4 м, XIV—XVII стст. — 0,2—0,9 м.

З прыведзеных дадзеных бачым, што сумарная магутнасць слоя X—XII стст. адпавядае напластаванням XIII ст. Напластаванні ж наступных чатырох стагоддзяў не перавышаюць 1 м. Параўноўваючы гэтыя дадзеныя з картаю распаўсюджання культурнага слоя (мал. 42), можна зрабіць вывад, што ў XI ст. тапаграфія горада значна пашырылася ў параўнанні з IX—X стст. У XII ст. гэты працэс працягваўся, але ўжо не так інтэнсіўна. Да XIII ст. тэрытарыяльнае пашырэнне горада практычна спынілася. Галоўную ролю набывае ўнутраны характар утварэння культурнага слоя, павелічэнне яго магутнасці ў межах засвоенай тэрыторыі.

У канцы XII — пачатку XIII ст. рэальны запас плошчаў для пашырэння горада яшчэ меўся як ў Запалоцці, на Вялікім пасадзе, так і на задзвінскіх пасадах. Але ва ўнутранай дынаміцы гарадскога развіцця на пэўным этапе сталі пераважаць цэнтрабежныя сілы ў параўнанні з цэнтрабежнымі ранейшага перыяду. Можна сказаць, што выкарыстанне гарадскіх плошчаў ад экстенсіўнага перайшло да інтэнсіўнага. Гэта адразу адбілася на росце магутнасці культурных напластаванняў. Пачатак працэсу можна ўпэўнена звязваць з мяжою XII—XIII стст.

Плошча Полацка была вызначана Г. Штыхавым — прыблізна каля 80 га (Штыхов, 1975. С. 33). З улікам новых дадзеных па Вялікім пасадзе і Запалоццю (Тарасов, 1986; 1987, 1988, 1990) памер яе трэба лічыць каля 120 га.

У XII—XIII стст. уласна горад складаўся з умацаванага дзядзінца — Верхняга замка, Вялікага і Запалоцкага пасадаў. У гэты час узнікаюць манастыры ў Бельчыцах і Сяльцы, магчыма, на Востраве, якія, праўда, яшчэ не адносяцца да гарадской тэрыторыі.

Падобная тапаграфічная структура горада заставалася практычна нязменнай да другой паловы XVI ст. Некаторыя змены былі ўнесены пасля ўзяцця горада войскам Івана Грознага ў 1563 г. (Гейденштейн, 1889. С. 54—55, 30; с. 363, 97; с. 427—428). Яны не здолелі змяніць агульную заканамернасць развіцця гарадской структуры. Як і раней, горад працягваў развівацца па веерна-радыяльнай схеме ва ўсходнім напрамку з цэнтрам на Верхнім замку.

Да мяжы XVI—XVII стст. адносіцца пачатак новага этапу развіцця гарадской структуры. Менавіта з гэтага часу можна разглядаць у якасці паўнапраўнага гарадскога элемента пасяленні на левым беразе Дзвіны: Экімань, Крыўцоў пасад і Слабаду, якія раней выконвалі функцыі сельскагаспадарчых гарадскіх прадмесцяў (Полоцкая ревизия, 1552. С. 23—

27). Традыцыйныя гарадскія пасады таксама пашырылі свае плошчы, але не ў аднолькавай ступені. Найбольш павялічыўся Вялікі пасад, у той час як Запалоцце засталася ў ранейшых межах.

У канцы XVI ст. з пабудовай на Вялікім пасадзе езуіцкага касцёла ў 1581 г. (Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию, 1882. С. 39—41, 96; с. 69) адбываецца новае пераразмеркаванне акцэнтаў архітэктурных і сацыяльных дамінантаў горада.

Такім чынам, тэрытарыяльнае пашырэнне горада IX—XVII стст. адбывалася ў некалькі добра акрэсленых этапаў:

I этап — IX — пачатак XI ст. Умацаваны дзядзінец знаходзіўся на левым беразе Палаты, да яго дамыкала паселішча-пасад, якое ахоплівала значную тэрыторыю пазнейшага Ніжняга замка, а потым і частку Верхняга замка, невялікія плошчы правага берага Палаты ў непасрэднай блізкасці ад дзядзінца.

II этап — сярэдзіна XI—XIII ст. Дзядзінец горада пераносіцца на Верхні замак. Актыўна пачынаюць разрастацца пасады, узнікаюць гарадскія сельскія прадмесці (паселішчы-спадарожнікі), у прыгарадах паўстаюць манастыры, складваецца касцяк веерна-радыяльнай сістэмы на правым беразе Дзвіны.

III этап — XIV — сярэдзіна XVI ст. Тэрытарыяльны рост горада практычна спыніўся. У гэты час узнікаюць толькі невялікія пасяленні на левым беразе Дзвіны: Экімань, Слабада, Крыўцоў пасад.

IV этап — канец XVI—XVII ст. Адбываецца пераразмеркаванне гарадскога цэнтра. З Верхняга замка (які ў значнай ступені губляе свае функцыі, і ў першую чаргу фартыфікацыйную) ён пераносіцца на Вялікі пасад. Спыняецца тэрытарыяльны рост Запалоцця, у той час як Вялікі пасад расце яшчэ больш інтэнсіўна ва ўсходнім напрамку. Паселішчы левага берага Дзвіны цалкам уваходзяць у гарадскую структуру. У яе межах апынуліся і некаторыя манастыры: Бельчыцкі, Іаана Прадцечы на Востраве.

АРХІТЕКТУРНА-ПЛАНІРОВАЧНАЯ СТРУКТУРА ПОЛАЦКА

1. Замкавыя ўмацаванні

Абарончыя збудаванні Верхняга замка

Вывучэнне абарончых збудаванняў Верхняга замка магчыма па трох крыніцах: археалагічных, картаграфічных і пісьмовых. Ніводная з гэтых крыніц не мае поўнай інфармацыі. Тым не менш, супастаўляючы іх, мы можам у агульных рысах аднавіць характар абарончых збудаванняў полацкага Верхняга замка і іх гістарычнае развіццё.

Археалагічнае вывучэнне абарончых канструкцый Верхняга замка, як адзначалася, праводзілася ў 1978 г. Ленінградскай экспедыцыяй пад кіраўніцтвам В. Булкіна і ў 1988 г. аўтарам. Даследаванні 1978 г. закраналі асыпкі вала ў 60 м на паўднёвы захад ад Сафійскага сабора. Была зафіксавана частка вала, якая захавалася, вышынёю каля 1 м (Булкін, 1978. С. 10). Там жа ў 1978 г. у час пракладкі вентыляцыйных труб з боку завулка Савецкі была пашкоджана частка вала Верхняга замка. Праведзеныя даследаванні паказалі, што захаваная частка вала складае 1,7 м. Са знешняга боку вала былі зафіксаваны рэшткі драўляных канструкцый у выглядзе бяровенняў, пакладзеных ўздоўж і ўпоперак вала (Булкін, 1978. С. 10—11).

Аднак даць поўную характарыстыку абарончых збудаванняў было немагчыма. У першую чаргу з-за нязначнасці датаваных рэчавых матэрыялаў і адсутнасці выразных унутрыважных субструкцый.

У 1987 г. у выніку прарыву лінейнай каналізацыі ўтварыўся размыў фрагмента вала з боку Дзвіны ў 50 м на захад ад Сафійскага сабора. З мэтай вывучэння ўнутрыважнай канструкцыі была зроблена зачыстка прамоіны, якая фактычна ператварылася ў прарэзку вала. Даўжыня прарэзкі склала 24 м, шырыня — ад 2 да 3 м, паколькі пачатковая прамоіна мела няправільную форму (мал. 38). Вышукі паказалі, што пад 1,5—1,8 м слоём баласту ў выглядзе бітай цэгла і смецця XVIII—XX стст. знаходзіцца драўляная субструкцыя. Канструктыўна яна ўяўляла своеасаблівыя прыступкавыя накіты крокам у 1—1,5 м. Пакладзеныя ўздоўж натуральнага схіла бяровенні прызначаліся для яго ўмацавання (мал. 39). У схіл пагорка вертыкальна закапваліся слупы дыяметрам 0,2—0,4 м і вышынёй 0,85—1,5 м, умацоўваліся каменем. Праз 1—1,5 м вышэй і ніжэй па схілу ставіўся наступны радок слупоў. На слупы клаліся кароткія папярочныя лагі дыяметрам 0,2—0,25 см і даўжынёй 1—1,2 м такім чынам, што адным канцом лага ляжала на тарцы слупа. На папярочныя клаліся падоўжныя лагі ў выглядзе неакораных бяровенняў рознага дыяметра (у

сярэднім па 7—8 штук у радок). На жаль, з прычыны вузкасці прарэзкі высветліць даўжыню прадольных лаг не ўдалося, але мяркуем, што яна павінна быць не менш за 3—4 м. Слупы закапваліся на схіле пагорка непасрэдна ў мацерыковую гліну, пустоты забіваліся гэтай жа глінаю.

У ніжняй частцы даследаванай прамоіны канструкцыя ўмацаванняў мяняецца. Папярочныя лагі клаліся на камяні альбо непасрэдна на мацерыковую гліну. Зверху ўсё таксама перакрывалася глінаю.

Пашыраючы прарэзку ў накірунку да пляцоўкі Верхняга замка, удалося зафіксаваць некалькі розных стратыграфічных узроўняў канструкцый абарончых умацаванняў вала і сцен замка. На мал. 39 яны адзначаны «А» і «В». Узровень «А» непасрэдна звязаны з вышэйапісанай субструкцыяй уздоўж схіла пагорка. Ён уяўляў сабою слой драўнянай парахні, якая размяшчалася не пад ухілам, як папярэднія, а гарызантальна. Хутчэй за ўсё, па аналогіі з гарызонтам «В», гэта былі гародні.

Гарызонт «А» перакрываўся чырвонай глінай. Над глінай знаходзіўся гарызонт «В» — драўляныя канструкцыі. На ўчастку шырынёй 1,5 м былі зафіксаваны тры паралельныя бярвяны дыяметрам 0,2 м, два камяні-валуны і бярвяно, якое размяшчалася пад вострым вуглом да астатніх трох. Захаванасць бярвення дрэнная. Размешчаная над ім праслойка парахні мае сляды пажару. Да дадзенай канструкцыі дамыкаў слой чырвонай гліны магутнасцю да 0,5 м. Са знешняга боку схілу ён меў форму невялікага вала.

Гарызонт «В» перакрываецца знешнім слоём з рэшткамі бітай цэгля, плінфы, шэрай зямлі і парахні. Вышэй знаходзіўся слой чорнага колеру, названы гарызонтам «Г». Апошні да ўзроўню дзённай паверхні (2,25 м) быў закрыты слоём суцэльнага баласту ў выглядзе будаўнічага друзу.

У прарэзцы на розных узроўнях былі знойдзены матэрыялы, па якіх можна меркаваць аб часе будаўніцтва фартыфікацыі Верхняга замка. У першую чаргу гэта адносіцца да фрагментаў ганчарнага посуду, які быў знойдзены ў гумусіраваным слоі паміж падоўжаных бярвенняў, якія ляжалі гарызантальна. Падобны посуд характэрны для Полацка XIV—XVI стст. Больш дакладную дату пабудовы дадзеных драўляных канструкцый вызначыў дэндрахраналагічны аналіз, які быў праведзены ў лабараторыі Інстытута археалогіі РАН Н. Чарных. Дата высечкі аднаго з падпорных слупоў — 1363 г.

Такім чынам, можна больш упэўнена сказаць і аб праслойках, якія размяшчаліся вышэй дадзеных датаваных канструкцый. Сярод парахні ў гарызонце «А—А» знойдзены шэрагліняны посуд з дамешкамі жарствы, некалькі сценак чарналошчанага посуду, фрагменты плінфы. Ёсць усе падставы меркаваць, што гэты слой адпавядае канструкцыі XIV ст. У слоі «В» знойдзены венчык гаршка з добра адмучанай гліны карычневага колеру з паліваю на ўнутраным баку і фрагментамі арнаменту на лошчанай вонкавай паверхні. Тут жа былі знойдзены два фрагменты склянiцы, фрагмент паліванай падложнай пліткі (таўшчыня 4,2 см), вугал фрагмента кафлі з дыянальным арнаментам. У гарызонце «Г» знойдзена сем венцаў гаршкоў і венца макотры. Вышэй слоя «Г» — пяць венцаў посуду. У цэлым керамічны матэрыял з дадзенай прарэзкі не выходзіць за межы XIV—XVII стст. Гэтым часам і трэба датаваць знойдзеныя абарончыя канструкцыі.

Гістарычнае апісанне абарончых збудаванняў Верхняга замка да сярэдзіны XVI ст. адсутнічае. Згадкі ў летапісах схематычныя і няпоўныя. З картаграфічных матэрыялаў першымі вядомымі нам з'яўляюцца малюнкi Полацка 1579 г. Праўда, ёсць звесткі, што ў 1563 г. пад час захопу горада войскам Івана Грознага рускія карысталіся нейкім планам, дзе былі адлюстраваны ў тым ліку і абарончыя збудаванні Верхняга замка. Але гэты план так і не быў знойдзены (відаць, не захаваўся), і мы ведаем аб ім толькі з вопісу Царскага архіва, які быў складзены ў 1574—1584 гг. (Городские поселения Российской империи, 1960. С. 237).

Першыя падрабязныя звесткі аб фартыфікацыі Верхняга замка ёсць у «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» Апісанне Верхняга замка пачынаецца словамі: «Замок на горе высокой самородной между Двиной и Полотою рублен из дерева соснового в 5 стен городни кроме веж» (Лаппо, 1905. С. 1). У той час замак налічваў 9 вежаў: Усцейская, Другая, Асвейская, Чацвёртая, Міхайлаўская, Багародзіцкая, Сёмая, Восьмая, Сафійская.

Разгледзім размяшчэнне вежаў у замку і іх асаблівасці.

1. У с ц е й с к а я в е ж а. Месца яе лакалізацыі не выклікае сумнення. Яна знаходзілася на заходняй ускраіне Верхняга замка побач з вусцем Палаты. На гэта ўказвае і згадванне моста цераз Палату. На малюнку Полацка 1579 г. выразна бачны вежа і мост цераз Палату. Аднак яна намалевана не на паўднёва-заходнім краі замка, непасрэдна над вусцем ракі, а крыху на поўнач. Трэба меркаваць, што і Усцейская вежа 1552 г. знаходзілася на тым самым месцы. Акрамя таго, геаграфічна-тапаграфічная сітуацыя не дазваляла, як і зараз, перакінуць мост непасрэдна над вусцем Палаты ў месцы яе сутокі з Дзвіной, а толькі на поўнач, дзе рэчышча і пойма значна вузейшыя.

2. В е ж а Д р у г а я. Аб ёй сказана, што рублена яна «з фундаменту в три стены. Добра и покрыта» з дрэва.

3. В е ж а А с в е й с к а я. «Добра и покрыта, на сподѣ той вежи земная стрельница». Адпаведна пералічэння вежаў з поўдня на поўнач Асвейская трапляе на паўночна-заходні край Верхняга замка. Акрамя таго, гэты куток замка мае дакладную накіраванасць на Асвею, што і замацавана ў назве вежы.

4. В е ж а Ч а ц в ё р т а я. Звестак аб канструкцыі і прызначэнні няма.

5. В е ж а М і х а й л а ў с к а я. «В три стены, добра и покрыта. В той веже фортка к реце Полоте».

6. В е ж а Б а г а р о д з і ц к а я. «Добра и покрыта».

7. В е ж а С ё м а я. «В три стены. Добра и покрыта».

8. В е ж а В о с ь м а я. «В которой ворота ку великому посаду. Потрабует фундаменту рублена и гора под нею на узвозе зь места вельми утоптана...» Падрабязнае апісанне вежы сведчыць аб тым, што ёй надавалася асаблівае месца ў сістэме абароны горада. Яна выконвала функцыю брамы паміж замкам і пасадам. Таму не дзіўна, што гара пад ёю была моцна ўтаптана і як ніводная з вежаў патрабавала рамонт. Знаходзіцца вежа павінна была на ўсходнім баку замка, дзе на малюнку 1579 г. і паказана варотная вежа да пасада.

9. В е ж а С а ф і й с к а я. «Добра покрыта, рублена в три стены».

У «Рэвізіі» адзначана таксама агульная колькасць гародняў на Верхнім замку (204) і асобна — колькасць гародняў паміж вежаў (табл. 7).

Перад намі паўстала задача вызначыць на мясцовасці сучаснага Верхняга замка размяшчэнне вежаў 1552 г. Дзеля гэтага была распрацавана наступная методика. Па буйнамаштабнаму дакладнаму сучаснаму плану Полацка (М 1:2000) быў старанна прамераны перыметр верхняй пляцоўкі замка. Ён аказаўся роўны прыблізна 1400 м. У плане Верхні замак падобны на трохкутнік. Выбраўшы ў якасці трох кутаў паўднёва-заходні, паўночна-заходні і паўднёва-ўсходні канцы замка, быў пабудаваны геаметрычны трохкутнік, які ўпісваўся ў акружнасць (мал. 64). Потым асобна была пабудавана акружнасць і разбіта на 204 роўныя часткі, адпаведныя колькасці клецяў па «Рэвізіі 1552 г.» Пасля гэтага ў залежнасці ад колькасці клецяў, існаваўшых паміж асобнымі вежамі, акружнасць была падзелена на сектары. Правільнасць разбіўкі была правярана з дапамогай градуснага вызначэння вуглоў асобных сектараў. Праверка праводзілася з тым разлікам, што агульная колькасць гародняў роўная 100%, адпаведна і адлегласць паміж асобнымі вежамі таксама можна адлюстравать у працэнтах.

Такім чынам, была складзена дыяграма ўмоўнага размяшчэння замкавых вежаў у адпаведнасці з «Рэвізіяй 1552 г.» (мал. 55). Далей праводзілася сумяшчэнне дыяграмы з рэальным планам Верхняга замка. За цэнтр сумяшчэння быў прыняты цэнтр кругавой дыяграмы і цэнтр акружнасці, знойдзены ў час упісання ў яе трохкутніка Верхняга замка. Ведаючы прывязку вежаў па назвах да рэльефу (Усцейская), мікратапаніміцы (Сафійская), географічных арыенцірах (Асвейская) і функцыянальных прыкметах (Міхайлаўская з форткаю да Палаты і Восьмая з брамай да Вялікага пасада), шляхам сумяшчэння плана і дыяграмы зроблена спроба дасягнуць найбольшага супадзення ўсіх прыкмет вежаў на мясцовасці.

Найбольш аптымальнае і адпаведнае старажытнаму з'яўляецца наступнае размяшчэнне вежаў:

Усцейская — прыкладна ў 40 м на поўнач ад паўднёва-заходняга краю Верхняга замка, побач з сучаснай лесвіцай-спускам да моста цераз Палату. Другая вежа — прыблізна ў 30 м ад Усцейскай у накірунку на поўнач. Асвейская знаходзілася на паўночна-заходнім краі замка ў раёне так званай Машны. Яна магла стаяць як на верхняй, так і на ніжняй пляцоўцы паўночна-заходняга мыса замка. Больш верагоднае, нам здаецца, яе размяшчэнне на ніжняй пляцоўцы, бо ў 1579 г., як будзе відаць ніжэй, лінія фартыфікацыі праходзіла менавіта тут. Чацвёртая — цэнтральная вежа паўночнага прасла сцяны Верхняга замка. Відаць, для яе была абрана самая глыбокая кропка дугі, якую ўтварае тут замкавая гара ўздоўж рэчышча Палаты. Міхайлаўская вежа з форткаю на сумяшчэнні плана і дыяграмы трапляе ў сярэдзіну, якая ўтворана на паўночна-ўсходнім краі вала паміж двух невялікіх узвышшаў. Такое размяшчэнне нам здаецца справядлівым, паколькі ў пазнейшыя часы тут знаходзілася фортка да ракі. Багародзіцкая вежа знаходзілася на ўскрайку паўночна-ўсходняй часткі Верхняга замка. Месца гэта не выклікае пыранняў з пункту гледжання логікі фартыфікацыі. Сёмая і Восьмая стаялі побач, апошняя з іх — брамавая. На сучасным плане Восьмай вежы адпавядае вул. Замкавая —

сучасны праезд і старадаўні «ўзвоз» з боку Вялікага пасада. Сафійская вежа знаходзілася практычна насупраць Сафійскага сабора, на верхняй пляцоўцы паўднёвага схілу замкавай гары. Яна магла быць альбо на мысе, які размешчаны непасрэдна над «узвозам» з боку Дзвіны, альбо крыху на захад ад яго, што больш верагодна. Апошняяе хутчэй за ўсё прывяло да частковага альбо поўнага знішчэння вежы ў выніку натуральнага разбурэння схілу побач з «узвозам».

Нельга не заўважыць наступных асаблівасцей у размяшчэнні вежаў Верхняга замка ў 1552 г. Па-першае, яны стаялі па канцах пляцоўкі замка. Па-другое, шэсць вежаў былі размешчаны парамі, падзеленыя трымацатырма гароднямі: Усцейская — Другая, Міхайлаўская — Багародзіцкая, Сёмая — Восьмая. Сярод гэтых пар у адной вежы з дзвюх мелася брама, альбо фортка. Безумоўна, у дадзеным выпадку размяшчэнне вежаў парамі мела на мэце фартыфікацыйныя задачы: другая вежа павінна была фланкіруючым агнём прыкрываць вароты, альбо форткі, як найбольш слабыя месцы абароны ад пранікнення ворагаў.

Такім чынам, прывязка апісаных у 1552 г. вежаў да мясцовасці дазваляе цалкам рэканструяваць і зразумець логіку фартыфікацыйнага будаўніцтва полацкага замка ў сярэдзіне XVI ст. Акрамя таго, ведаючы перыметр верхняй пляцоўкі замка, колькасць наяўных гародняў, можна прыблізна падлічыць даўжыню адной. Мяркуем, што з улікам працягласці вежаў даўжыня адной гародні складала ад 5 да 6 м. Да аналагічных вывадаў прыйшоў у разліках і М. Ткачоў. На яго думку, гародні мелі даўжыню каля 3 сажняў, альбо 5,84 м (Ткачев, 1987. С. 107). Падобны вынік дала і матэматычная праграма, вылічэнні якой праводзіліся на персанальнай ЭВМ: даўжыня гародні складала каля 5,34 м (табл. 3).

Наступнымі па храналогіі дакументамі, якія адлюстроўваюць стан абарончых ўмацаванняў Верхняга замка, з'яўляюцца малюнкi С. Пахалавіцкага і «Запіскi» Р. Гейдэнштэйна, якія падрабязна апавядаюць пра падзеі ў Полацку ў 1579 г.

Перш за ўсё вялікую цікавасць выклікае малюнак асады Полацка войскам Баторыя ў 1579 г. Ён выкананы тушшу і расфарбаваны акварэллю (Ткачоў, 1972. С. 19—22). На малюнку Верхні замак абнесены сцяною, мае 14 вежаў, адзін данжон ў цэнтры, фортку і браму. Малюнак адлюстроўвае жывыя сцэны асады і ўзяцця горада каралеўскім войскам. На першы погляд ён не дае падстаў сумнявацца ў тым, што гэта непасрэдная замалёўка з натуры. Гэтану адпавядаюць многія дробныя дэталі рэльефу, супадзенне размяшчэння многіх вежаў з іх апісаннем і г. д. Але ёсць некаторыя падставы меркаваць, што ў канчатковым выглядзе дадзены ізаграфічны дакумент з'явіўся пасля некалькіх этапаў работы альбо дапрацоўкі.

Адлюстраванне на малюнку плана Полацка і яго ўмацаванняў — вынік будаўніча-фартыфікацыйнай актыўнасці маскоўскіх ваяводаў пасля ўзяцця горада рускім войскам ў 1563 г. і таму поўнага супадзення з «Рэвізіяй 1552 г.», як і з вопісамі XVII ст., чакаць не варта. Аднак мы маем унікальную магчымасць супаставіць малюнкi з апісаннем Р. Гейдэнштэйна. Абодва дакументы адлюстроўваюць адну падзею і створаны практычна адначасова.

У апісанні Полацка і яго ўмацаванняў Р. Гейдэнштэйн, на наш погляд, надзвычай дакладны. Ён падрабязна апісвае геаграфію мясцовасці, якая

адпавядае і сённяшняму стану, згадвае два замкі і горад — Запалоцце. Праўда, яго назва Верхняга замка «сярэдняй крэпасцю» парадзіла блытаніну ў некаторых даследаваннях (Ткачев, 1987. С. 112). Гэту «крэпасць» палічылі новай гарадской структурай у дадатак да ўжо вядомых замкаў. Што не адпавядае сапраўднасці.

На малюнку С. Пахалавіцкага на паўночна-заходнім краі Верхняга замка бачны дзве размешчаныя побач вежы з выступаючым у выглядзе вострага мыса прасла сцяны паміж імі. У той жа час Р. Гейдэнштэйн, апісваючы гэтыя ўмацаванні (менавіта тут ішоў галоўны штурм замка), згадвае толькі адну вежу. З апісання відаць, што вежа была спалена. На малюнку дзве вежы на мысе і сцяна паміж імі гараць. Дзве вежы, якія знаходзяцца крыху далей, на малюнку дымам не пазначаны і, відаць, заставаліся цэлымі. Ці не тыя гэта вежы, пра якія аўтар пісаў: «Московцы, покинув угол... соединили эти самые башни между собой» (Гейденштейн, 1889. С. 68)?

Колькі ж было вежаў на паўночна-заходнім мысе Верхняга замка — дзве ці адна? Цяжка адказаць сёння на гэта пытанне. Але трэба звярнуць увагу на тое, што вежы на малюнку і іх размяшчэнне ў адносінах да праслаў сцен (высунутасць наперад так, што сцяна дамыкае да вежы з унутранага боку) характэрна для размяшчэння вуглавых вежаў. З другога боку, для тапаграфічных асаблівасцей гэтага канца Верхняга замка найбольш адпавядала б знаходжанне менавіта адной вежы. Не будзем сцвярджаць, але магчыма, што на малюнку ёсць недакладнасць. Яна магла ўзнікнуць у выніку канчатковага аздаблення малюнка і дапрацоўкі яго акварэллю ці пры перавядзенні чарнавога варыянта на чыставы.

Цікавая канструкцыя і форма вежаў. У прынцыпе яны абсалютна аналагічныя вежам Ніжняга замка. Вылучаюцца толькі дзве праязныя (варотныя) і данжоны. Усе адлюстраваныя вежы маюць два ўзроўні бою, данжоны — тры. Але цікава, што толькі варотныя вежы паказаны чатырохкутнымі ў плане, данжоны — шасцікутнымі. Астатнія на першы погляд падобныя на круглыя. Гэта акругласць пацвярджаецца цэнямі, якія зроблены мастаком для перадачы аб'ёму. Разам з тым ёсць дэталі, якія заслугоўвае ўвагі. Калі малюнак пачаткова рабіўся тушшу, то мастак павінен быў паказаць аб'ём круглых вежаў, накладваючы цені рознай шчыльнасці з аднаго боку пабудовы — супрацьлеглага сонцу (усходняга). Мы ж бачым, што большасць вежаў мае роўныя кароткія цені-штрыхі ад падмуркаў да дахаў з двух бакоў — як усходняга, так і заходняга. Памылка гэта ці недакладнасць мастака? Відаць, не. З пісьмовых крыніц вядома, што ўмацаванні Полацка былі драўлянымі. Цагляная, магчыма, была толькі адна вежа. Таму і ў 1579 г. умацаванні былі цалкам драўлянымі, «крепкого дуба» (Гейденштейн, 1889. С. 54). Адпаведна і вежы, падобныя на круглыя, таксама былі драўлянымі. Але зрабіць з дрэва круглую драўляную вежу практычна немагчыма. Яна атрымліваецца 6-, 8- і г. д. вугольная. Розніцу паміж шматграннай вежай і круглай мастак бачыў добра, намалюваўшы 6-гранны данжон, у якога, да слова, таксама «ценявая штрыхоўка». Такім чынам, на першы погляд круглыя вежы павінны быць гранёныя. Нам здаецца, што яны былі чатырохкутныя, блізкія на плане да квадратаў. А штрыхоўка паказвае не цені, а бяровенне ў зрубах вежаў.

Першапачаткова яна магла належаць чарнавому варыянту малюнка і была часткова страчана пазней.

На жаль, сёння на Верхнім замку не ўдалося знайсці і даследаваць рэшткі хоць бы адной полацкай вежы XVI—XVII стст. Гэта тлумачыцца як значнай перапланіроўкай і шчыльнай забудовай замка, так і значнымі пашкоджаннямі верхняй пляцоўкі. Паводле ўспамінаў І. Дэйніса, у час пабудовы ў пачатку XX ст. корпуса полацкай бальніцы рабочыя трапілі на моцны зруб з дубовых бярвёнаў, якія немагчыма было выцягнуць з зямлі. А менавіта тут, у цэнтры Верхняга замка, была размешчана вежа-данжон, якая была вельмі эфектыўнай у час вядзення баявых аперацый (Гейденштейн, 1889. С. 67).

Некалькі слоў неабходна сказаць аб сценах і валах Верхняга замка другой паловы XVI ст. У апісанні асады і ўзяцця Полацка адзначаецца, што сцены былі вельмі трывалыя і складзены з некалькіх звязаных паміж сабою радоў бярвёнаў моцнага дубу. Пад час аблогі ядры іх прабівалі, але цалкам не разбуралі (Гейденштейн, 1889. С. 58). Цікавая дэталі: «...если (ядра. — С. Т.) направлялись в нижнее место к основанию стены, где могли бы засесть, то попадали в холм, на котором стояла крепость и который так выставляли, что противоположное место, где находились королевские пушки... было ниже того, и поэтому ядра попадали в землю» (Гейденштейн, 1889. С. 59).

На малюнку С. Пахалавіцкага бачны толькі ярус гарматнага бою, які стаіць быццам бы вышэй адносна ўсёй пляцоўкі Верхняга замка. Відаць, гэта ўзвышэнне ўтваралі гародні, якія тут шчыльна стаялі і былі прысыпаны зямлёй. Яны былі знойдзены ў час археалагічных даследаванняў на Верхнім замку ў 1988 г. Акрамя таго, менавіта ў апісанай вышэй прарэзцы паўднёвага схілу Верхняга замка назіралася насыпанае глінянае ўзвышэнне ў выглядзе вала. Яго вышыня складала да 0,5 м, а ў падножжа — да 1,0 м. Сам жа гэты вал быў стратыграфічна звязаны са слоём «В», які, мяркуючы па ўсіх матэрыялах, датуецца XV ст. (мал. 39). Такім чынам, няма сумнення, што раскопкамі былі знойдзены знешняя частка гародні Верхняга замка і невялікі вал перад ёю, апісаныя Р. Гейдэнштэйнам.

Далейшыя, найбольш значныя змены ў фартыфікацыйнай структуры Верхняга замка адбыліся ў 1654—1655 гг., а да гэтага — у 1626 г. Сойм прымае рашэнне «Аб прывядзенні Полацкага замка ў адпаведны стан». Умацаванне замка пачынаецца ў 1638 г. (Археографический сборник документов..., 1867. С. 308). Паўторна Сойм вяртаецца да пытання аб умацаванні Полацка ў 1647 і 1652 гг. У ліпені 1654 г. пад Полацк прыйшло рускае войска, і горад быў здадзены (Ткачев, 1987. С. 115—116). У 1654 г. ваявода В. Шарамецьёў дасылае цару кнігу з падрабязным апісаннем полацкай фартыфікацыі і яе прамераў. На Верхнім замку згадваюцца 10 вежаў: Красная (раней Каралеўская), Праязная, Гуська, Раства Хрыстова (Раждзественская новая), Бык (раней вежа-фортка), Новая (Усць-Палаты), Бык (старая Ваяводзіцкая), Машна (новая), Бык (дзе была Брусяная), Баярская (старая) і дзве брамы — праязная і фортка. Указваецца на пабудову чатырох новых вежаў: Красная, Раства Хрыстова (Раждзественская), вежа на вусці Палаты і Машны (Сапунов, 1885. С. 281—284). Падкрэслена, што тымі чатырма вежамі ў «Верхнем городе на

самых нужных местах, на четыре угла по башне, и теми башнями учинена городу великая крепость» (Сапунов, 1885. С. 284).

Наяўнасць у апісанні 1654 г. прамераў адлегласці паміж вежамі ў сажнях дазволіла, выкарыстоўваючы ранейшую методыку, вызначыць месца размяшчэння вежаў па перыметры Верхняга замка. Была створана дыяграма (мал. 67). Пры гэтым трэба адзначыць, што адлегласць паміж усімі вежамі Верхняга замка па вопісу 1654 г. роўная 635 сажням. У сярэдзіне XVII ст. рускімі будаўнікамі (а менавіта яны будавалі замак у 1654 г.) выкарыстоўваліся розныя сажні. Як паказалі разлікі (табл. 3), найбольш верагодным у дадзеным выпадку з'яўляецца выкарыстанне афіцыйнага сажня ў 216 см (Романова, 1975. С. 60). Такім чынам, метрычнае выяўленне 635 сажняў у метры набліжаецца ў нашых падліках да перыметра Верхняга замка — 1400 м. Адпаведна падлікам у маштабе 1:3 будавалася і дыяграма: $L_{\text{акр.}} - \pi R^2$, $L_{\text{дыягр.}} - 46,8$ см. Мяркуем, што пры такім падабенстве прамераў невялікую розніцу ў прамерах можна не заўважаць з той папраўкаю, што прамеры 1654 г. не ўлічвалі, відаць, лінейнай велічыні саміх вежаў.

Пабудаваўшы дыяграму, дзе ўся акружнасць прынята за 100%, а вуглавая велічыні кожнага сектара роўная адлегласці паміж вежамі і таксама вызначаныя ў працэнтах, было зроблена сумяшчэнне дыяграмы з планам мясцовасці ў адпаведным маштабе (мал. 67). Атрыманы вынік параўналі з тым, які ўжо быў па «Рэвізіі 1552 г.»

Адразу кідаецца ў вочы супадзенне вуглавых велічынь паміж Сёмай — Восьмай вежамі 1552 г. і Краснай — Праязной. 1654 г. Пры такім сумяшчэнні абсалютна дакладна супадаюць вуглавая велічыні Асвейскай вежы 1552 г. і Машны 1654 г. да вышэйзгаданых. Усяго на 4° не супадаюць накірункі і размяшчэнне Сафійскай вежы 1552 г. і Бык-Форткі 1654 г., на 5° не супадаюць Багародзіцкая 1552 г. і Бык — былая Баярская (1654 г.). Астатнія 5 вежаў апынуліся на абсалютна новых месцах: Усць-Палаты (новая), Бык (былая Ваяводзіцкая), Бык (былая Брусаяна), Бык (былая Гуська), Раства Хрыстова (Раждзественская новая).

Размяшчэнне вежы Усць-Палаты (новай) зразумела. Яна стала на самым паўднёва-заходнім канцы Верхняга замка, над месцам упадзення Палаты ў Дзвіну. Вежа Бык (былая Ваяводзіцкая) прыблізна падзяліла заходні бок пляцоўкі замка напалам. Бык (былая Брусаяна) паўстала на паўночна-ўсходнім канцы замка, Бык (былая Баярская) размяшчалася на крайнім усходнім канцы замка. Вежы Красная (новая) і Праязная былі пабудаваны на традыцыйных месцах — праездзе з замка на Вялікі пасад. Вежа Бык (былая Гуська) прыблізна напалам дзяліла паўднёва-ўсходні бок Верхняга замка. Раства Хрыстова (Раждзественская новая) стаяла на ўскрайку паўднёва-ўсходняй пляцоўкі, непадалёк ад Сафійскага сабора. Яе будаўніцтва можна растлумачыць тым, што да 1654 г. на гэтым участку замка прыродная гара моцна «сказіла», як гэта ўжо было ў XVI ст. (Справы Полацкага гродскага суда 1533—1539 гг. С. 192), у выніку чаго магла быць зруйнавана Сафійская вежа.

Такім чынам, прапанаванае размяшчэнне вежаў Верхняга замка па вопісу 1654 г. адпавядае згаданаму размяшчэнню новых чатырох вежаў «на самых нужных месцах, на чатырех углах» (Сапунов, 1885. С. 284).

А. Сапуноў прыводзіць яшчэ адзін роспіс горада і астрога з прыходна-расходных кніг Аляксея Міхайлавіча 1654—1655 гг. (Сапунов, 1885. С. 227—229). Роспіс згадвае 6 вежаў, 4 рукавы і фортку. Ведаючы прамеры паміж гэтымі аб'ектамі, па ранейшай metody была пабудавана яшчэ адна дыяграма (мал. 68). Зразумела, што найбольшую цікавасць выклікала сумяшчэнне папярэдняй дыяграмы 1654 г. і новай у адносінах да рэальнай мясцовасці. Абсалютнае супадзенне вуглавых велічынь мы атрымалі паміж наступнымі кропкамі: Бык-Фортка — Раства Хрыстова (Раждзественская новая) (1654 г.) і Фортка-Гуська (роспіс 1654—1655 гг.). Супалі велічыні паміж гэтымі вежамі і Машиной як для 1654 г., так і для роспісу 1654—1655 гг. (табл. 3, 4).

Аднак пры гэтым высветлілася, што Успенская вежа роспісу 1654—1655 гг. амаль трапляе на месца, дзе існавала аналагічная вежа ў 1552 г. (рознiца 2,8%, ці 6° і 1°, з вежай, што стаяла побач з Успенскай у 1552 г.). Розніца паміж Асвейскай 1552 г. і Машиной па роспісу склала 1,2%, ці 4°. Накірункі Багародзіцкай (1552 г.) і Краснай (1654—1655 гг.) практычна супадаюць поўнасю, як Сафійскай (1552 г.) і Форткі (1654—1655 гг.).

Такое сумяшчэнне лічым найбольш правільным, бо ў іншым варыянце яно будзе ў вельмі істотнай супярэчнасці з рэальнай тапаграфіяй і мікратапанімікай Верхняга замка.

Такім чынам, можна лічыць, што прыведзены А. Сапуновым роспіс 1654—1655 гг. з'яўляецца прамежковым этапам у будаўніцтве абарончых збудаванняў Верхняга замка паміж 1552 і 1655 гг. Аднак паколькі ён змешчаны ў кнігах Аляксея Міхайлавіча 1654—1655 гг., то, магчыма, гэты роспіс можна датаваць восенню 1654 г., а кнігі, дасланыя В. Шарамецевым цару, хутчэй за ўсё адлюстроўвалі стан умацаванняў на восень 1655 г., калі іх будаўніцтва было ў асноўным завершана.

Цікавым з'яўляецца шведскі варыянт плана 1707 г. (Ткачоў, 1972. С. 19) (мал. 3). На ім вельмі добра прасочваецца абарончая структура Верхняга замка. Трэба адзначыць дакладную бастыённую сістэму, дзе бастыёны размешчаны па канцах замка і ў месцах праезду з замкаў на пасад. Бачны фортка на спуску ад Сафійскага сабора да Дзвіны, вароты і мост цераз роў да езуіцкага калегіума, на Вялікі пасад і іншыя дэталі.

У цэлым трэба адзначыць, што на пачатку XVIII ст. абарончая структура полацкага Верхняга замка, змяніўшы знешні выгляд, згодна з новымі задачамі фартыфікацыі, засталася нязменнай па сутнасці. Яна выкарыстоўвала ўсё тое ж выгаднае размяшчэнне замка ў міжрэччы Палаты і Дзвіны, канцэнтруючы асноўныя абарончыя сродкі на мысах замка і ў падножжа ўсходняга боку. Яшчэ ў 1772 г. полацкі Верхні замак вылучаўся ў самастойную гарадскую структуру і, відаць, меў нейкую абарончую функцыю (Без-Корнилович, 1855. С. 94).

Абарончыя ўмацаванні Ніжняга замка

Як мы ўжо адзначалі вышэй, Ніжні замак быў пабудаваны на значнай тэрыторыі, якую раней часткова займаў полацкі Вялікі пасад і старажытнае селішча. Тэрыторыя ўзвядзенага замка складала каля 6 га. З загаду

І. Грознага баярыну П. Шуйскаму бачым, што па ўсім Полацку «наспех, не мешкая» былі «изсмотрены» ўсе абарончыя збудаванні. Старыя валы былі ўмацаваны, прыбраны, новыя насыпаны. Гэтай работай кіравалі баяры і ваяводы. Сярод іх — Пётр Зайцаў і Барыс Шчокін (Сапунов, 1885. С. 57—61).

Ёсць у наказе і непасрэднае згадванне Ніжняга замка (Сапунов, 1885. С. 61). З дакумента вынікае, што І. Грозны не толькі паказаў, дзе і як будаваць новы замак, але і прысутнічаў на пачатку будаўніцтва. Пазней, заселены князямі, баярамі і дзецымі баярскімі, Ніжні замак атрымаў сваю другую назву — Стралецкі ці Стралецкая слабада (Гейденштейн, 1889. С. 54).

Найбольш цяжкай была праца па ўзвядзенні вала. Гэта інжынернае збудаванне добра захавалася да нашых дзён. Пры пракопе новага рэчышча Палаты паміж гарадзішчам і старажытным селішчам была перамешчана вялізная маса зямлі. Выкарыстоўваючы сучасныя геадэзічныя адзнакі высот, намі быў падлічаны гэты аб'ём на ўчастку працягласцю ў 160 м па рэчышчы ракі паміж гарадзішчам і селішчам. За максімальныя адзнакі вышыні былі прыняты: 129,63 м — верхняя пляцоўка гарадзішча, 128,80 м — верхняя пляцоўка стрэлкі Ніжняга замка, 111,0 — метка ўзроўню вады ў Палаце. Па гэтых адзнаках і плану быў пабудаваны профіль-разрэз па лініі, якая злучае верхнюю пляцоўку гарадзішча і стрэлкі Ніжняга замка. Для спрашчэння падлікаў дадзены профіль прыняты за трапецыю. З дапамогаю памнажэння плошчы профіля гэтай трапецыі на даўжыню ўчастка мы атрымалі аб'ём перамешчанай зямлі. Ён аказаўся роўным прыблізна 240 тыс. м³.

Далей, карыстаючыся тымі ж планамі і аналагічнымі геадэзічнымі адзнакамі, намі быў падлічаны аб'ём Вала Івана Грознага, які акаляе Ніжні замак. Пры гэтым улічвалася, што сярэдняя вышыня вала складае 10 м, а ў тым месцы, дзе зараз праходзіць вул. Стралецкая, частка вала адсутнічае. Улічвалася і тое, што да гэтага вала належыць і тая частка, якая зараз падзяляе Ніжні і Верхні замкі. Пазней паходжанне гэтага фрагмента вала пацверджана шурфоўкай у яго падножжа ў 1989 г. (Тарасов, 1989. С. 12—13). Такім чынам, аб'ём вала, якім быў абнесены ў XVI ст. Ніжні замак, складаў 230 тыс. м³.

Мы разумеем, што дадзеныя разлікі не могуць быць прыняты ў якасці абсалютных. Але нават з улікам таго, што вышыня той часткі вала, якая захавалася, магла быць большай, што ў выніку рачнога размыву часткі грунту паміж гарадзішчам і селішчам яна абвалілася і была змыта, а таксама тое, што мацерыковая гліна і суглінак, як паказалі работы на селішчы, былі выкарыстаны для нівеліроўкі пляцоўкі Ніжняга замка, супадзенне ў кубатуры выкапанага і выкарыстанага пры будаўніцтве грунту відавочнае. Пры раскопках у 1987 г. (мал. 37) у падножжы вала на глыбіні 2,4—2,8 м былі зафіксаваны рэшткі драўляных канструкцый вельмі дрэннай захаванасці. Гэта былі два слупы дыяметрам 0,2 м і драўняная парахня ад бярвення ці дошак нейкай заваленай вертыкальнай канструкцыі. Знойдзены фрагмент цыліндрычнага высокага тыгля і 5 сценак з характэрным для X—XI стст. лінейным арнамантам. На глыбіні 2,6—2,8 м выяўлены фрагмент абпаленай гліны, кавалак шлаку, сценка кругавая з

лінейным арнаментам і 2 ляпныя сценкі шэрай гліны з буйным прымешкам жарствы, аналагічныя кераміцы полацкага гарадзішча і паселішча IX—X стст. Далей да мацерыка ішоў слой, які ўяўляў сабою наносныя рачныя адклады.

Даследаванні, якія часткова закраналі вал Ніжняга замка, праводзіліся ў 1959 г. Л. Побалем. Адзін з раскопаў (3×2 м), потым звужаны да 2×1,5 м, а ў мацерыка да 1×1 м, далучаўся з унутранага боку ўсходняй часткі вала. Пад глінянай тоўшчай вала, якая на схіле вагалася ад 2,5 да 1,0 м, знаходзіўся магутны культурны слой да 1,0 м. У гэтым слоі быў знойдзены венчык пасудзіны, якая датавалася аўтарам не пазней за XV ст. (Поболь, 1959. С. 8—9).

Такім чынам, гістарычныя звесткі поўнасьцю пацвярджаюцца археалагічнымі вывадамі, якія ў свой час першым зрабіў А. Ляўданскі. Ён выказаў меркаванне, што Ніжні замак узнік не раней за XV ст. У нас няма ніякіх падстаў сумнявацца, што ўзнікненне Ніжняга замка трэба датаваць 1563—1564 гг.

Што да ўнутранай канструкцыі вала Ніжняга замка, то варта мець на ўвазе, што пры яго ўзвядзенні выкарыстоўваліся драўляныя ўнутрывальныя субструкцыі. Іх фрагмент быў выяўлены намі ў шурфе 1987 г. у выглядзе падвоеных слупоў, якія стаялі вертыкальна. Цікавыя звесткі аб гэтых субструкцыях маюцца ў працы І. Дэйніса. Ён піша, што ў час, калі капаліся бомбасховішчы ў 1941—1944 гг., у тоўшчы вала Ніжняга замка пастаянна натыкаліся на «дубовыя сваі». Яны настолькі добра захаваліся, што іх даводзілася спілоўваць ці выкопваць. Прычым паколькі бункеры капалі як з усходняга, так і заходняга боку вала, то і «сваі» былі выяўлены з абодвух бакоў (Дейнис, личный фонд. Кн. 21422/8. С. 79—80).

Пале-слупавы спосаб мацавання схілаў вала Ніжняга замка вельмі нагадвае даследаванае намі ў 1988 г. умацаванне вала Верхняга замка, праведзенае ў 1978 г. В. Буліным. Для поўнага высвятлення канструкцыі вала Ніжняга замка неабходна правядзенне яго прарэзкі з пажаданай прарэзкай рова.

Што да сцен і веж, размешчаных на верхняй пляцоўцы вала Ніжняга замка, то першае іх упамінанне і графічнае занатаванне адносіцца да 1579 г. Як паведамляў Р. Гейдэнштэйн, Стрелецкая крэпасць злучалася мостам з Верхнім замкам (Гейденштейн, 1889. С. 54). Ніякіх звестак адносна ўмацавання Ніжняга замка ён не прыводзіць. Больш падрабязную інфармацыю дае нам ужо вядомы чарцёж 1579 г. з Дрэздэнскага архіва (мал. 2). Выразна бачны сем вежаў па перыметры замка, адна з якіх агульная з Верхнім замкам, фортка і вежа-данжон. Канструкцыя вежаў і сцен Ніжняга замка, калі лічыць па чарцяжу, не адрозніваецца ад ужо апісаных вежаў і сцен Верхняга замка. Звяртае на сябе ўвагу размяшчэнне данжона. Ён знаходзіўся не ў цэнтры, а значна змешчаны на захад. Гэта і зразумела, бо, як піша Р. Гейдэнштэйн, «Стрелецкая крепость расположена на холме покатою книзу, так что на вершине холма, на внешней его стороне, поднимался небольшой горб, который мешал находившимся в крепости метко бросать стрелы» (Гейденштейн, 1889. С. 56). Для ўзмацнення абароны з боку «покатого» схілу і быў змешчаны ад цэнтра вежы данжон. З усходняга ж боку замак быў абаронены валам і ровам, з поўначы — прыродным крутым схілам узгорка.

У цэлым жа фартыфікацыя Ніжняга замка была значна слабейшай, чым Верхняга. Таму Баторый і вырашыў браць прыступам не тое, што было прасцей, а тое, што служыла асноўным умацаваннем горада.

У вопісах і роспісах 1654—1655 гг. ёсць даволі падрабязнае апісанне ўмацаванняў Ніжняга замка. Так, напрыклад, у Каштарысных кнігах пасля апісання «Большаго города» — Вялікага пасада — ёсць такая паметка: «А приделан тот острог другой в прибавку к верхнему же городу. А от Полоты реки валу нет — ровное место и из-за реки в тот вал (разбіўка наша. — С. Т.) видно будет и через острог, а без острогу быть немочно». Такім чынам, мы бачым, што ў гэтыя гады Вал Івана Грознага яшчэ працягвае выконваць функцыю крэпасці хай сабе і са штыкетнікам-астрогам, цераз які «в тот вал видно будет» (Сапунов, 1885. С. 280).

Цікава, што ў кнігах, дасланных В. Шарамецьевым цару, умацаванні (у прыватнасці, вал Ніжняга замка) наогул не згадваюцца. У іх яны поўнасю ўключаны ў сістэму абароны Вялікага пасада (Сапунов, 1885. С. 284). Так, у сярэдзіне XVII ст. вал, насыпаны ў часы Івана Грознага, ужо лічыўся «старым» (Сапунов, 1885. С. 298), і на самім вале няма не толькі вежаў, а нават штыкетніка-астрога. Вал поўнасю знаходзіўся ўнутры Вялікага пасада і не выконваў ніякай абарончай функцыі. Астрог працягласцю ў 276 сажняў праходзіў краем пляцоўкі Ніжняга замка і не закранаў вала.

Планы Полацка XVIII ст., адзначаючы наяўнасць гэтага вала, з дакументальнай дакладнасцю фіксуюць рэшткі рова каля яго. Зараз роў засыпаны і па ім праходзіць частка вул. Фрунзе ад пл. Волі да Чырвонага моста. Аднак указанія планы не фіксуюць якіх-небудзь бастыённых ці іншых умацаванняў на валу. Выключэннем з'яўляецца бастыён на крайнім паўночным канцы вала 1707 г., дзе ён трапляе ў адну лінію з астатнімі гарадскімі абарончымі збудаваннямі ўздоўж левага берага Палаты.

Падсумаваўшы ўсё вышэйсказанае ў адносінах да полацкага Ніжняга замка, можна адзначыць, што Ніжні замак (Стралецкі), створаны па волі цара ў 1563—1564 гг., праіснаваў у якасці самастойнай крэпасці ўсяго каля ста гадоў. Гэта было абумоўлена як абмежаванасцю яго фартыфікацыйных задач, так і яўнай супярэчлівасцю з агульнай заканамернасцю гісторыка-тапаграфічнага развіцця горада. У той час як у XVI ст. горад пашырыўся ўжо далёка за межы старажытнай крэпасці і пасада, нанова створаны на абмежаваным участку замак мог абараніць толькі сябе і невялікую паўночна-ўсходнюю частку галоўнай крэпасці — Верхняга замка.

Нам здаецца, што будаўніцтва Ніжняга замка было задумана і здзейснена не столькі з фартыфікацыйнаю мэтай, колькі з палітычнай. Апошняя заключалася ў тым, каб у цэнтры горада стварыць у выглядзе крэпасці апору для новай гарадской улады ў асобе рускага цара і яго падручных стралкоў. Нездарма, даючы наказ, Іван Грозны асабліва адзначаў: «А литовских людей в городе, приезжих и тутошних, детей боярских, и землян, и черных людей одинолично не пушати... а в городе бе они жили в своих дворах попы у церквей съ своими семьями» (Сапунов, 1885. С. 58). Імкненне пазбавіць горад, яго цэнтр, важны ў гістарычным і ваенным плане, ад карэннага насельніцтва ярка выявілася і ў перасяленні жыхароў Вялікага пасада за Палату ў Запалоцце (Гейденштейн, 1889. С. 55). Відаць, гэты ж недавер да ўжо пераселеных стаў адной з прычын

таго, што ў 1579 г. вельмі хутка (пактычна без бою) было пакінута і спалена ўсё Запалоцце. За высокім жа валам, уздоўж узведзенага замка, размясціліся прадстаўнікі царскай маскоўскай улады і гарнізон стралкоў, што дазволіла трымаць у падпарадкаванні не толькі Полацк, але і ўсю гарадскую акругу.

2. Абарончыя збудаванні пасадаў

Вялікі пасады ў XI—XII стст.

У выніку выратавальных раскопак у 1987—1988 гг. на пл. Леніна (зараз пл. Волі) у г. Полацку з'явілася унікальная магчымасць упершыню даследаваць культурны слой Вялікага пасада. Раней даследаванні абмяжоўваліся толькі назіраннямі за будаўнічымі работамі ў гэтай гістарычнай частцы горада.

Сучасная пл. Волі знаходзіцца ў 300 м на ўсход ад Верхняга замка, блізка да Вала Івана Грознага. Яна фактычна стала адыгрываць ролю гарадскога цэнтра ўжо ў XV—XVI стст., дзе да таго знаходзіўся цэнтр гандлёва-рамесніцкага пасада. Нечаканасцю было выяўленне пад час раскопак 1987—1989 гг. рэшткаў пасадак абарончай сцяны XI ст. Сцяна з'явілася на паўночным участку раскопу на глыбіні 2,0 м ад дзённай паверхні. У раскоп трапіў яе фрагмент даўжынёю 22 м (мал. 33). Сцяна ўяўляла сабой змешаную канструкцыю з каменя і дрэва. Яе асноваю быў выкладзены з каменя падмурак шырынёю 0,6—0,7 м і вышынёю да 0,4 м. Цікава, што выклікае кладка. Месцамі яна праходзіла па мацерыку, месцамі — па культурным слоі, часам — па мацерыковых ямах і ўяўляла сабой наступную канструкцыю: найперш клалася каменная падложка з падагнанных шчыльна камянёў дыяметрам 0,10—0,15 см на ўсю шырыню і, відаць, даўжыню будучай кладкі. Далей па ўнутраным краі ўтворанай каменнем вымасткі ў адзін рад на папярэднія камяні клаліся новыя дыяметрам каля 0,15—0,25 м. Атрымліваўся своеасаблівы жолаб. У яго клаўся адзін ці два вялікія камяні, якія завяршалі пабудову гэтай канструкцыі. Цікава, што калі адзін вялікі камень замяняўся двума, то апошнія ставіліся «на попа» з нахілам адзін да аднаго і адпаведным ухілам да краёў сцяны. Гэта забяспечвала ўстойлівасць усёй канструкцыі, па-другое, утварала максімальна магчымую яе вышыню (мал. 34). Пасля таго як усе асноўныя дэталі каменнай кладкі займалі адпаведныя месцы, шчыліны і пустоты забіваліся дробным і сярэднім галькападобным каменнем.

Апісаны вышэй падмурак — гэта толькі частка абарончай пасадак сцяны. Адначасова ён выконваў і функцыю бруствера, які ўмацоўваў і падтрымліваў знешнія падлогі бок пасадак сцяны-гародні. Пры надзвычай дрэннай захаванасці дрэва ў гэтым гарызонце ўсё ж удалося зафіксаваць рэшткі некалькіх гародняў. Гэта былі зрубы памерам 2×2 м пры сярэдняй таўшчыні бярэнаў каля 0,2 м. Знешні бок зруба абаліраўся на каменны падмурак, што было магчыма ў выніку падсыпкі культурнага слоя альбо мацерыковага суглінку з унутранага боку сцяны непасрэдна пад гародні.

Такім чынам, уся канструкцыя бачыцца нам лагічнаю і добра прадуманаю. Мураваная вымастка выконвала дваякую функцыю: моцнага

падмурка, які трымаўся дзякуючы асаблівым канструкцыі на масе саміх камянёў, і своеасаблівага невялікага вала, які прыўзнямаў гародні над тагачаснай дзённай паверхняй. Гародні, як і многія аналагічныя ўмацаванні (напрыклад, пазнейшыя гародні-клеткі на Верхнім замку), выконвалі не толькі абарончую, але і гаспадарчую функцыю. Аб гэтым сведчыць знаходка пад падлогаю адной з іх у паўднёвым профілі раскопу закапанай дзежкі з арганічнымі рэшткамі і кухонным посудам. Дадзеная абарончая лінія не мела рова. Відаць, задача на стварэнне моцнай абарончай лініі, як гэта было на Верхнім замку, не ставілася.

У час зачысткі профіляў раскопу на ўчастку каля абарончай сцяны і даследавання культурнага слоя побач не было зафіксавана слядоў пажару. Таму, трэба меркаваць, што дадзеная пасадская сцяна была з цягам часу разабрана ў выніку натуральнага росту тэрыторыі гарадскога пасада.

Не выклікае сумнення месцазнаходжанне пасадскай сцяны ў старадаўнім рэльефе дадзенай тэрыторыі. Абарончая сцяна выходзіла з заходняй сценкі раскопу пад вуглом у 40° на поўдзень. На адлегласці 16 м гэты выгін захоўваўся. Потым ён выраўноўваўся і апошнія 8 м у раскопе сцяна ішла дакладна па восі поўнач — поўдзень. Гэта тлумачыцца тым, што ў старажытнасці па трасе сучаснай вуліцы Фрунзе на ўчастку ўздоўж Вала Івана Грознага, які знаходзіцца ў 50—60 м ад даследаванай тэрыторыі, праходзіў прыродны глыбокі роў. Цалкам ён быў засыпаны толькі ў наш час пры будаўніцтве моста цераз Палату. Гэты роў глыбока ўкліняўся на тэрыторыю старажытнага Вялікага пасада. Такім чынам, Вялікі пасад з найстаражытнейшых часоў меў натуральныя ўмацаванні: з поўначы — Палата, роў; з захаду — Палата, валы Верхняга замка; з поўдня — Дзвіна. Неабаронным заставаўся толькі падлогавы заходні бок. Таму не дзіўна, што менавіта тут на Вялікім пасадзе з'явіліся штучныя ўмацаванні. Між іншым адзначым, што гэтыя ўмацаванні XI ст. фактычна сталі правобразам пасадскага «острога» XV—XVI стст., які меў роў, вежы, але, як не дзіўна, праходзіў па вельмі падобнай выгнутай лініі, амаль паралельна сцяне XI ст.

У дадатак да сказанага трэба адзначыць, што да гэтага часу каменных ці мураваных умацаванняў у Полацку не было вядома. У той жа час даследчыкі скандынавістыкі звярталі ўвагу на тое, што ў адной з ісландскіх саг XIII—XIV стст. («Сага о Тидрике Бернскім») згадваюцца мураваныя ўмацаванні Полацка (Глазырина, 1987. С. 143). Мы, вядома, далёкія ад таго, каб цалкам ідэнтыфікаваць паведамленні сагі са знойдзеным фактычным матэрыялам. Аднак і адмаўляць уплыў аб'ектыўна існаваўшай фартыфікацыі на паэтычную і гістарычную канву даўняга твора не варта. Дарэчы, найстаражытнейшыя ўмацаванні Верхняга замка XI—XIII стст. па сённяшні дзень не даследаваныя. Не выключана, што яны могуць быць падобнымі на ўмацаванні Вялікага пасада гэтага часу.

Абарончыя збудаванні Вялікага пасада XV—XVII стст.

Абарончыя збудаванні Вялікага пасада ў Полацку — адзін з істотных элементаў гарадской структуры феадальнага горада. Яны былі непасрэдна звязаны з усёй сістэмай абароны Полацка, якая да XVI ст. уключала

абарончыя ўмацаванні Верхняга замка, Ніжняга замка, Запалоцця і ўласна Вялікага пасада.

Першыя пісьмовыя звесткі аб будаўнічых работах на полацкіх пасадах XVI—XVII стст. знаходзім у «Справах Полацкага гродзкага суда 1533 г.» (Справы Полацкага гродзкага суда, 1928. С. 192). У жніўні 1533 г. згадваецца «сыпанье горы замьковое и работы обеюх(ь) остроговъ». Бясспрэчна, «гара замкавая» — гэта існаваўшы ў той час Верхні замак. Пад «обеими острогами» маюцца на ўвазе Вялікі пасады і Запалоцце. Астрожныя работы закраналі тэрыторыю даволі вялікую па тым часе.

Праз 30 гадоў, у час аблогі і ўзяцця Полацка войскам Івана Грознага, мы знаходзім у летапісе ўжо больш канкрэтнае апісанне і дэталізацыю паняцця «острог». З’яўляецца тэрмін «большой острог», які адносіцца менавіта да Вялікага пасады (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 356). Паколькі ў тэксце сказана: «Острог крепок, а рублен острог и всякими крепостями делан по тому же как и городная стена рублена» (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 356), вялікі острог падобны на сістэму фартыфікацыі Верхняга замка перш за ўсё наяўнасцю гародняў-клеяў.

З другой паловы XVI ст. Вялікі пасады і острог «вкругь его» згадваюцца ўсё часцей. Найбольш каштоўныя і поўныя звесткі пра іх маюць крыніцы, якія адлюстроўваюць падзеі 1563 г., — Каштарысныя кнігі Полацка 1654 г. (Витебская старина, 1885. С. 277—285) і Кнігі прыходна-расходных Аляксея Міхайлавіча 1654—1655 гг. У гэтых крыніцах ёсць указанне на парадак размяшчэння на мясцовасці абарончых умацаванняў, іх памеры, адлегласць на мясцовасці і некаторыя канструктыўныя асаблівасці.

Каштарысныя кнігі згадваюць 8 вежаў і 2 форткі ў межах пасады (Варвары, Міронаўская, Ложная, Ільінская, Скарбная, Невельская, Навугольная, Кабыльчына). У Кнігах прыходна-расходных таксама згадваюцца 8 вежаў, але крыху іначай. Ложная праязная вежа называецца «проезжими воротами», Скарбная мае назву Карліцкай, Кабыльчына прыгадваецца без назвы. Акрамя форткі і брамы да млына на Палаце згаданы дзве брамы з астрога да Дзвіны, якія адсутнічаюць у каштарысных кнігах.

Прыгаданыя крыніцы каштоўныя таксама тым, што маюць прамеры ў сажнях гарадавых і астрожных умацаванняў. Трэба было перавесці гэтыя дадзеныя ў метрычную сістэму і лакалізаваць колішнія ўмацаванні на мясцовасці (мал. 71).

Як адзначалася вышэй, у Маскоўскай дзяржаве XVI—XVII стст. былі два сажні, якія выкарыстоўваліся ў будаўніцтве гарадоў: касы сажань (гарадавы) — 288 см і казённы (афіцыйны) — 216 см (Романова, 1975. С. 60). Назва «касы» на ўскраінах Маскоўскай дзяржавы, куды адносілі і захоплены Полацк, перайшла на вызначэнне казённага, афіцыйнага сажня (Романова, 1975. С. 61). Лагічна было б дапусціць, што менавіта сажань у 216 см выкарыстоўваўся для вымярэння абарончых збудаванняў Полацка ў 1654—1655 гг. Аднак гэта патрабавала вопытнай праверкі.

З гэтай мэтай былі выкарыстаны карты і планы гістарычнай часткі Полацка. У якасці базавага ўзяты план забудовы горада 60-х гг. XX ст., на падставе якога спецыяльнымі навукова-рэстаўрацыйнымі вытворчымі майстэрнямі пры Міністэрстве культуры Беларусі распрацоўвалася «Гісто-

рыка-архітэктурнае і інжынернае абгрунтаванне рэгенерцыі гістарычнага цэнтра Полацка, ахоўных зон культурнага слоя» (Чернявская, 1985).

Акрамя таго, былі выкарыстаны планы Полацка XVIII ст., на якіх бачны рэшткі абарончых равоў, што абкружалі тэрыторыю Вялікага пасада з усходу. Гэта план 1779 г. (РЦА ВМФ, ф. 3/л, воп. 37, спр. 11062, арк. 1), план № 1 1786 г. (Там жа, спр. 11065, арк. 1), план № 2 1786 г. (Там жа, воп. 25, спр. 2454, арк. 1), план 1793 г. (Там жа, ф. 1293, воп. 166, спр. 35, арк. 1), план Полацка другой паловы XVIII ст. (Там жа, ф. 3/л, воп. 37, спр. 11061, арк. 1). Пeralічаныя вышэй планы былі зведзены ў адзін маштаб і супастаўлены. У якасці асновы адзінага маштабу была абрана канстанта геаграфічнага рэльефу горада, а менавіта адлюстраванне характэрных выгінаў рэчышча Палаты і размяшчэнне апошняга ў адносінах да рэчышча Дзвіны.

З пералічаных планаў найбольш дакладна супаў з сучасным план № 2 1786 г., які фактычна паўтарае план другой паловы XVIII ст. Абодва планы падобны не толькі знешне, але і ў дэталях, што дазваляе ўпэўнена сцвярджаць аб адначасовым ці амаль адначасовым іх састаўленні. На гэтым плане дакладна зафіксаваны рэшткі абарончага рова, які злучаў рэчышчы Дзвіны і Палаты.

У адрозненне ад планаў 1779 г. і XVIII ст. на дадзеных планах 1786 г. відаць, што роў захаваўся толькі з поўначы і поўдня ў досыць вялікіх фрагментах. Цэнтральная частка рова ў гэты час практычна ўжо не існавала і, мяркуючы па будынках, была засыпана. Тым не менш траса рова аднаўляецца цалкам.

Пад час сумяшчэння планаў 1786 г. з сучаснай гарадской сеткаю атрымалася прывязка рова на мясцовасці. Акрамя таго, з вышэйпрыведзеных пісьмовых крыніц вядома, што ў лініі абарончых збудаванняў усходняй сцяны астрога ёсць дзве вуглавыя вежы, якія дзякуючы дакладнаму ўказанню на месцазнаходжанне могуць выканаць функцыю кантрольных. Гэта «наугольная Мироновская и наугольная, что над Полотою рекою». Ведаючы адлегласць паміж гэтымі вежамі ў сажнях і фактычна на мясцовасці, не цяжка вызначыць сажань у метрычнай сістэме. На мясцовасці адлегласць ад былой Міронаўскай вежы (ад берага Дзвіны) да Навугольнай (мыс левага берага Палаты ў месцы яе рэзкага павароту на поўнач) — каля 630 м. Адлегласць паміж гэтымі вежамі па Каштарысных кнігах у суме роўная 295 сажням, па Кнігах прыходна-расходных — 305. Калі прыняць за аснову сажань у 216 см, атрымаем адпаведна: 637,2 і 658,8 м; калі прыняць сажань у 288 см — 849,6 і 878,4 м (табл. 5). Відаць, апошнія разлікі яўна не адпавядаюць сітуацыі на мясцовасці. Такім чынам, можна было б сцвярджаць, што сажань, які выкарыстоўваўся для прамераў абарончых збудаванняў Полацка ў 1654—1655 гг., складае 216 см. Але разам з тым разлікі, праведзеныя з дапамогаю ЭВМ, паказваюць, што ў той жа час мог выкарыстоўвацца і старабеларускі сажань — 194,7 см. Пры ўмове выкарыстання дадзенага сажня па сметных кнігах даўжыня праслаў сцен Вялікага пасада павінна быць роўнай 574,3 м, па Кнігах прыходна-расходных — 593,8 м. Зыходзячы з таго што прамеры на мясцовасці паміж Міронаўскай вежай і Навугольнай могуць вар'іравацца ад 600 да 630 м, то на 6 вежаў усходняга прасла сцяны прыпадае (пры ўмове агульнай даўжыні

да 630 м) адпаведна 56 ці 37 м, г. зн. 9,3—6,1 м на кожную вежу па шырыні. Такім чынам, памеры адной вежы маглі вар'іравацца ад 5 да 3 сажняў (9,7—5,8 м). У выпадку, калі прыняць за пачатковы сажань 216 см, на 6 вежаў не застанеца практычна ніводнага сантыметра на мясцовасці. Аб сажні ў 288 см тут не можа быць і гаворкі. Пры гэтым трэба ўлічваць, што вымярэнні на мясцовасці праводзіліся пры дапамозе вярхоўкі, што давала і сваю пэўную недакладнасць (Постников, 1985. С. 142).

Пад час прывядзення планаў XVIII—XX стст. да адзінага маштабу і трасіроўкі ўсходняй лініі абарончых збудаванняў Вялікага пасада высветлілася, што гэта лінія супадае з трасяю Крапасной вуліцы на плане Полацка 1910 г. (мал. 11). Разлічанае размяшчэнне вежаў супадае са скрыжаваннем некаторых вуліц заходне-ўсходняга накірунку з Крапасной вуліцаю. Так, Ложная вежа (брама) трапляе на скрыжаванне Крапасной і Ніжнепакроўскай вуліц (сучасная вул. Леніна), Ільінская вежа — на скрыжаванне з Віцебскай вуліцай (сучасная вул. К. Маркса), Скарбная вежа — на скрыжаванне з вул. Азараўскай (сучасная Камуністычная), Нявельская праязная — на скрыжаванне з Нявельскай вул. (сучасная вул. Войкава).

Не выклікае сумнення размяшчэнне вуглавых вежаў — Міронаўскай і Навугольнай. Міронаўская стаяла на самым беразе Дзвіны па трасе вул. Задзвінскай (сучасная вул. Свядлова).

Ёсць адна дэталі, якая дазваляе ўдакладніць месца стыкоўкі ўсходняга рова з рэчышчам Дзвіны і месцазнаходжанне Міронаўскай вежы. На плане Полацка 1786 г. выразна прасочваецца досыць шырокая затока, падобная на буйны ручай, які ўпадае ў Дзвіну (на плане 1778 г. яна паказана ў выглядзе ручая ці невялікай рачулкі), працягласцю каля 200 м. На сучасным плане Полацка, выкананым Навукова-вытворчымі рэстаўрацыйнымі майстэрнямі, на гэтым месцы маецца 28 адзнак геалагічнага свідравання, дзе глыбіня залягання геалагічных пластоў ад узроўню дзённай паверхні вагаецца ад 2,3 да 10,5 м. Пры гэтым сярэдні ўзровень знаходжання мацерыка прымыкаючай тэрыторыі складае ад 1,2 да 2,5 м. На адлегласці 10—20 м на ўсход ад вул. Свядлова (паміж вул. Маркса і вул. Леніна) прасочваецца шэраг свідравін, дзе глыбіня мацерыка фіксуецца па нарастаючай у накірунку поўнач — поўдзень (ад 6,6 да 10,5 м).

Такім чынам, найбольшая глыбіня знаходжання мацерыка прыпадае на месца, блізкае да рэчышча Дзвіны. Няма сумнення, што ў дадзеным выпадку зафіксавана вусце некалі існаваўшага ручая альбо ракі, чыё рэчышча (ці яго частка) было выкарыстана пры пабудове ўсходняй лініі абароны Вялікага пасада.

Крыху складаней лакалізацыя Кабыльчынай вежы «над Полотою против Поместицкого посада». Гэта вежа абмяжоўвала паўночнае прасла сцяны Вялікага пасада. Разбежка ў памерах пасадскай сцяны паміж Навугольнай і Кабыльчынай вежамі па Каштарысных кнігах і Прыходна-расходных складае 67 сажняў. Тым не менш лакалізацыя вежаў магчыма з улікам старажытнага рэльефу мясцовасці і логікі фартыфікацыйнага будаўніцтва.

Кабыльчына вежа знаходзілася ў лініі абарончых умацаванняў, якія абмяжоўвалі тэрыторыю Вялікага пасада (уключаючы Ніжні замак) з поўначы. Сучасныя нівеліровачныя адзнакі ўзроўню дзённай паверхні

Ніжняга замка і мысаў левага берага Палаты, якія абмяжоўваюць Вялікі пасад, супадаюць — 134—135 м (магутнасць культурнага слоя ў гэтых месцах, як правіла, не перавышае 1,0 м). У XVIII ст. розніца ў адзнаках высот таксама была нязначнаю. Але паміж Ніжнім замкам і Вялікім пасадам па яго паўночнай мяжы ёсць значны разрыў, які назіраецца ў перападзе высот да 15—16 м. На картах і планах горада тут адзначаны глыбокі роў (зараз частка вул. Фрунзе ад пл. Волі да Чырвонага моста). Па гэтай нізіне на картах XVIII—XX стст. праходзіла вул. Рыжская (1910 г.). З прыгаданых вышэй дакументаў 1654—1655 гг. бачна, што за Кабыльчынай вежаю ідзе фортка альбо «калитка за старым валом» — у выпадку апісання абарончых збудаванняў з захаду на ўсход. Відавочна, што па аналогіі з іншымі «каліткамі», «форткамі» і праязнымі варотамі дадзеная знаходзілася альбо на трасе вуліцы-дарогі, альбо вяла да ракі. У нашым выпадку яна магла выконваць гэтыя функцыі адначасова, паколькі з паўночнага боку Вялікага пасада больш прыдатнага спуску не было. Няма падстаў лакалізоўваць гэту фортку ў іншым месцы, акрамя як па трасе сучаснай вул. Фрунзе паміж краем Вала Івана Грознага і сучасным паўночна-заходнім мысам Вялікага пасада. Адлегласць паміж форткаю і Кабыльчынай вежаю 18—28 сажняў (38,9—43,2 м). На мясцовасці гэта адпавядае адлегласці ад трасы вуліцы да мыса над Палатою з боку Вялікага пасада. Тое ж месца падказвае і логіка фартыфікацыйнага будаўніцтва, дзе вежа павінна займаць самае зручнае месца, узвышацца над пэўнай мясцовасцю і мець магчымасць фланкіруючага абстрэлу.

Яшчэ адна вежа Вялікага пасада — Варварынская — таксама фактычна з'яўлялася «наугольной». Яна знаходзілася ў падножжа Верхняга замка, відаць, непасрэдна каля месца ўпадзення Чорнага ручая ў Дзвіну. На складзеным В. Вікенцьевым плане Полацка XVI—XVII стст. (мал. 13) (Викентьев, 1910. С. 40) яна знаходзіцца на левым беразе ручая вышэй вусця. На тым жа плане побач дзве форткі: «фортка» і «башня-фортка». Аднак у пісьмовых крыніцах гаворыцца толькі пра адну фортку — браму з Верхняга замка. Фортка (№ 4 па плану В. Вікенцьева) знаходзіцца паміж вежаў Гуська і Успенская Верхняга замка. Таму яна не можа знаходзіцца ніжэй пляцоўкі Верхняга замка, як гэта паказана ў В. Вікенцьева. Пра фортку каля Варварынскай вежы няма наогул ніякіх звестак. Сама ж вежа называецца і «проезжей», і «водняной», і «воротами» (Сапунов, 1885. С. 276, 284, 297). Асабліва цікава вызначэнне «водная», якое сведчыць аб тым, што вежа знаходзілася паблізу вусця Чорнага ручая і як мінімум з двух бакоў была абкружана вадою. Вежа мела, відаць, вадзяны перакідны мост цераз Чорны ручай. Адпавядае, як мяркуюць, месцазнаходжанню Варварынскай вежы і дарога да яе «от ворот с приезде с посаду», якая злучала пасад з Верхнім і Ніжнім замкамі (каля 140 сажняў) (Сапунов, 1885. С. 276).

Не выклікае сумнення знаходжанне брамы з Вялікага пасада да Дзвіны: «...по Двине реке вниз до ворот 52 сажени, до других ворот 137 сажений». Не брама, а спуск да Дзвіны ў месцы іх размяшчэння паказаны на плане Полацка 1779 г. На плане 1793 г. гэтыя спускі адпавядаюць вуліцам, якія на плане 1910 г. маюць назвы Прабойная і Надзвінская.

Размяшчэнне брамаў да Дзвіны ў адзначаных месцах не выпадковае. На планах Полацка гэтыя дзве вуліцы ідуць ад Дзвіны да дзвюх самых буйных

гарадскіх плошчаў. Вуліца Прабойная пачыналася ад брамы з боку Дзвіны, праходзіла з усходняга боку комплексу Богаяўленскага манастыра (корпус Брацкай школы) і выходзіла на галоўную гарадскую плошчу (зараз пл. Волі). Праходзячы па ўсходнім баку плошчы, яна заканчвалася на поўначы пасада, недзе ў раёне Кабыльчынай вежы.

Другая вуліца, якая выходзіла з брамы ад Дзвіны, — Надзвінская — праходзіла паралельна вуліцы Прабойнай на гарадскую гандлёвую плошчу (сучасны адрэзак вул. К. Маркса паміж вул. Энгельса і Свядлова). Паказальна, што адпаведна тлумачэнню плана 1793 г. па гандлёвай плошчы Надзвінская вуліца праходзіла ўздоўж «Городового магистрата в наёмном доме». З усходняга боку была абмежавана гарадавой пасадак сцяною і Ільінскаю вежаю.

Такім чынам, функцыянальная роля і месцазнаходжанне брам ад Дзвіны на пасады вызначаецца дакладна: гэта было месца «ўзвоза» і выхаду ў адміністрацыйны цэнтр Полацка XVI—XVII стст. на галоўную гандлёвую плошчу. Не выключана, што размяшчэнне гэтых брам сведчыць аб знаходжанні тут у XVI—XVII стст. гарадской прыстані ці некалькіх прыстаняў.

Абарончыя збудаванні Запалоцкага пасада

Письмовыя звесткі пра абарончыя збудаванні Запалоцця вельмі бедныя. Само месца згадваецца ў 1533, 1552, 1563, 1579 і 1654—1655 гг. Называецца па-рознаму: і «острогом», і «городом».

Найбольшую цікавасць уяўляе сведчанне 1533 г. (Справы Полацкага гродзскага суда 1533—1539. С. 192—195). У дакуменце гаворка ідзе аб спрэчцы баяр і мяшчан полацкіх адносна замкавых і іншых прац па ўмацаванні горада і яго астрогаў. Для вырашэння спрэчкі ўсе зацікаўленыя асобы выйшлі на мясцовасць: «И бояре повели нас наперед за Великим посадом тым перекопам, над которым за пана Станислава Глебовича (ваявода полацкі 1502—1503, 1504—1513 гг. — С. Т.) и за Чернина острог был, поченши от Двины ажъ до Полоты, а на другом месте, за Полотою, теж от Полоты ажъ до Двины старым перекопом нас вели, где острог был» (падкрэслена намі. — С. Т.). Пад перакопамі ў дадзеным дакуменце, безумоўна, прыгаданы рэшткі абарончага рова. Цікава, што да таго часу, як быў створаны дакумент, тэрыторыя, абмежаваная равамі, была ўжо даўно закінутая. На месцы, дзе раней «место сидело», зараз «одно огороды и пашни и гумна на tych месцах мешанских суть». Зразумела, што закінутымі былі і самі абарончыя збудаванні — фактычна іх не існавала. Прычым першае збудаванне астрога ў Полацку адносіцца дакументальна да часоў караля Аляксандра Ягелончыка і ваяводы Чарніна. Пасля гэтага «острог» не раз гарэў і яго, як мінімум, тры разы аднаўлялі. Аднак аб капанні равоў няма ні слова. Хутчэй за ўсё карысталіся старым ровам.

Наступную згадкаю Запалоцця можна лічыць «Полацкую Рэвізію 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 23). Тут Запалоцце называецца пасадам, у якім «всех мешчан» 191. Аб умацаваннях няма ні слова, у той час як падрабязна апісваюцца ўмацаванні Верхняга замка і Вялікага пасада.

У апісанні паходу Івана Грознага на Полацк у 1563 г. (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 345—364) таксама няма ні слова аб умацаваннях Запалоцця. Само месца пасада толькі адзначаецца пры размяшчэнні рускага войска вакол Полацка. Пасля захопу рускім царом горада ён дае наказ баярыну П. Шуйскаму: «...острог за Полотою... заделати накрепко...» (Сапунов, 1893. С. 427—428).

Такім чынам, і Запалоцкі пасада закранулі значныя фартыфікацыйныя пераўтварэнні. Відавочна, што ў адпаведнасці з царскім «наказом» Запалоцце было ўмацавана. Менавіта гэтыя ўмацаванні мы бачым на чарцяжы С. Пахалавіцкага 1579 г. (мал. 1). Даволі выразна чытаюцца ўмацаванні: высокія праслы сцен і 8 вежаў, роў, які злучае Палату з Дзвіной і агароджвае Запалоцце з поўначы і паўночна-заходняга боку. Па характару малюнка цяжка вызначыць, ці мелі сцены Запалоцця канструктыўныя адрозненні ад сцен Верхняга замка. Але калі мелі, то гэта спрыяла таму, што ў час аблогі 1579 г. насельніцтва было пераселена на Верхні замак, а пасада спалены практычна без супраціўлення (Гейденштейн, 1889. С. 58).

Наступнае згадванне запалоцкіх умацаванняў адносіцца да 1654—1655 гг. Яно даволі кароткае і паведамляе аб тым, што ў Запалоцці «острог стоячий» (Сапунов, 1885. С. 299). Больш у літаратуры згадак аб запалоцкіх умацаваннях невядома. На картах і планах горада XVIII—XIX стст. яшчэ добра праглядаюцца рэшткі абарончых равоў, якія злучалі Дзвіну і Палату. Але, мяркуючы па плане 1707 г. (мал. 3), гэтыя равы ўжо не адыгрывалі ніякай ролі, бо існавалі самі па сабе, без усялякай сувязі з бастыённай сістэмай умацавання горада. На планах Полацка пачатку і сярэдзіны XX ст. равы Запалоцця знікаюць зусім.

У 1986 г. аўтарам была ўпершыню зроблена спроба выявіць і даследаваць абарончыя збудаванні Запалоцця. У час візуальнага агляду ў паўночна-заходнім канцы Запалоцця з падлогавага боку былі выяўлены сляды некалі існаваўшага рова. З мэтай высвятлення яго характару была закладзена невялікая траншэя (мал. 18), а потым раскоп II. Агульная плошча раскопу склала 170 кв. м. Канструктыўна ён уключаў у сябе папярэднюю траншэю (мал. 29).

Магутнасць слоя па плошчы раскопу размяркоўвалася нераўнамерна. Яна склала 0,7—0,8 м у паўднёвай частцы, паступова павялічваючыся ў бок рова да 1,6—1,7 м. Глыбіня рова склала 3,0 м. Характэрнай асаблівасцю слоя на ўнутранай пляцоўцы за ровам з'яўляецца тое, што адразу пасля зняцця дзярновага пакрыцця ў слоі сустракаецца амаль толькі дамангольская кераміка, якая знаходзіцца і ў запаўненні мацерыковых ям.

Стратыграфія слоя ў запаўненні рова крыху больш складаная. Адразу пад дзірваном ідзе слой чорнай рыхлай зямлі, аналагічны слою на пляцоўцы за ровам. Далей на глыбіні 0,8—1,8 м і на ўсю шырыню рова ішла лінзападобная праслойка зямлі шэрага колеру з пяском. Пад ёю да глыбіні 2,6 м знаходзіўся слой чорнага колеру з укрэпінкамі чырвонай гліны. На ўзроўні гэтай праслойкі і на ўсю яе таўшчыню па схілах рова захаваўся слой практычна чысты, без дамешка чырвонай гліны, месцамі таўшчынёй да 0,4 м. Пад гэтым слоём да самага дна рова запаўненне ўяўляла сабою слой цёмнага колеру, вельмі вільготны, насычаны трэскамі і драўнянымі

рэшткамі. Паколькі роў на глыбіні 2 м прарэзаў мацярык, вада пастаянна знаходзілася на дне, што павышала абарончыя якасці рова.

Найбольшую цікавасць у гэтым раскопе ўяўляюць траншэпадобныя рэшткі сцен, дзе добра прасочваецца астача слупковай канструкцыі, яе суадносіны з астатнімі канструкцыямі і абарончым ровам.

Збудову дадзенай тэрыторыі можна ўявіць наступным чынам: I этап — XI—XII стст. Да яго адносіцца існаванне наземных збудаванняў (хутчэй за ўсё жылых). На другім этапе — XIII — пач. XIV ст. узводзяцца абарончыя збудаванні ў выглядзе двайнога тыну. Да гэтага перыяду адносяцца доўгія мацерыковыя траншэі ад сцен. Трэці этап — XIV—XVI стст. Адбываецца чарговае ўмацаванне сцен. Асабліва добра гэта праглядаецца на профілі. Частакол быў заменены на «острог» па пісьмовых крыніцах. Да гэтага часу адносіцца выяўленая брукаванка, якая праходзіць паралельна сцяне «острога». Таго ж часу і каменнае ядро, знойдзенае на ўзроўні брукаванкі.

Абарончы роў з'явіўся на другім этапе існавання паселішча, адначасова са сцяной. Глыбіня яго была максімальнай — 3 м. У запоўненасці рова, у вільготным, насычаным шчэпкамі слоі добра захаваліся бяровыя, якія трапілі сюды выпадкова. Адно з іх (даўжыня 2,45 м, дыяметр 0,15 м) завострана на 6 граняў, незавостраны канец прагніў на даўжыню 0,8 м. Другое бярвяно (даўжыня 0,9 м, дыяметр 0,22 м) завострана на 8 граняў. Хутчэй за ўсё гэтыя бяровыя са сцен. Напаўгнілымі канцамі яны былі некалі ўкапананы ў зямлю. Даўжыня частак, якія згнілі, адпавядае глыбіні траншэі, у якой знаходзіўся высокі частакол.

У час будаўніцтва рова выкапаны пясок насыпаўся з падлогавага боку ўмацавання. Стратыграфічна ён добра выдзяляўся і па колеру і па якасці (больш рыхлы), пад ім знойдзены засыпаны гумус.

Трэціму этапу будаўніцтва абарончых збудаванняў адпавядае абмазка схілаў рова глінаю. Роў не паглыбляўся, відаць, таму, што перастаў адыгрываць значную ролю ў фартыфікацыі Запалоцця. Што, між іншым, адносіцца і да ўзвядзення самога «острога». Гэтаму перыяду стратыграфічна адпавядае культурны слой шэрага колеру з прымешкам пяску. На пляцоўцы пасялення гэты слой, відаць, быў больш магутным. Але хутчэй за ўсё ў выніку нівеліроўкі ён быў знесены. Частка гэтага слоя трапіла ў роў.

Такім чынам, Запалоцце адыгрывала даволі важную ролю ў жыцці горада, але не было звязана з планіроўкай і ўсёй сістэмай гарадской фартыфікацыі, якая склалася гістарычна. Адсюль як бы адарванасць Запалоцця ад гарадской абарончай сістэмы, слабы ўзровень іх узаемадзеянасці. Як вынік — значныя выдаткі на падтрымку Запалоцкай фартыфікацыі да боегатоўнасці і абароны пры ваенных падзеях. Апошняя з'явілася прычынай таго, што ў сярэдзіне XVII ст. замест сцен і вежаў тут быў «острог стоячий», а ў канцы стагоддзя яно перастала наогул адыгрываць якую-небудзь значную абарончую функцыю.

3. Збудова і планаванне горада

Пытанні забудовы і планавання горада, іх храналагічная класіфікацыя з'яўляюцца важнымі характарызуючымі прыкметамі дынамікі тапагра-

фічнай структуры. Яны залежаць ад многіх фактараў, галоўнымі сярод якіх на першым этапе з'яўляюцца геаграфічныя ўмовы ўзнікнення гарадскіх паселішчаў. На больш позніх этапах пры ўмове складання першапачатковай структуры значную ролю пачынае адыгрываць сацыяльна-эканамічны фактар. Ён вызначае ступень сацыяльнай значнасці той ці іншай часткі горада ў яго агульнай планіроўцы, пераразмеркаванні, пераразмяшчэнні інстытутаў сацыяльнай і дзяржаўнай улады, пераход вышэйназваных якасцей на новыя гарадскія раёны.

Грунтуючыся на выкладзеных вышэй картаграфічных, археалагічных і пісьмовых крыніцах, мы разгледзім планіроўку і забудову Полацка адпаведна храналогіі, якая змешчана ў раздзеле II гэтай працы, г. зн. планіроўку і забудову Полацка IX—XI стст., XII—XIII стст. і XV—XVII стст.

Забудова і планаванне Полацка ў IX—XI стст.

У гэты перыяд да X ст. агульная гарадская тэрыторыя ўключала: старажытнае гарадзішча, пасад на тэрыторыі Ніжняга замка і селішча на правым беразе Палаты каля сучаснага Чырвонага моста. Агульная плошча каля 7,2 га. У X—XI стст. горад вырас і ўключаў у сябе тэрыторыю Верхняга замка (першапачаткова ў выглядзе пасадскай, а з XI ст. — замкавай), цэнтральную частку Вялікага пасада (плошча Волі), як мінімум палову тэрыторыі пазнейшага Запалоцкага пасада, участак правага берага Палаты ў раёне сучаснага сельгастэхнікума. Агульная плошча каля 37 га.

Планіроўка Полацка IX—X стст. засталася практычна нязменнай і ўяўляла ўжо згаданую веерна-радыяльную схему з цэнтрам на старажытным гарадзішчы. Горад у гэты час выглядаў даволі кампактна і быў выцягнуты ўздоўж рэчышча Палаты ў накірунку да Дзвіны. Гэта традыцыя да выцягвання ўздоўж ракі была закладзена з самага пачатку ў прыродна-геаграфічных умовах узнікнення горада. Замак і цэнтральная частка пасада знаходзіліся на высокай надпоймавай тэрасе і былі абкружаны практычна з усіх бакоў вадою.

Нязначныя па плошчы археалагічныя даследаванні не дазваляюць падрабязна і ўпэўнена гаварыць пра ўсю планіроўку і забудову горада IX—XI стст. Асобныя невялікія шурфы на гарадзішчы не здольны былі нават часткова асвятліць гэта пытанне. Некалькі больш пэўная карціна з'явілася ў выніку даследаванняў аўтара на тэрыторыі пасада IX—X стст. у 1986 і 1989—1990 гг. Агульная плошча двух раскопаў склала 460 кв. м. У абодвух раскопах выяўлены рэшткі каркасна-слупавых канструкцый печы-каменкі і глінабітныя печы на драўляным апечку. У раскопе III 1986 г. выяўлена і даследавана поўнаасцю ці часткова 6 мацерыковых ямаў (мал. 30), у раскопе 1989—1990 гг. — 17 (мал. 41). На нашу думку, яны належалі як мінімум тром самастойным комплексам, кожны з якіх да 100 кв. м і болей. Такім чынам, ужо ў IX—X стст. на пасадзе праслежваецца сядзібна-дваровая забудова, у якую ўваходзяць жылыя і вытворча-гаспадарчыя забудовы. Асаблівай заканамернасці ў прасторава-геаметрычным размяшчэнні дадзеных комплексаў прасачыць пакуль не давялося. Гарадскія вуліцы ў тым выглядзе, як яны вядомы ў Полацку ў XII—XIII стст.,

адсутнічаюць. Але нам здаецца даволі абгрунтаваным лічыць, што па пасаду з поўдня на поўнач праходзіла адна асноўная вуліца, якая вяла да замка. Уздоўж яе і размяшчаліся «дворы» і пабудовы гараджан. Такая схема поўнаасцю адпавядае агульнай планіграфічнай структуры Полацка IX—X стст. Гэту заканамернасць пацвярджае і больш позняя характэрная для горада планіроўка.

У XI ст. адбываюцца значныя змены ў агульнай планіровачнай структуры горада. Полацк разрастаецца больш чым у пяць разоў. Цэнтр пераносіцца на Верхні замак, узнікае такая велічная архітэктурная дамінанта, як Сафійскі сабор.

Разам з тым адносна гэтага часу у нас няма ніякіх важкіх падстаў гаварыць аб карэнных зменах усёй забудовы і планіроўкі горада. Новая структура, арыентаваная на новы гарадскі цэнтр, толькі складаецца. Больш правамерна гаварыць аб своеасаблівым накладанні дзвюх веерна-радыяльных схем з рознымі цэнтрамі, сярод якіх адзін — стары і ўсталяваны, другі — малады, у стадыі развіцця. Таму нават пры даследаванні археалагічных напластаванняў гэтага перыяду наўрад ці можна прасачыць якую-небудзь дакладную сістэму ў размяшчэнні жылых пабудов ці вуліц. Гэта пацвердзілі буйнамаштабныя раскопкі на Верхнім замку ў 60-я гады. Раскоп III 1962 г. у XIV-будаўнічым гарызонце (датуецца XI ст.) зафіксаваў толькі адну пабудову 14 А, якая захавалася ў выглядзе зляжалай пацярухі. Пабудова памерам 3,5×4 м з'яўлялася жылём (Штыхов, 1975. С. 48). Гэта адзіная даследаваная жылая пабудова XI ст. на больш чым 1300 раскапаных кв. м Верхняга замка. Астатнія знаходкі X—XI стст. на Верхнім замку прадстаўлены адзінкавымі экзemplярамі і нязначнымі ямамі ў мацерыку. Прычым цікава адзначыць, што пад паракнёй ніжняга вянка ўпамянутай пабудовы 14 А знойдзены абломак плінфы і ў самой пабудове знойдзена іх 3 штукі (Штыхов, 1975. С. 48). Гэта яўна сведчыць аб тым, што драўляная наземная пабудова Верхняга замка была таго ж часу, што і ўзведзены ў Полацку першы культавы будынак — Сафійскі сабор.

Можна сцвярджаць, што тэрыторыя Верхняга замка ва ўказаны час забудоввалася і абжывалася даволі нераўнамерна і няшчыльна. Пацвярджэннем з'яўляюцца не толькі рэдкія рэшткі жылля XI ст., але і нераўнамернасць у размеркаванні магутнасці культурнага слоя на тэрыторыі Верхняга замка. Там, дзе была знойдзена пабудова 14 А, магутнасць слоя складала больш за 5 м. У той час як Сафійскі сабор — 2,5 м і поўная адсутнасць матэрыялаў X ст.

Забудова і планаванне Полацка ў XII—XIII стст.

Шматгадовыя раскопкі на тэрыторыі Полацка далі значны матэрыял, які дазваляе меркаваць аб агульным характары забудовы і планавання горада ў дадзены перыяд. Гэта перш за ўсё раскопкі 1959—1962 гг. на Верхнім замку і раскопкі аўтара 1987—1988 гг. на Вялікім пасадзе, 1983—1984 гг. на Верхнім замку.

Пры раскопках на Верхнім замку ў раскопах II, III і IV было ўскрыта да 9 будаўнічых гарызонтаў XII—XIII стст., якія ўяўлялі сабою рэшткі драўляных жылых вытворчых пабудов, вулічныя насілы.

Мы не будзем падрабязна спыняцца на характары і планіроўцы саміх пабудоў. Яны даволі падрабязна апісаны ў манаграфіі Г. Штыхава. Даследчык адзначыў, што ўсе гэтыя пабудовы ўваходзілі ў склад гаспадарчых комплексаў — двароў, абнесеных частаколам (Штыхов, 1975. С. 50). Самі двары былі выцягнуты ў глыб вуліцы, іх забудова праводзілася шчыльнымі радамі памяшканняў з вузкай прасторай паміж імі. Г. Штыхаў адзначыў, што ў XIII ст. існавала ўстойлівая планіроўка ўчастка.

У XII—XIII стст. цэнтральная, заходняя, паўночна-заходняя часткі Верхняга замка, як і ў XI ст., захоўваюць функцыі адміністрацыйна-духоўнага, свецкага цэнтра горада. Няма ніякіх падстаў гаварыць аб наяўнасці менавіта на гэтай тэрыторыі рамесніцкай дзейнасці, якой-небудзь таварнай вытворчасці. Усе знаходкі, якія былі знойдзены ў так званым перамешаным слоі (характэрнымі сярод іх з'яўляюцца: шклянныя бранзалеты, шыферныя прасліцы, касцяныя грабяні, бронзавыя бранзалеты, нажы, крэсівы, плінфы, ключы, наканечнікі дзідаў і стрэл) даволі прыгодныя менавіта для такога характару пасялення на гэтай пляцоўцы. Апрача таго, варта звярнуць увагу на поўную адсутнасць культурных напластаванняў са слядамі гною, які ў гідралагічных умовах культурнага слоя полацкага Верхняга замка захоўваецца на глыбіні ад 1 м і больш. Менавіта гэты слой характэрны для пасадскай рамесніцкай, сядзібна-дваровай забудовы Полацка XII—XIII стст.

Апроч Сафійскага сабора ў XII ст. узводзіцца цэлы шэраг манументальных пабудоў. У першую чаргу гэта царква, правобраз царквы Міхаіла-Архангела ў Смаленску, якая размяшчалася ў 50 м ад паўночна-ўсходняга боку сабора, княжацкі церам на паўночным краі пляцоўкі замка. Лагічна дапусціць, што гэтымі будынкамі не абмяжоўвалася колькасць манументальных пабудоў на Верхнім замку. Пацвярджаецца гэта тым, што пры раскопках на паўднёва-ўсходнім баку ад Сафіі ў 21 м ад краю пляцоўкі Верхняга замка ў шурфе № 2 (1×5 м) А. Ляўданскім на глыбіні 2,3 м у ніжнім слоі былі знойдзены рэшткі старажытнай сцяны, якая была выкладзена з плінфы. Сцяна не даследавалася і была засыпана (Митрофанов, Архіў ІГ НАНБ, спр. 111. С. 5). Не выключана, што гэта магла быць сцяна якога-небудзь храма. У пісьмовых крыніцах XIV—XV стст. мы ведаем пра шматлікія манастыры на Верхнім замку. Магчыма, што частка з іх існавала ўжо ў XII—XIII стст. У плане археалагічных пошукаў такіх аб'ектаў асабліва перспектыўнай нам уяўляецца паўночна-заходняя частка Верхняга замка, так званая Машна (мал. 69).

Зусім іншыя па характару карціны ўяўляюць сабой усходняя і паўночна-ўсходняя часткі Верхняга замка. Як ужо адзначалася, тут існавала даволі шчыльная дварова-сядзібная забудова, якая, без сумнення, належала рамеснаму насельніцтву Полацка. Ніколі больш на тэрыторыі Верхняга замка такіх пабудоў і напластаванняў не сустракалася. Гэта гаворыць пра спецыфіку не толькі ўтварэння слоя і засялення дадзенай тэрыторыі, але і пра спецыфічную характарыстыку гэтага ўчастка. Бясспрэчна, тут жылі прадстаўнікі знаці, духавенства. Апрача таго, неабходна адзначыць, што такой магутнасці слой (больш за 5 м) назіраецца толькі на нязначным участку, дзе былі размешчаны раскопы II і III. На астатняй усходняй і паўночна-ўсходняй тэрыторыі Верхняга замка магутнасць слоя не пера-

вышала ў сярэднім 4—4,5 м. Цікава, што такой жа магутнасці слой назіраецца і за межамі Верхняга замка, у непасрэднай блізкасці ад яго, г. зн. на пляцоўцы, абмежаванай: з поўначы — Валам I. Грознага, з захаду — Кадэцкім корпусам, з поўдня — былой школай № 8, з усходу — валам Верхняга замка. Нашы назіранні за будаўніцтвам цеплатрасы, траншэя якой у 1988 г. пачыналася на скрыжаванні вул. Замкавай і Стралецкай і ішла ўздоўж Вала Івана Грознага, пацвердзілі аналагічнасць характару культурнага слоя ў гэтым месцы слою на ўказаным участку Верхняга замка. З той толькі розніцай, што на месцы траншэі слой быў значна сапсаваны фундаментамі складскіх памяшканняў былога Кадэцкага корпуса. У профілях траншэі назіраліся напластаванні з гною і друзю XII—XIII стст., фрагменты драўляных пабудов. Сярод матэрыялаў прысутнічаў раннекругавы посуд X ст. і посуд, характэрны XI ст. Тэрыторыя, па якой праходзіла гэта траншэя, безумоўна, належала Полацкаму пасадку. У сувязі з гэтым узнікае пытанне: а ці не была ўсходняя і паўночна-ўсходняя частка Верхняга замка да XII—XIII стст. пасадкай тэрыторыяй?

Ускосныя доказы на аснове аналагічнасці характару і распаўсюджанасці культурнага слоя здадуцца не такімі ўжо і зыбымі, калі мы прывядзём матэрыялы, якія да гэтага часу не згадваліся па невядомых прычынах даследчыкамі Полацка. У 1957 г. у сувязі з будаўніцтвам анкалагічнага дыспансера Полацкай гарадской бальніцы быў ускрыты катлаван плошчаю каля 900 кв. м на глыбіні 3 м. Кіраўніком Полацкай археалагічнай экспедыцыі М. Каргерам у паўднёва-заходняй частцы катлавана быў разбіты раскоп 14×8 м. Першы слой, ускрыты раскопамі, быў датаваны даследчыкам як «не можае XII—XIII вв.» (Каргер, 1957. С. 1—4). «После снятия верхнего слоя щепы в южном углу раскопа обнаружили остатки деревянного сооружения, состоявшего из двух, а местами из трех рядов не только круглых бревен и нескольких тесаных пластин, лежащих без врубки один на другом, перпендикулярно один другому. Конструкция... явно прослеживается в юго-восточном направлении. Над стеной котлована на этом месте возвышается остаток земного вала... Сизая глина... также лежит местами и между бревнами описываемой конструкции. Предполагается: часть какой-то внутривальной конструкции» (Каргер, 1957. С. 4—5).

На жаль, у справаздачы прысутнічае толькі гарызантальны план адкрытай канструкцыі. Некалькі дапаўняюць гэтыя звесткі сведчанні А. Мітрафанава, які прымаў удзел у раскопках 1957 г. У раскопе 1959 г. побач з анкалагічным дыспансерам у перадапошнім будаўнічым гарызонце на глыбіні 5 м «выявлены остатки бревенчатого крепления земляного вала (бревна, сохранившиеся в количестве 4—6 венцов, уложенные горизонтально, закреплялись в неподвижном состоянии с помощью вертикальных кольев). На продолжении этого вала, на месте онкологического корпуса Полоцкой больницы, в 1957 г. М. К. Каргером были обнаружены остатки дубовых ворот» (Митрофанов, 1957—1960. С. 4).

Мяркуючы па апісанню, характар канструкцыі, сістэма мацавання накату з бярвення мае блізкую аналогію з унутрывальнай субструкцыяй Мінскага замчышча XI—XII стст. (Заяц, 1989. С. 174—179). Няма падстаў сумнявацца, што менавіта такая ўнутрывальная субструкцыя была выяўлена ў Полацку. Тое, што яна была размешчана непасрэдна на культурным

слоі, можа сведчыць аб пашырэнні тэрыторыі Верхняга замка і ўключэнні ў яго склад той часткі, якая належала да гэтага Вялікаму пасаду. Узнікае толькі пытанне адносна розначытання ў храналогіі канструкцыі, дадзенай даследчыкам. Калі М. Каргер лічыў, што яна адносіцца да XII ст., то А. Мітрафанаў прадатаваў слой ніжэй субструкцыі X ст., а само ўмацаванне — X—XI стст. (Митрофанов, 1957—1960. С. 4). Не маючы ніякіх іншых матэрыялаў, але зыходзячы з таго, што цэнтр горада быў перанесены на Верхні замак не пазней XI ст., нам здаецца, што будзе больш правільна датаваць вал менавіта гэтым часам. Але без правядзення дадатковых археалагічных даследаванняў гэта пытанне застаецца адкрытым. Нельга выключыць, што гэта не самы старажытны вал на полацкім Верхнім замку.

Культурны слой XII—XIII стст. добрай захаванасці прысутнічае не толькі на апісанай плошчы ўсходняй часткі Верхняга замка, але і ў крайняй кропцы паўночна-ўсходняга краю замка, каля Папова азярца. Шурф, закладзены аўтарам у 1989 г., паказаў наяўнасць культурных напластаванняў больш 2 м. На гэтай глыбіні былі зафіксаваны вельмі характэрныя напластаванні зляжалага гною з друзам, мноства абрэзкаў скуры і скуранага пакрою. Пераважаў посуд, характэрны для XII—XIII стст., але было знойдзена і тыповае для старажытнага селішча ляпное донца гаршка (Тарасаў, 1990. С. 13).

Не менш цікавая забудова і планіроўка Полацкага Вялікага пасада ў IX—XIII стст. Адразу агаворымся, што ў дадзеным выпадку пад Вялікім пасадам мы разумеем усю тэрыторыю старажытнага горада на левым беразе Палаты за межамі ўмацаваных гарадскіх дзядзінцаў.

Што ўяўляе сабой пасяленне-пасад IX—X стст. на тэрыторыі Ніжняга замка, мы ўжо апісвалі вышэй. Але калі ў X ст. за межамі сучаснага Ніжняга замка можна гаварыць толькі пра асобныя жыллёвыя пасяленні палачан, то з X ст. адбываецца паступовае і планамернае засяленне значнай часткі міжрэчча Палаты і Дзвіны. Пазней яно і атрымала назву Вялікага пасада.

Дзякуючы таму што была знойдзена пасадская абарончая сцяна ў 1988 г., мы можам гаварыць пра канкрэтную мяжу Вялікага пасада ў XI ст. Яна праходзіла ў накірунку поўдзень — усход ад Вала І. Грознага да перакрывавання вул. Талстога з вул. Савецкай; потым у накірунку поўнач — поўдзень да рэчышча Дзвіны. Дарэчы, апошнія мы не бяромся сцвярджаць з поўнай упэўненасцю, таму што сцяна магла і не падыходзіць шчыльна да Дзвіны, паварочваючы ў бок Верхняга замка па краю другой надпоймавай тэрасы ракі. Але ў любым выпадку тэрыторыя полацкага Вялікага пасада ў XI ст. была не менш за 15 га. На жаль, гаварыць пра характар звычайнай забудовы гэтага часу на пасадзе зараз не ўяўляецца магчымым у сувязі з нязначнай даследаванай плошчай унутры пасадскай сцяны.

Пра характар забудовы і планіроўкі Вялікага пасада ў XII ст. на сённяшні дзень мы маем даволі поўнае ўяўленне. Пабудовы даследаванай у 1987—1988 гг. сядзібы былі выцягнуты ў адну лінію амаль дакладна з захаду на ўсход уздоўж пасадскай вуліцы, частка якой таксама трапіла ў раскоп. Двор сядзібы аддзяляўся ад вытворча-жылой часткі плотам-плятнём у выглядзе забітых тонкіх калоў, пераплеценых лазовымі прутамі.

У двары былі размешчаны лёгкія каркасна-слупавыя, заглыбленыя ў мацярык пабудовы гаспадарчага прызначэння. На жаль, сядзіба не цалкам трапіла ў раскоп. Але вывучаная яе частка дазваляе меркаваць, што па плошчы яна займала не менш 1000 кв. м, што набліжаецца да памераў сядзібы Ноўгарада Вялікага (Колчин, Янин, 1982. С. 72). Гэта ў сваю чаргу сведчыць аб сацыяльным статусе рамеснікаў, якія пражывалі на Вялікім пасадзе Полацка ў той час. Відаць, гэта былі незалежныя, вольныя гараджане, так званыя «вольные мужи», якія складалі аснову органа дэмакратычнага накірунку Полацка — веча. Канструктыўна сядзіба XII—XIII стст. падобна да забудовы ў XII—XIII стст. Верхняга замка, часткі яго магчымай былой пасадскай тэрыторыі.

Вельмі важна дакладнае дэндрахраналагічнае датаванне сядзібных пабудов (табл. 1), дзякуючы якому мы маем абсалютнае пацвярджэнне адначасовасці сядзібнага комплексу майстра-ювеліра і тое, што гэта сядзіба, узнікнуўшы ў другой палове XII ст., працягвала існаваць да канца XIII ст.

Храналагічна аднаго часу была і вуліца, якая праходзіла ў накірунку 3-У на поўнач ад сядзібнага комплексу. Аналізы паказалі, што старажытныя насцілы гэтай вуліцы датуюцца 1047 г. (спіл № 35). Дата верхніх лаг, якія захаваліся, — 1257, 1256 гг. (спіл № 2, 4). Перпендыкулярна адзначанай вуліцы з паўднёвага боку ў XIII ст. праходзіла яшчэ адна, якая мела ўсяго адзін насціл. Аднак у сувязі з дрэннай захаванасцю дрэва ён не паддаецца абсалютнаму датаванню (Тарасов, 1987. С. 6—7).

На аснове вышэйсказанага відно, што планіроўка Вялікага пасада на дадзеным участку мае як агульныя, так і адметныя рысы з планіроўкай і забудовай усходняй часткі Верхняга замка ў XII—XIII стст. Да агульных перш за ўсё адносяцца тып сядзібна-дваровай забудовы, аналагічны «погонному двору», наяўнасць жылых і гаспадарчых памяшканняў, арыенціроўка двароў адносна вуліц. У XII—XIII стст. на Верхнім замку памеры жылых памяшканняў складаюць 4,5×7; 4,9×4,9; 4,8×5,2 м, найбольшыя — 5,3×5,8 м (Штыхов, 1975. С. 38—45). Жылая пабудова сядзібы ювеліра на Вялікім пасадзе — 6,0×4,5 м. Гаспадарча-вытворчыя пабудовы Верхняга замка маюць у сярэднім памеры 3×3 м (Штыхов, 1975. С. 38—45), а на Вялікім пасадзе — 3,5×3,5 і нават 6×4 м. Гэта гаворыць аб тым, што на пасадзе рамеснікаў, па-першае, была большая магчымасць шырока сяліцца ў сувязі з неабмежаванай перспектывай пашырэння пасадскай тэрыторыі; па-другое, яны мелі, відаць, некалькі другі статут, пра што сказана вышэй.

Трэба адзначыць яшчэ адну асаблівасць планіроўкі Вялікага пасада ў раёне пл. Волі. Вялікая вуліца, ускрытая раскопкам 1987—1988 гг., праходзіла па адной трасе з больш познімі вуліцамі XVII—XVIII стст. і, урэшце, сучаснай вул. Камуністычнай. З гэтага вынікае, што планіроўка Вялікага пасада і яго забудова былі вельмі кансерватыўныя на працягу многіх стагоддзяў.

Апроч разгледжаных тэрыторый нельга не сказаць колькі слоў аб другіх полацкіх пасадах XII—XIII стст. Перш за ўсё гэта Запалоцце. Пасад узнік у канцы X—XI ст. Але, нам думаецца, у гэты час ён яшчэ не з'яўляўся пасадам у поўным сэнсе слова. Нязначная колькасць знаходак X—XI стст.

гаварыць пра тое, што гэта было сельскае пасяленне-прыгарад. Гаварыць пра нейкія дэталі і характэрныя рысы забудовы не даводзіцца.

Больш канкрэтнай уяўляецца планіроўка Запалоцця ў XII—XIII стст. Раскопкі і разведкі ў гэтым раёне ў 1986 г. дазваляюць гаварыць аб тэрытарыяльных памерах дадзенага пасада і яго зменах. У раскопе I (1986 г.) былі зафіксаваны рэшткі наземных каркасна-слупавых канструкцый, якія з'яўляліся жыллём. Памеры аднаго з іх былі не менш за 6×2,8 м (Тарасов, 1986. С. 4). Да яго, відаць, дамыкалі і невялікія гаспадарчыя прыбудовы. Такія ж канструкцыі былі зафіксаваны ў раскопе II (1986 г.), як і ў раскопе на Запалоцці ў 1980 г. (Штыхов, 1979. С. 3—5). Прыблізныя памеры жылых і гаспадарчых памяшканняў, характар культурнага слоя і яго насычанасць матэрыяламі XII—XIII стст. дазваляюць гаварыць аб тым, што гэты полацкі пасад быў шчыльна заселены. Яго тэрытарыяльнае развіццё на першым этапе было абумоўлена асаблівасцямі мясцовага рэльефу, дзе галоўнай дамінантай былі рэчышчы Дзвіны і Палаты. Пасад і пачаў развівацца ад вусця Палаты ўздоўж вялікай ракі, практычна не маючы якіх-небудзь прыродных абмежаванняў для перспектывы росту. Такія абмежаванні ўзніклі пазней у сувязі з будаўніцтвам запалоцкіх абарончых збудаванняў, якія рэзка вызначылі мяжу пасада з поўначы і захаду. Прыкладна з канца XIII ст. Запалоцкі пасад спыніўся ў сваім тэрытарыяльным росце і практычна ў нязменным выглядзе існуе па сённяшні дзень. Аб планіроўцы ўнутранай структуры Запалоцця ў XII—XIII стст. з поўнай акрэсленасцю на сённяшні дзень гаварыць нельга, таму што археалагічныя даследаванні тут былі нязначныя. А гэта звязана са шчыльнай забудовай большай часткі пасада. Але калі разважаць рэтраспектыўна, па планах, якія захаваліся з 1579 г., яна павінна была нязначна адрознівацца ад сучаснай планіроўкі.

Забудова і планаванне Полацка ў XIV—XVII стст.

Пры разглядзе пытання трэба агаварыцца, што археалагічных матэрыялаў, якія сведчаць аб будове і планаванні горада ў XIV—XV стст., вельмі мала. Гэта тлумачыцца не столькі аб'ёмам археалагічных работ, якія праводзіцца, колькі адсутнасцю ў неабходнай колькасці матэрыялаў дадзенага перыяду. Як ні парадаксальна, але амаль ва ўсіх беларускіх феадальных гарадах культурныя напластаванні XIV—XV стст. цяжка ўлоўныя. У той жа час слаі XII—XIII стст. і XVII—XVIII стст. з'яўляюцца самымі магутнымі, а часам і змыкаюцца.

У адносінах да Полацка мы можам гаварыць аб наяўнасці матэрыялаў усяго гэтага перыяду, але аб рэштках жылых, гаспадарчых і фартыфікацыйных збудаванняў (па археалагічных дадзеных) — толькі для XIV ст. Менавіта так датуюцца II—IV будаўнічыя гарызонты ў раскопах на Верхнім замку 1959—1962 гг. (Штыхов, 1975. С. 53—55), рэшткі абарончых умацаванняў паўднёвай часткі вала Верхняга замка.

Як зазначыў Г. Штыхаў, ва ўсходнім раскопе на Верхнім замку на слой XIV—XV стст. прыпадае зусім нязначная магутнасць. Практычна яго нават цяжка вызначыць і знаходзіцца ён паміж III і V гарызонтамі. Тым не менш

у III—IV гарызонтах раскопу II былі даследаваныя жылыя і гаспадарчыя пабудовы, насцілы і дваровыя частакі (Штыхов, 1975. С. 38). Яны мала чым адрозніваліся ад пабудовы больш ранняга часу, у тым ліку і па шчыльнасці размяшчэння. Гэта дазваляе гаварыць аб высокай ступені пераемнасці ў характары жылой і гаспадарчай забудовы. На жаль, у дадзеным гарызонце не было выяўлена рэшткаў гарадскіх вуліц. На месцы, дзе ў раскопе III у XIII ст. праходзіла вуліца, у XIV ст. былі размешчаны сядзібы.

У 1980 г. у час работы Полацкай археалагічнай экспедыцыі ЛДУ пад кіраўніцтвам В. Булкіна ў раскопе непадалёк ад Сафійскага сабора таксама былі даследаваны часткова захаваныя рэшткі грамадзянскай забудовы XIV—XV стст. Да яе адносіцца зруб (3,2×3,2 м) у заходняй частцы раскопу і прыбудова да яго. У паўднёвай частцы зруба знаходзілася глінабітная печ. Пад дашчатым насцілам падлогі была знойдзена пасудзіна з зернем і квадрыфольная кафля XIV—XV стст. Пад падлогаю зруба практычна адразу пачынаўся мацярыйк. Па меркаванню кіраўніка работ, гэта пабудова адносіцца да сядзібы полацкага епіскапа, чый двор знаходзіўся на Верхнім замку непадалёк ад Сафійскага сабора.

У XIV—XV стст. працягваў функцыяніраваць на Верхнім замку княжацкі церам, першапачатковае будаўніцтва якога адносіцца да XII ст. (Раппопорт, 1992. С. 92). У XIV—XV стст. да яго было прыбудавана драўлянае памяшканне (5,3×5,4 м), якое выконвала грамадскія функцыі і з'яўлялася састаўной часткаю палаца полацкага намесніка. Як слушна заўважыў П. Рапапорт, непадалёк ад палаца ў XVI ст. размяшчалася царква «дворная» святога Мікалая (Рапапорт, 1981. С. 98; Полное собрание русских летописей, 1906. С. 174). Цікава адзначыць і тое, што гэта царква «наданьне князя Андрэя Олгирда». Як вядома, Андрэй Альгердавіч у якасці полацкага князя згадваецца ў крыніцах 1377 і 1386 гг. Значыць, царква св. Мікалая была пабудавана пасля таго, як пашырыліся памеры самога княжацкага церама, бо дэндрахраналагічнае датаванне высечкі плах асновы зрубавай канструкцыі — 1304 г. (Раппопорт; Шолохова, 1981. С. 99).

Цікавым і заслугоўваючым увагі для тапаграфіі Полацка XVI ст. з'яўляецца ўжо прыгаданы раней план асады горада войскам С. Баторыя 1579 г. На плане прасочваецца тапаграфічная забудова толькі Верхняга і Ніжняга замкаў. Прычым назіраюцца значныя адрозненні.

На пляцоўцы Верхняга замка адразу кідаецца ў вочы нераўнамернасць самой забудовы. Гэта перш за ўсё адносіцца да цэнтральнай часткі замка і яго ўсходняга і заходняга бакоў. У цэнтры замка, непадалёк ад Сафійскага сабора, мы назіраем даволі значную плошчу, вольную ад якіх-небудзь забудовы. З чатырох бакоў у непасрэднай блізкасці ад плошчы перад саборам размешчаны чатыры царквы, якія ад іншых пабудовы адрозніваюцца наяўнасцю крыжоў над дахамі. Прычым адна царква, на поўнач ад сабора, з улікам схематычнасці плана яўна можа быць прататыпам храма Міхаіла-Архангела ў Смаленску. Другая — у Машне, відаць, адзін з сабораў Машоначнага манастыра. Трэцяя — з усходу ад сабора — размяшчаецца на месцы мяркуемага двара полацкага епіскапа і хутчэй за ўсё адносіцца да яго. Чацвёртая царква — на захад ад сабора — практычна насупраць уваходу ў Сафію.

Такім чынам, перад намі даволі прадуманы і лагічна завершаны ансамбль цэнтральнай плошчы Верхняга замка ў другой палове XVI ст. Тое, што нават на схематычным малюнку храмы размешчаны на аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго і практычна на аднолькавай адлегласці ад Сафійскага сабора, з'яўляецца доказам сапраўднасці дадзенага малюнка. Ёсць падставы меркаваць, што сцяна, складзеная з плінфы, якая была ўскрыта шурфам А. Ляўданскага ў паўднёва-ўсходнім баку ад Сафійскага сабора, належала аднаму з храмаў. А менавіта таму, які размешчаны на плане на ўсход ад сабора, непадалёк ад двара епіскапа. Апрача таго, характарызуючы цэнтральную плошчу Верхняга замка (назавём яе ўмоўна Сафійскай), варта звярнуць увагу на некаторыя тэарэтычныя аспекты горадабудаўніцтва і размяшчэння падобных ансамбляў. Такія плошчы, горадабудаўнічыя кампазіцыі прысутнічаюць практычна ва ўсіх гарадах свету. Згодна з найноўшымі навуковымі распрацоўкамі, існуе даволі рэальная сувязь паміж паняццем кампазіцыі і яе памераў праз успрыняцце чалавека. Згодна яму, чалавек, як бы ён ні паварочваўся, праходзіў, адыходзіў, набліжаўся, заўсёды павінен успрымаць і ўспрымае толькі адзін цэласны комплекс, на якім і засяроджвае сваю ўвагу. Класічным прыкладам такой архітэктуры з'яўляецца Афінскі Акропаль. М. Бархін называе такія архітэктурныя пабудовы — сістэмамі першай ступені.

Псіхафізічныя магчымасці чалавека і горадабудаўнічая практыка паказваюць, што ахапляльнасць — успрыманне «адным позіркам» — мае даволі рэальныя, эмпірычныя ўсталяваныя межы. Яны адпавядаюць: лінейныя (працягласць) да 300—400, максімум 500 м і тэрытарыяльныя (плоскасныя) да 5, максімум 8 га (Бархін, 1986. С. 166—169).

Калі з гэтага боку паглядзець на полацкі Верхні замак, плошча якога складае амаль 10 га (9,44 га), то будзе зразумела, што цэласнай кампазіцыйна-архітэктурнай сістэмай ён не мог быць. Да сістэмы другой ступені ён таксама не належаў, бо апошнія з'яўляліся поліструктурамі, якія складаліся з сістэм першай ступені (Бархін, 1986. С. 170—172). Гаварыць аб наяўнасці на Верхнім замку Полацка якіх-небудзь яшчэ плошчаў ці падобных кампазіцый не даводзіцца. Гэта супярэчыла б археалагічным і іншым даследаванням.

Такім чынам, Сафійскую плошчу разам з дваром епіскапа, намесніка, княжацкім церамам, храмамі і іншымі пабудовамі, якія належалі, безумоўна, полацкай знаці, трэба лічыць замкнутай і завершанай у горадабудаўнічым плане структурай «першай ступені» па М. Бархіну. Згодна з палеаграфічнай структурай Верхняга замка, дадзеная кампазіцыя магла займаць толькі цэнтральную і, магчыма, у нейкай ступені частку ўмацаванага гарадскога цэнтра. Плошча дадзенай тэрыторыі якраз і складае каля 5 га. Забудова ўсходняй часткі Верхняга замка прасочваецца на плане дрэнна. Гэта тлумачыцца тым, што дадзеная тэрыторыя перакрыта выяваю васьміграннай вежы-данжона. Мяркуючы па размяшчэнню, апошняя знаходзілася на палавіне адлегласці паміж Сафійскім саборам і ўсходнім валам, праз які праходзіла дарога на Ніжні замак. На сённяшні дзень тут размешчаны корпус Полацкай гарадской бальніцы.

Больш шчыльна выглядае на малюнку С. Пахалавіцкага забудова Ніжняга замка. Практична яго цэнтральную частку займае вежа-данжон,

аналагічная вежы на Верхнім замку. Будынак-царква, адзначаны крыжам, толькі адзін у непасрэднай блізкасці ад праязной форці. Звяртае на сябе ўвагу тое, што ў планаванні грамадзянскай забудовы Ніжняга замка назіраецца больш горадабудаўнічага «парадку», г. зн. квартальная забудова на малюнку вылучаецца выразна, у адзін рад, бясспрэчна, пабудовы выходзілі сваімі фасадамі на вуліцу. Нельга не заўважыць і тое, што будынкі размешчаны як бы ад вежы-данжона да мяжы замка. Гэта гаворыць пра тое, што ў тапаграфіі Ніжняга замка мы маем строгую радыяльную структуру з цэнтрам у выглядзе данжона. Бясспрэчна, што дадзеная схема была закладзена ад самага пачатку пры будаўніцтве Ніжняга замка рускімі ваеннымі будаўнікамі Івана Грознага пры рассяленні ў ім стральцоў.

Апрача фартыфікацыйных збудаванняў і культавых будынкаў на полацкіх замках былі размешчаны двары знаці. Так, на Верхнім замку ў першай палове — сярэдзіне XVI ст. прыгавяваюцца двары Мікалая Станіслававіча Глебовіча і Глеба Фёдаравіча Епімахавіча (Справы Полацкага гродскага суда 1533—1539 гг., 1928. С. 280—284), дворышча ў Машне і проста ў замку (Там жа. С. 255—256), двор Гаспадарскі (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 169), двор Уладыкі (Полацкая Рэвізія 1552 г. С. 165), двор Войны Пятровіча Епімаха (Там жа. С. 114), двор Богдана Іванавіча Корсака (Там жа. С. 99—100), двор Фёдара Іванавіча Зяноўевіча-Корсака (Там жа. С. 49—95), двор Намесніка і царква Св. Міхаіла (Там жа. С. 63—67), двор Ваяводы (Там жа. С. 14—15). Самым першым у пісьмовых крыніцах прыгавяецца двор полацкага епіскапа пад 1309 г. (табл. 8) (Археографический сборник документов... 1867. С. 221—223).

Цэлы шэраг двароў згадваецца на Вялікім і Запалоцкім пасадах.

Дварова-сядзібная забудова полацкіх пасадаў была для горада градыцыйнай. Гэтая традыцыя захоўвалася ў горадзе на працягу многіх стагоддзяў і дагэту практычна да пачатку нашага. Прычым існавала дакладная сацыяльная дыферэнцыяцыя паміж тымі, хто меў дворышча на замку і на пасадах. Практична ўсе прадстаўнікі полацкай знаці пражывалі на Верхнім замку. Калі гэта справядліва для XV—XVI стст., то гэтак жа справядліва і для XI—XIV стст. З той толькі розніцай, што ў той перыяд побач з прадстаўнікамі знаці маглі жыць і залежныя ад іх рамеснікі. Пазней, відаць, большая частка гэтых рамеснікаў перасялілася на пасады.

Спроба парушыць сацыяльную раўнавагу, якая ўжо склалася ў тапаграфічнай структуры горада, была зроблена толькі аднойчы валявым рашэннем Івана Грознага. Пасля захопу горада ў 1563 г. рускі цар загадаў: «А которые князи и дети боярские в городе и в остроге не вместиются, и боярам и воеводам, князям и детям боярским велели им дворы себе ставить промеж городу и валу., а на боярском посаде (Вялікім. — С. Т.), на горелом месте и на Острове на Двине дворов посадским людям ставить не велел» (Сапунов, 1885. С. 61). Але такое становішча захоўвалася ў Полацку нядоўга, і пасля адваёвы горада войскам Баторыя ўсё вярнулася на свае месцы. Вялікі і іншыя пасады зноў пачалі засяляцца палачанамі. Пры наступным пераходзе Полацка пад маскоўскую карону значных змен у тапаграфіі горада не адбывалася. Цар Аляксей Міхайлавіч у жалаванай грамаце спецыяльна адзначаў, што дварам, лаўкам і агародам, якія

засталіся ад жыхароў-уцекачоў, «никакой порухи не делать» (Русско-белорусские связи, 1963. С. 302).

Трэба звярнуць увагу на тое, што згадванне агародаў гараджан у сярэдзіне XVII ст. не выпадкова. І ў папярэднія стагоддзі мяшчанскія сады і агароды былі раскінуты ці непасрэдна на тэрыторыі «дворов», ці паблізу ад іх. Так, у духоўнай грамаце полацкага мешчаніна Івана Мікалаевіча Дзяменцьева (XIV ст.) гаворыцца: «Даль есьми Святой Троице три места ролейныя на великом поли, да поженька, да луг на Полоте, да огород оу старом городе...» (Хорошкевич, 1977. С. 85). Сады прыгадваюцца Р. Гейдэнштэйнам пры апісанні аблогі Полацка ў 1579 г. Ён піша, што салдаты караля дзеля таго, каб наталіць голад, «обирали травы в прилежавших Стрелецкой крепости садах» (Гейденштейн, 1889. С. 70). Акрамя гэтага, у дакументах Полацкага суда 1553 г. прыгадваюцца «нивы за Полотою» (Справы Полацкага гродзскага суда...; Беларускі архіў, 1928. Т. 2. С. 220).

Усе гэтыя звесткі сведчаць аб тым, што прыватныя агароды і сады ўваходзілі ў тапаграфічную структуру Полацка і ў многіх выпадках з'яўляліся непадзельнай часткай рамесніцкай сядзібы. Раскопкі 1987—1988 гг. на полацкім Вялікім пасадзе паказалі, што ўжо ў XII ст. значную частку рамесніцкай сядзібы складаў агарод і падвор'е для жывёлы. У той жа час няма ніякіх падстаў гаварыць аб наяўнасці агародаў у дамангольскі перыяд на тэрыторыі Верхняга замка. Раскопкі яны не зафіксаваны. Таму можна сцвярджаць, што сады і агароды існавалі на тэрыторыі рамесніцкіх двароў толькі пры ўмове размяшчэння іх на адным з гарадскіх пасадаў.

Што да ніў і сенажацёў, то, відаць, ва ўсе часы яны размяшчаліся ў непасрэднай блізкасці ад горада і знікалі, калі ўваходзілі ў яго мяжу. Яны вельмі часта згадваюцца ў крыніцах XVI—XVII стст.

Да асаблівасцей гарадской забудовы трэба аднесці шэраг пабудоў грамадскага прызначэння, якія былі размешчаны ў замку і на пасадах. У жалаванай грамаце Полацку на Магдэбургскае права 1498 г. прыгадваюцца «лазня посполитая», «важница», «капница для воска» (Хорошкевич, 1978. С. 155—156). У грамаце 1445—1448 гг. упамінаюцца дзве карчмы, адна з якіх нямецкая (План г. Полацка, 1779. С. 151—152). У 1552 г. карчма існавала ў полацкім прадмесці Экімань і належала Дзмітрыю Багданавічу Корсаку (Лаппо, 1905. С. 73—78). Вышэйзгаданыя «капница месцкая» і «важница» працягвалі існаваць у 1538 г. (Справы Полацкага гродзскага суда 1533—1539 гг., 1928. С. 286). Відаць, да пабудовы грамадскага карыстання адносіліся свірны: Багародзіцкі (Там жа. С. 276—277) і свіран у Машне (Там жа. С. 130—131). На жаль, дакладна лакалізаваць месца размяшчэння гэтых пабудов няма магчымасці. Хутчэй за ўсё «капница» і «важница» былі размешчаны ў непасрэднай блізкасці ад гарадскога рынку, які ўпамінаецца ўжо ў 1552 г. і размяшчаецца на Вялікім пасадзе (Лаппо, 1905. С. 83). З больш позніх планаў горада вынікае, што сам рынак знаходзіўся непадалёк ад сучаснай пл. Ф. Скарыны. Але нельга выключыць, што такіх рынкаў было некалькі, у тым ліку і на цэнтральнай плошчы. Што да «лазны посполитой», то, безумоўна, яна павінна была знаходзіцца недзе паблізу Палаты, хутчэй за ўсё на левым яе беразе ці непадалёк ад аднаго з вадзяных млыноў.

Важнай гарадской пабудовай Полацка з'яўлялася гарадская ратуша. Усяго мы налічылі чатыры згадкі аб ратушы: 1498 г. — «поставили теж ратушу на мѣсте годном» (Хорошкевич, 1978. С. 156; Справы Полацкага

гродзскага суда 1533—1539 гг. 1928. С. 229); 1633 г. — «пришедши в той час на ратушу» (Русско-белорусские связи, 1963. С. 115); 1654 г. — «А судитца им указали есмя в Полотцку в ратуше» (Там же. С. 302). Дата пабудовы ратушы — 1498 г. — сведчыць аб тым, што яна магла быць узведзена толькі на Вялікім пасадзе, таму што адміністрацыйныя функцыі Верхняга замка ў гэты час становяцца ўсё меншыя і меншыя. «Места годного» ў канцы XV ст. на Верхнім замку не было ў сувязі з архітэктурнай горадабудаўнічай структурай, якая там склалася. І ўсё ж пытанне аб тым, дзе канкрэтна знаходзілася полацкая ратуша, у дадзены момант вырашаць цяжка. Па-першае, ні на адным вядомым нам плане ці чарцяжы Полацка ратуша не адзначана. На планах горада XVIII ст. (а яны найбольш падрабязныя і шматлікія) ёсць былое намесніцкае ўпраўленне і Грамадзянскія палаты, дамы Павятовага і Ніжняга земскага суду, Губернскага магістрата, Гарадавога магістрата і г. д. Магчыма, што два апошнія знаходзіліся ў будынку старажытнай ратушы, але якой? Бясспрэчна толькі тое, што ўсе гэтыя збудаванні знаходзіліся на цэнтральнай гарадской плошчы (сучаснай пл. Волі). Поўнаасцю адказаць на пытанне аб месцазнаходжанні ратушы можна будзе толькі пры наяўнасці новых картаграфічных ці пісьмовых крыніц, археалагічных даследаванняў.

Самае першае ўпамінанне полацкіх вадзяных млыноў адносіцца да пачатку XVI ст. У падложнай грамаце, якая наўмысна датавана 1396 г., прыгадваецца «млын» на р. Бельчыцы каля Барысаглебскага манастыра (Хорошкевич, 1977. С. 65—66). Другі «млын» належаў панам Корсакам і размяшчаўся «на Полоте над замком Полоцким» у 1552 г. (Полоцкая ревизия 1552. С. 104). У той жа час на Палаце стаяў і другі «млын — замковый на Полоте реце» (Там же. С. 30). Адзін з гэтых млыноў згадваецца Р. Гейдэнштэйнам у яго апісанні аблогі Полацка 1579 г. (Гейденштейн, 1889. С. 59—90). У XVII ст. млын быў размешчаны таксама насупраць праязных варот з Ніжняга замка да Палаты (Сапунов, 1885. С. 284). Гэтыя ж млыны паказаны на планах Полацка 1579 г. (два каля полацкіх замкаў). На планах XVIII ст. з двух замкавых млыноў захаваўся толькі адзін — на стыку Верхняга і Ніжняга замкаў. Адзначаны два млыны ўверх па Палаце, на паўдарозе да Спаса-Праабражэнскага манастыра. Характэрным для ўсіх вадзяных млыноў з'яўляецца іх размяшчэнне на выгіне Палаты. Відаць, такое размяшчэнне традыцыйнае.

Аб полацкіх вуліцах XIV—XVII стст. вядома няшмат, калі не прыцягваць картаграфічны матэрыял XVIII ст. Адной з першых у пісьмовых крыніцах згадваецца Багародзіцкая вуліца: «Я раб божий Павел, инако прозываемо Пацко... купил двор... близко Богоявления святого на Богородицкой улице против Лапшина двора въ Полоцку» (Сапунов, 1885. С. 15). Запіс гэты датуецца канцом XIV — пачаткам XV ст. У 1570 г. згадваецца і Паслоўская вуліца: «Купец Оршанский Иван Савин... нанял он был детину Ивана у Гаврилы полочанина, который живёт на Якимове початку на Пословской улице» (Русско-белорусские связи, 1963. С. 9). Мяркуючы па назве вуліцы, яна і Якімаў пачатак знаходзілася ў межах старога горада, таму што пасяленні ў Экімані ў той час яшчэ не адносіліся да горада. Адной з цэнтральных гарадскіх вуліц была вуліца Вялікая. Яна згадваецца ў дакуменце 1601 г.: «Дом... небошика владыки в месте Полоцком на Великой улице зъ одное стороны отца Романа протопопы, и зъ другое стороны Василья райцы». Відаць, пад Вялікай трэба мець на ўвазе

сучасную вуліцу Леніна, якая цягнецца ўздоўж Дзвіны ад самага Верхняга замка, таму што ў тэксце сказана, што яна размешчана не ў замку, а ў месцы, што адносіцца толькі да пасада. Па-другое, двор праваслаўнага ўладыкі каля Сафійскага сабора і многія іншыя «кгрунты» і нерухомасць разам з усімі цэрквамі і манастырамі (апрача Богаяўленскага) былі перададзены ў 1580 г. каралём С. Баторыем айцам езуітам (Сапунов, 1888. С. 67—73). Па-трэцяе, у 1607 г. полацкія замкі яшчэ не былі адноўлены пасля пажараў, і будаўнічыя матэрыялы Полацкага сабора было дазволена жыхарам разбіраць на свае патрэбы (Без-Корнилович, 1855. С. 86). Гэта сведчыць аб тым, што праваслаўных служак царквы на Верхнім замку не магло быць. І, нарэшце, чацвёртае: сучасная вуліца Леніна — самая працяглая вуліца Полацка і самая прамая пачынаючы з XII—XIII стст., таму што ўжо ў той час уздоўж яе былі размешчаны пабудовы гараджан на адлегласці да 1200 м ад Сафійскага сабора і Верхняга замка (Тарасов, 1986. С. 19—20).

Сярод іншых дакладна вядомых нам вуліц XVI—XVII ст. трэба адзначыць тыя, якія былі выяўлены ў час археалагічных даследаванняў і будаўніча-рамонтных работ у Полацку. Усе яны былі занатаваны на плошчы Вялікага пасада.

Такім чынам, нават на нязначным матэрыяле бачна, што полацкія вуліцы XVI—XVII стст. па сваёй трасіроўцы аналагічныя тым, якія паказаны на гарадскіх планах XVIII і XX стст. Гэта гаворыць аб высокай ступені пераемнасці ў архітэктурна-планіровачнай горадабудаўнічай структуры.

Мы гаворым, што забудова і планіроўка Полацка на працягу стагоддзяў зведала значныя змены. Гэта быў натуральны і заканамерны працэс у структуры горада, які пастаянна рос і развіваўся. Разам з тым, нягледзячы на тапаграфічныя змены гарадскіх цэнтраў, гарадской улады і гандлю, захаваліся традыцыі ў будове і планаванні горада, якія першапачаткова падначальваліся закладзеным веерна-радыяльным схемам. Праўда, з перанясеннем цэнтра горада ў раён сучаснай пл. Волі схема стала набываць больш прамавугольны, паквартальны характар, але з тэндэнцыяй росту толькі ва ўсходнім накірунку, што зноў жа было характэрна для веерна-радыяльнай горадабудаўнічай структуры горада ў ранні перыяд.

4. Размяшчэнне манументальных пабудоў

У гэтым раздзеле мы разгледзім пытанні размяшчэння, лакалізацыі манументальных помнікаў архітэктурны і грамадзянскай забудовы Полацка. Да іх адносім культавыя пабудовы і каменныя грамадзянскія збудаванні XI—XVII стст.

Манументальныя пабудовы перыяду Полацкага княства

Манументальныя пабудовы перыяду Полацкага княства на тэрыторыі горада практычна не прыгадваюцца ў старажытных пісьмовых крыніцах. Рэдкім выключэннем з'яўляецца ўпамінанне полацкага Сафійскага сабора

ў «Слове аб палку Ігаравым», якое датуецца канцом XII ст., царквы Спаса-Праабражэння ў «Жыцці Прападобнай Ефрасінні Полацкай», якое было створана, відаць, у канцы XII ст. Пад 1159 г. у летапісах змешчана згадка Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Значна пазней з'яўляюцца ў пісьмовых крыніцах астатнія культавыя пабудовы. Грамадскія каменныя будынкі не згадваюцца зусім.

З усіх полацкіх манументальных збудаванняў не выклікае сумнення размяшчэнне толькі тых, якія захаваліся да нашых дзён ці былі выяўлены ў час археалагічных раскопак. Да першай катэгорыі належаць: Сафійскі сабор, Спаса-Праабражэнская царква, Ефрасіннеўскі манастыр; да другой — чатыры храмы Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра, храм XIII ст. на Верхнім замку каля Сафійскага сабора, храм на стрэлцы Ніжняга замка, безыменны храм XII ст. на тэрыторыі Ефрасіннеўскага манастыра, княжацкі церам. Усе вышэйпералічаныя манументальныя збудаванні лёгка картаграфуюцца і ў свой час даволі падрабязна былі даследаваны археолагамі. Тым не менш да нашага часу не вызначана дакладна месца размяшчэння манастыра Іаана Прадцечы на Востраве, які ўпершыню згадваецца ў скандынаўскай «Саге о крещении» (Глазырина, 1987. С. 101—105) і Полацкіх граматах (Хорошкевич, 1977. С. 42). Папярэдне, з вялікай ступенню магчымасці, узнікненне і будаўніцтва гэтага манастыра можна датаваць XII ст.

Такім чынам, у нас ёсць усе падставы ўявіць сабе агульную карціну размяшчэння манументальных, у тым ліку і культавых, пабудов на тэрыторыі і ў бліжэйшай акрузе Полацка ў XI—XIII стст., прасачыць і выявіць заканамернасці іх размяшчэння, калі яны ёсць.

Полацкая грамата 1350 г. (ці 1377—1381 гг.) прыгадвае царкву «оу Святого Иоана Предтечи на Острове» (Хорошкевич, 1977. С. 42). А. Сапуноў прыводзіць укладную грамату Івашкі Палупята Міхайлавіча: «Іоону Предтечи оу Островъ сеножатку межу дорогами Бабницкой и Вороницкою, вверх Савина ручья» (1399 г.) (Сапунов, 1888. С. 12). Археалагічныя даследаванні, якія былі праведзены Л. Побалем у 1959 г. і аўтарам у 1987—1988 гг., паказалі, што культурны слой размяркоўваецца па тэрыторыі Вострава вельмі нераўнамерна. Якія-небудзь сляды слоя практычна адсутнічаюць у заходняй частцы Вострава ці не перавышаюць у паўночна-заходняй 0,4 м, у той час як ва ўсходняй частцы — да 2 м. У 1959 г. ва ўсходняй частцы Вострава было закладзена 5 шурфаў. Усе яны далі вельмі нязначны матэрыял: шматлікія познія пахаванні, некалькі каваных цвікоў, фрагменты плінфы, некалькі асколкаў керамічнага посуду, які можна датаваць XII—XIII стст. (Поболь, 1959. С. 10—11). Сабраны даследчыкам у тым жа годзе пад'ёмны матэрыял і, у прыватнасці, фрагменты плінфы дазволілі яму выказаць думку, што манастыр знаходзіўся менавіта ў гэтай частцы Вострава.

На магчымасць знаходжання манастыра ва ўсходняй частцы Вострава ўказвае не толькі магутнасць у гэтым месцы культурнага слоя, але і некаторыя геаграфічныя асаблівасці. Так, напрыклад, у час вясновай паводкі Дзвіны некаторыя часткі Вострава затапляліся. Асабліва моцная паводка назіралася вясною 1931 г. Тады амаль увесь Востраў быў затоплены, за выключэннем усходняй часткі, дзе зараз знаходзіцца гарадская станцыя

юннатаў (Дейнис, Личный фонд. С. 188). Таксама трэба дадаць, што ў час даследавання Вострава аўтарам у 1989 г. былі сабраны экзэмпляры посуду, які, бясспрэчна, датуецца XI ст. Гэта сведчыць аб тым, што тэрыторыя Вострава пачала засяляцца палачанамі ўжо ў XI ст. (Тарасов, 1988. С. 18).

У XII—XIII стст. у Полацку і яго наваколлі знаходзіліся тры манастыры: Спаскі, Бельчыцкі, Востраўскі, а на тэрыторыі самога горада не менш 4 царкваў.

Размяшчэнне Сафійскага сабора, яго арыентацыя добра вядомы і тлумачацца проста. Для яго было абрана самае прэстыжнае і самае віднае месца з боку Дзвіны. Бясспрэчна, месца выбіралася з такім разлікам, каб сабор добра глядзеўся з боку ракі. Бо пры ўсіх іншых роўных умовах паўднёвы канец Верхняга замка ў старажытнасці быў нават крыху ніжэй за яго паўночна-заходнюю частку, але вышэй за паўночна-ўсходнюю. Перапад вышыняў складаў прыкладна 1,5—2,0 м. Але для Сафіі месца было выбрана менавіта над рэчышчам Дзвіны, што падкрэслівала веліч як сабора, так і ўсяго горада.

Непадалёку ад Сафійскага сабора ў 1966 г. пры будаўніцтве новага будынка морга Полацкай гарадской бальніцы быў знойдзены фундамент старажытнага храма XII ст. Храм даследаваўся ў 1967 г. М. Каргерам (Каргер, 1967. С. 2—5). Даследчык адзначыў наяўнасць характэрнага для XII ст. спосабу кладкі плінфы і камянёў на растворы вапны з цыямкай, знойдзены шматлікія фрагменты фрэсак, маёлікавых плітак і г. д. Даследаванні дазволілі поўнасьцю канструяваць першапачатковы выгляд храма, які быў прататыпам вядомага храма Міхаіла-Архангела ў Смаленску. Гэтыя вывады М. Каргера ў далейшым пацвердзілі і іншыя даследаванні (Раппопорт, 1982. С. 94; Трусов, 1988. С. 15—16; Штыхов, 1983. С. 74).

На наш погляд, гэта царква мела не толькі падабенства ў канструкцыі з Міхайлаўскай у Смаленску, але і аналагічную назву.

Меркаванне грунтуецца на тым, што ў Полацку па матэрыялах XV—XVI стст. была вядома ўсяго адна Міхайлаўская царква (яе не трэба блытаць з Міхайлаўскім манастыром на Гарадцы) (Хорошкевич, 1978. С. 139; Лаппо, 1905. С. 64). У «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» адзначалася, што яна знаходзіцца «при дворе наместника, давних часов» (Лаппо, 1905. С. 64). А двор намесніка, як сведчаць многія дакументы, знаходзіўся на Верхнім замку. На жаль, раскопкі 1967 г. не выяўлены час разбурэння царквы, не прыводзяцца ў справаздачы і профілі археалагічнага раскопу. Таму сказаць дакладна, да якога часу прастаяла царква, немагчыма. Але трэба адзначыць, што на чарцяжы «Узяцце Полацка войскамі Стэфана Баторыя» менавіта на гэтым месцы намаляваны будынак з крыжам — безумоўна, царква. Магчыма, гэта і ёсць Міхайлаўскі храм, які прастаяў з XII ст. па 1579 г., ці аднайменны, пабудаваны побач са старым. Ускосна гэта пацвяржае і тое, што пасля 1552 г. царква Міхаіла «в Городе или в Замке» пісьмовымі крыніцамі больш не згадваецца. Знаходзіўся храм на адлегласці 50 м ад паўночна-заходняй апсіды Сафійскага сабора (Трусов, 1988. С. 15), меў усходнюю арыентацыю, аналагічную старажытнай Сафіі.

З другіх выяўленых археалагічных манументальных пабудов вядомы церам княжацкага палаца. Упершыню быў даследаваны М. Каргерам (Каргер, 1977. С. 203). У 1976—1977 гг. палац быў раскапаны П. Рапа-

портам і А. Шолахавай (Раппопорт; Шолохова, 1981. С. 91—99). Прыбудова да палаца, амаль квадратная на плане, складалася з двух памяшканняў 4,7×4,2 і 2,5×2,4 м. Даследчыкі датавалі яе сярэдняй — другой паловай XII ст. (Раппопорт; Шолохова, 1981. С. 92). Гэта адзіны вядомы помнік грамадзянскай архітэктуры XII ст. у Полацку. Ён знаходзіўся ў крайняй паўночнай частцы Верхняга замка ў непасрэднай блізкасці сучаснага абрыву да Палаты. Даследчыкі выказалі меркаванне, што полацкі палац мог быць на мініяцюры Радзівілаўскага летапісу. Мініяцюра з’яўляецца ілюстрацыяй тэксту да падзей 1092 г., дзе ўпамынуты «хоромыны» і паказаны высокі вузкі двухпавярховы будынак, які на першым паверсе мае дзверы, а на другім — адно вялікае акно (Раппопорт; Шолохова, 1981. С. 94). З перабудовамі палац праіснаваў да XVI ст. і, на думку аўтара, звязаны з дваром полацкіх намеснікаў (Раппопорт; Шолохова, 1981. С. 98).

Апрача вышэйназваных на тэрыторыі старажытнага Полацка (горада) было знойдзена і даследавана адно манументальнае культавае збудаванне XII ст. — так званы храм на стрэлцы Ніжняга замка. Яго рэшткі былі ўпершыню выяўлены ў 1962 г. Часткова царква была даследавана П. Рапапортам у 1976—1977 гг. Пры раскопках былі знойдзены фрагменты фрэсак, падлогаваыя пліткі, фрагменты шыфернага саркафага. Даследчык выказаў меркаванне, што гэты чатырохслупавы аднаапсідны храм з’яўляецца княжацкім магільным склепам, які, магчыма, знешне нагадваў такі ж храм Спасакага манастыра (Раппопорт, 1980. С. 152).

Тады ж Рапапортам былі даследаваны рэшткі храма трэцяй чвэрці XII ст. «на рву» (сучасная вул. Стралецкая на тэрыторыі былой СШ № 8). Ад яго захаваліся толькі фундаментныя равы і часткова фундамент усходняй часткі. Храм меў адну апсідку, якая вельмі моцна выступала (Раппопорт, 1980. С. 156).

Такім чынам, у межах гістарычнай часткі горада Полацка (на замку і на пасадах) на сённяшні дзень вядома пяць манументальных пабудов XII—XIII стст. Пры картаграфаванні відаць, што тры з іх — Сафія, Міхайлаўская царква і палац — размешчаны на Верхнім замку (мал. 69). Характар пабудов і іх размяшчэнне не выклікаюць сумненняў ў тым, што яны былі непасрэдна звязаны з жыццём і дзейнасцю сацыяльных вярхоў Полацка: князя, епіскапа, намесніка.

Дзве другія пабудовы — «храм на рву» і на стрэлцы Ніжняга замка — стаяць крыху на водшыбе. У гэтай сувязі трэба звярнуць увагу на храналогію пабудов. Храм на стрэлцы Ніжняга замка датуецца першай паловай XII ст., а «на рву» — трэцяй чвэрткай таго ж стагоддзя, такім чынам, паслядоўнасць пабудовы іх яўная. 60—80-мі гг. XII ст. датаваны і храм Міхаіла на Верхнім замку, другой паловай XII ст. — церам. Мы бачым, што пабудовы другой паловы — канца XII ст. яўна аддаюць перавагу Верхняму замку — адміністрацыйнаму і палітычнаму цэнтру горада. Гэта можна растлумачыць толькі тым, што вышэйназваныя функцыі былі ўласцівы Верхняму замку не адразу, а набываліся ім паступова. Першапачатковая прычына гэтага працэсу нам вядома і пераканаўча даказваецца археалагічна. Гэта перанос полацкага дзядзінца з Гарадзішча на Верхні замак. Мяркуючы па дынаміцы культурных археалагічных напластаванняў

на Верхнім замку, працэс пераходу новых гаспадарча-палітычна-адміністрацыйных функцый да Верхняга замка расцягнуўся амаль на сто гадоў.

Па логіцы, калі якія-небудзь спецыфічна гарадскія функцыі набываліся новым цэнтрам, стары цэнтр павінен быў іх губляць. Прычым працэс страты, затухання храналагічна павінен быць роўным супрацьлегламу працэсу росту і развіцця. Ведаючы старажытны полацкі дзядзінец — Гарадзішча, мы прыходзім да вываду, што страта ім функцый гарадскога цэнтра не была з'яваю аднаразоваю, а расцягнутаю ў часе на доўгі перыяд. Відаць, на сотню гадоў. Менавіта ў такім кантэксце можна знайсці лагічнае тлумачэнне размяшчэнню на стрэлцы Ніжняга замка храма першай паловы XII ст. Апрача таго, знаходжанне яго ў крайняй кропцы Ніжняга замка, дзе ў XI—XII стст. размяшчалася частка полацкага Вялікага пасада, гаворыць аб цеснай узаемасувязі храма з пасадам XII—XIII стст. У XII—XIII стст. полацкі Вялікі пасад пашырыўся далёка на ўсход — у міжрэчча Дзвіны і Палаты. Тут пачалі фарміравацца новыя цэнтры прыцягнення. Стрэлка ж Ніжняга замка з'яўлялася паўночнай ускраінай, значна менш заселенай у параўнанні з цэнтральнай і ўсходняй часткай пасада.

Чаму храм быў пабудаваны менавіта тут? Гэта можна растлумачыць тым, што да сярэдзіны XVI ст. Гарадзішча і тэрыторыя Ніжняга замка складалі адно геаграфічнае цэлае. Па-першае, храм на Ніжнім замку з'яўляўся месцам, дзе захоўваліся магільныя склепы. Па аналогіі з другімі такімі храмамі XII ст. у Спаскім і Бельчыцкім манастырах можна меркаваць, што храм на Ніжнім замку таксама належаў манастыру. Па-другое, пры цэрквах, а тым больш пры магільных склепах, як правіла, існавалі могілкі. У XII ст. могілкі існавалі на тэрыторыі Першапачатковага гарадзішча, пра што гаварылася вышэй. Астатнія могілкі (курганныя магільнікі) былі за межамі горада XII—XIII стст. Відаць, і царква на стрэлцы Ніжняга замка, якая, на думку П. Рапапорта, з'яўлялася княжацкім магільным склепам, знаходзілася не проста каля месца пахавання, а недзе «с прихода». А гэта магчыма зноў-такі ў выпадку, калі гарадзішча і пляцоўка больш позняя Ніжняга замка ў XII ст. складалі адно цэлае.

Сітуацыя зусім процілеглая выяўляецца пры аналізе месцараспаляжэння храма трэцяй чвэрці XII ст. «на рву». Па-першае, трэба адзначыць, што на тэрыторыі Вялікага пасада ў яго паўднёва-ўсходняй частцы, паміж познім Ніжнім замкам і Дзвіной, прасочаны самы магутны культурны слой ад 4,0 да 6,0 м. Гэтыя дадзеныя атрыманы як у выніку геалагічнага бурэння, так і нашых назіранняў за будаўнічымі і рамонтнымі траншэямі вакол будынка былога Кадэцкага корпуса (Тарасов, 1988. С. 19—20). Прычым цікава, што такая магутнасць культурнага слоя сустракаецца ў Полацку толькі ў адным месцы — ва ўсходняй частцы Верхняга замка. У самых ніжніх гарызонтах гэтага слоя знойдзены матэрыялы X ст. Па-другое, усходні вал Верхняга замка аддзелены ад тэрыторыі, якую разглядаем, не проста ровам. Гэта гістарычнае месца вядома як Чорны ручай ці Чорная рэчка. Менавіта рэчышча гэтага ручая пасля паглыблення і было выкарыстана ў якасці абарончага рова. Да нашых дзён, нягледзячы на значную перапланіроўку мясцовасці і частковую перасыпку рэчышча, ён працягвае цячы ў Дзвіну, беручы пачатак ці з Папова азярка на Верхнім замку, ці з былога балота на Ніжнім замку.

Па-трэцяе, гэта месца цікавае яшчэ і тым, што з усіх невялікіх ручаёў і рэчак, якія ўпадаюць у Дзвіну з боку Вялікага пасада, Чорны ручай быў самы буйны. Гэта пацвярджаецца не толькі геатапаграфіяй мясцовасці. Дастаткова прыгадаць, што менавіта тут у XVII ст. была пабудавана вежа, мост якой перакідваўся цераз Чорны ручай. У такой сувязі даволі ўпэўнена можна сцвярджаць, што на працягу амаль усяго года значная частка ручая, якая дамыкала да Дзвіны, была прыгодная для праходу суднаў з мелкай асадкай. Рэчышча гэтага ручая, як ні адно іншае, вельмі зручнае для падвозу грузаў па вадзе да Верхняга замка і Вялікага пасада. Таму, нам здаецца, зусім заканамерна размяшчэнне гандлёва-вечавай плошчы менавіта тут. Калі ўсё гэта прыняць за ісціну, становіцца зразумелым і размяшчэнне «на рву» над Чорным ручаём царквы.

Што да назвы ручая, то сама па сабе яна даволі распаўсюджана. У дадзеным выпадку магла ўзяць пачатак ад гандлёвай плошчы «чорного люда», які там збіраўся ці займаўся кабатажнымі работамі на ручаі.

Другія манументальныя пабудовы Полацка XII—XIII стст. былі размешчаны ў прыгарадных манастырах. Адзін з манастыроў — Спаса-Праабражэнскі — знаходзіўся ў 2 км на поўнач ад Верхняга замка на правым беразе Палаты. Другі — Бельчыцкі — у 2 км на паўднёвы ўсход ад таго ж замка на беразе ракі Бельчанкі, левага прытока Дзвіны.

На сённяшні дзень добра вывучаны дзве пабудовы Спасакага манастыра: храм з магільнымі склепамі полацкіх епіскапаў і Спаса-Праабражэнскі сабор, які захаваўся да нашых дзён. У Бельчыцкім манастыры даследаванні праводзіліся як да 1917 г., так і пазней. Былі вывучаны руіны Пятніцкай і Барысаглебскай цэркваў, рэшткі Вялікага сабора (Трусов, 1988. С. 20—22). Чацвёрты храм — трыконх гэтага манастыра, пра існаванне якога вядома з запіскі і схематычнага малюнка, па сённяшні дзень не лакалізаваны і археалагічна не вывучаны (Воронин, 1962. С. 102—104).

Спынімся на агульнай характарыстыцы тапаграфічнага размяшчэння манастыроў і іх узаемазвяззі з іншымі гарадскімі структурамі Полацка XII—XIII стст.

Першае, што звяртае на сябе ўвагу, — падабенства ў характары размяшчэння, унутранай структуры і храналогіі абодвух манастыроў. Агульнапрызнана, што ўзвядзенне манастыроў адносіцца да XII ст. Абодва яны размешчаны на беразе мелкіх рэк, якія з'яўляюцца прытокамі Дзвіны і знаходзяцца практычна на аднолькавай адлегласці ад полацкага замка. Абодва манастыры маюць магільныя склепы. Таму некаторыя функцыі гэтых двух канкрэтных манастыроў, апрача рэлігійных, павінны супадаць.

З другога боку, ёсць і значныя адрозненні па тых жа крытэрыях. Бельчыцкі манастыр знаходзіцца на высокім правым беразе Бельчанкі на адлегласці 400—500 м ад рэчышча Дзвіны. Спаскі — на адлегласці 2,2 км ад Дзвіны, схаваны ў лукавіне Палаты. Вакол Бельчыцкага манастыра археалагічнымі даследаваннямі аўтара было знойдзена сінхроннае манастырскае паселішча (Тарасов, 1987. С. 22—23). Каля Спасакага манастыра такое селішча адсутнічае. Старажытнае Сяльцо да будаўніцтва Спасакага манастыра выконвала ролю рэзідэнцыі полацкіх епіскапаў. Гэта пацвярджаецца наяўнасцю тут у даманаастырскі час магільных склепаў. Бельчыца, мяркуючы па летапісу, — загарадная рэзідэнцыя полацкіх

князеў. Полацкая царква з магільнымі склепамі, відаць, таксама належала полацкім князям.

З усяго сказанага вышэй можна зрабіць вывад, што Бельчыцкі і Спаскі манастыры, выконваючы адзіную рэлігійную функцыю, мелі розныя сацыяльныя функцыі. Спаскі жаночы манастыр, як і мужчынскі, які знаходзіўся непадалёк ад яго, у XII ст. з'яўляўся аплотам полацкага епіскапства. У той час як Бельчыцкі — аплот княжацкай улады, аб чым сведчаць падзеі XII ст.

Але разам з тым адной з галоўных функцый манастыроў павінна была стаць ваенная абарона подступаў да горада і абвешчэнне аб набліжэнні ворага. Мы дапускаем, што для выканання функцыі фарпостаў манастыры павінны былі мець візуальную сігнальную сувязь з Верхнім замкам. З гэтай мэтай была праведзена вопытная праверка. Зразумела, што сігнальная сувязь магла існаваць толькі паміж узвышшамі ці пабудовамі на самых высокіх кропках гэтых узвышшаў. Такімі з'яўляюцца Сафійскі сабор, цэрквы манастыроў. Цэнтрам гэтай сувязі павінен быць, безумоўна, Сафійскі сабор. Ведаючы прыкладную вышыню сабора ў XI—XII стст. да падкупальнага барабана (што складала каля 50 м) і скарыстаўшы рэстаўрацыйныя рыштаванні, мы ў 1988 г. паднялі на гэту вышыню сабора тапаграфічны кіпрэйгель К-2. Было праведзена візуальнае выяўленне манастыроў, прамераны вуглавыя велічыні паміж накірункамі на Спаскі і Бельчыцкі манастыры з прывязкаю да карты Полацка (М 1:2000), назіранне за характарам бачнасці манастыроў з вышыні старажытнага Сафійскага сабора. Эксперыментальныя дадзеныя пацвердзілі нашы меркаванні. З гэтай, зададзенай намі кропкі вышыні Сафійскага сабора вельмі добра фіксаваліся абодва манастыры. Апрача таго, вугал паміж напрамкамі на манастыры аказваўся блізкім да прамога (92°), і, што не менш цікава, працяг лініі Бельчыца — Сафійскі сабор трапляў у кропку, дзе некалі знаходзіліся Міхайлаўская царква і могілкі.

Міхайлаўскі манастыр на Гарадцы ўпершыню згадваецца ў Жалаванай грамаце Жыгімонта I 29 студзеня 1511 г. (Хорошкевич, 1980. С. 73). Ці існаваў ён у XII—XIII стст., могуць адказаць толькі археалагічныя раскопкі, якія да нашага часу на тэрыторыі манастыра не праводзіліся. Аднак узнікненне манастыра на пачатку XVI ст. можа сведчыць аб тым, што ў гэты час канчаткова завяршылася фарміраванне сістэмы манастыроў вакол Полацка. Манастыры за межамі горада размяшчаліся па баках свету: Бельчыцкі — практычна на ўсходзе, Міхайлаўскі — на захадзе, Спаскі — на поўначы, Іаана Прадцечы — на поўдні. Усе яны былі ў межах візуальнай бачнасці з Верхняга замка ці Сафійскага сабора. Акрамя гэтага, манастыры размяшчаліся на асноўных дарогах, якія вялі да Полацка. Міхайлаўскі — на Асвейскай, Спаскі — на Невельскай, Бельчыцкі — на Мінска-Лепельскай. Крыху іншае становішча ў манастыра Іаана Прадцечы на Востраве. Але і ён кантраляваў водны шлях па Дзвіне на самым важным участку для Полацка — насупраць гарадскога замка і часткі пасада з мяркуемай гандлёвай плошчай.

Такім чынам, мы бачым, што размяшчэнне манастыроў за межамі і ў бліжэйшай акрузе Полацка мела не толькі розныя сацыяльныя мэты, але і агульныя. Сярод іх — ваенная абарона падыходаў да горада. Апошняя

функцыя манастыроў шырока вядома на тэрыторыі Еўропы. Для прыклада дастаткова ўзяць манастырскі каменны пояс вакол Ноўгарада Вялікага, Пскова і іншых гарадоў. Полацк у дадзеным выпадку не з'яўляецца выключэннем. Мы не маем фактаў, якія сведчылі б, наколькі часта даводзілася вышэй пералічаным манастырам выконваць абарончыя функцыі. Але, мяркуючы па летапісных падзеях 1159 г., яны былі да гэтага гатовыя. У XVII ст. звесткі пра асаду полацкіх манастыроў, нягледзячы на скупасць крыніц, усё ж трапілі на старонкі летапісаў і хронік.

Манументальныя пабудовы XIV—XVII стст.

Манументальныя пабудовы гэтага храналагічнага перыяду даволі часта прыгадваюцца пісьмовымі крыніцамі. На жаль, яны пакуль не сталі прадметам навуковага археалагічнага даследавання. Часткова гэта тлумачыцца тым, што манументальных пабудоў XIV—XVII стст. да сённяшняга часу захавалася вельмі мала. Гэта перабудаваны Сафійскі сабор, будынак Брацкай школы, Езуіцкі калегіум — Кадэцкі корпус, некаторыя манастырскія корпусы.

Згодна апублікаваным А. Харашкевіч «Полацкім граматам», у XV ст. у Полацку існавалі цэрквы: Св. Сафіі (Хорошкевич, 1977. С. 163), Багародзіцы (Хорошкевич, 1978. С. 147—148), Св. Міхаіла (Там жа. С. 139), Рыжская (Хорошкевич, 1977. С. 98), Св. Троіцы (Там жа. С. 28). Сюды ж трэба дадаць царкву Спаса-Праабражэння Ефрасіннеўскага манастыра, Пятніцкую царкву Бельчыцкага манастыра. Пра астатнія манументальныя пабудовы гаварыць упэўнена не прыходзіцца.

Крыху больш падрабязны пералік цэркваў дае нам «Полацкая Рэвізія 1552 г.». У ёй згадваюцца цэрквы: Св. Міколы на Палупяце, Св. Дзімітрыя, Св. Міхаіла пры двары намесніка, Св. Сафіі, «Сретения Христова», Св. Міколы. Усе пералічаныя цэрквы былі адзінымі ў сваім родзе. В «месце» ці горадзе былі: Раства Хрыстова, Узнясення Хрыстова, Благавешчання, Св. Васілія, Св. Пятніцы. Увогуле ў горадзе і замку было 11 цэркваў.

Разам з тым нельга не ўлічваць, што некаторыя дакументы першай паловы XVI ст. прыгадваюць яшчэ некалькі цэркваў у Полацку: Св. Пятра ў 1501 г. (Хорошкевич, 1978. С. 186), Св. Троіцы ў 1533 г. (Справы Полацкага гродзскага суда 1533—1539 гг., 1928. С. 235), Кальвінскі збор — у першай палове XVI ст. (Сапунов, 1888. С. 48).

У другой палове XVI ст. непасрэдна ў горадзе з'яўляюцца цэрквы: Спаса — 1588 г. (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, 1867. С. 174), Казьмы і Даміяна — 1588 г. (Там жа. С. 174), касцёл у замку — 1581 г. (Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию, 1882. С. 39—40) і Ягорыя Страстацера «против города... на поле» — 1563 г. (Сапунов, 1885. С. 50). Згодна з вядомымі пісьмовымі крыніцамі, амаль да XVIII ст. новыя цэрквы не будаваліся, а толькі «поправляліся» тыя, што былі. Пасля доўгага храналагічнага перапынку ў 1774 г. упамянуты невядомыя раней царква і касцёл у Экімані (Полоцкая опись 1774 г. С. 2—3). Такім чынам, падсумоўваючы агульную колькасць цэркваў, якія былі ў Полацку ў XIV—XVII стст., маем іх 18 (табл. 6).

Манастыры. У сярэдзіне — канцы XIV ст. пісьмовыя крыніцы прыгадваюць манастыры: Іаана Прадчечы на Востраве — 1350 г. (ці 1377—1380 гг.) (Хорошкевич, 1977. С. 42), Троіцкі — 1350—1378, 1381—1387 гг. (Там жа. С. 45), Барысаглебскі Бельчыцкі — 1396 г. ці пачатак XV ст. (Там жа. С. 65—66). Бясспрэчна, што ў гэты час дзейнічаў і Спаса-Праабражэнскі манастыр. У канцы XV ст. упамінаецца манастыр Міколы на Лучне — 1496 г. (Беларускі архіў, 1928. С. 158). А. Харашкевіч адзначае, што яго заснавальнікам з’яўляецца Сімяон Наўгародзец у 1260—1274 гг. (Хорошкевич, 1982. С. 127).

У першай палове XVI ст. па 1552 г. уключна да іх далучаюцца манастыры: Бернардзінскі — 1501 г. (Хорошкевич, 1978. С. 186), Міхаіла на Гарадку — 1511 г. (Хорошкевич, 1980. С. 72), Машоначны Святога Уваскрэсення — 1533 (Беларускі архіў, 1928. С. 226), Св. Пятра — 1522 г. (Лаппо, 1905. С. 174—175), Св. Юрыя «в поле за местом» — 1552 г. (Там жа. С. 175).

На працягу другой паловы XVI—XVII ст. да ўказанага пераліку дадаецца толькі Богаўленскі манастыр — 1656 г. (Сб. док. 1570—1667, 1963. С. 378—379).

Такім чынам, агульная колькасць манастыроў у Полацку ў XIV—XVII стст. склала 12.

Паколькі многія манументальныя пабудовы былі звязаны з манастырамі, то ў першую чаргу паспрабуем устанавіць (па магчымасці) тапаграфічнае размяшчэнне полацкіх манастыроў. Зразумела, што вядомыя да XIV ст. манастыры — Спаса-Праабражэнскі, Барысаглебскі і Іаана Прадчечы на Востраве — заставаліся на сваіх месцах.

Троіцкі манастыр. З упамінання ў граматах манастыра і царквы Св. Троіцы месца іх размяшчэння не зусім яснае. Відаць, як лічыць А. Харашкевіч у каментарыях да «Полоцких грамот», царква Св. Троіцы (а відаць, і манастыр пры ёй. — С. Т.) была прыдзелам у саборнай царкве Св. Сафіі (Хорошкевич, 1982. С. 165). Няма падставы сумнявацца, што менавіта гэты прыдзел згадваецца ў «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 174). А. Сапуноў лічыць, што Троіцкі манастыр знаходзіўся за Палатою (відаць, у Запалоцкім пасадзе. — С. Т.) і быў спалены ў вайну 1579 г. Гэтак жа лічыў і М. Без-Карніловіч (Без-Корнилович, 1855. С. 105). Але А. Сапуноў нічым сваю думку не пацвярджае і не спасылаецца на крыніцы. У апісанні да царцяжа 1701 г. царскага стольніка Максіма Цызарава чытаем: «Полоцкий посад по обе стороны реки Двины. В посаде по правой стороне благочестивый Троецкий монастырь» (Сапунов, 1885. С. 506). Апісанне стольнікам даецца па цячэнню Дзвіны. Значыць, манастыр знаходзіўся на правым беразе ракі. Патэнцыяльна ён мог размяшчацца ў Запалоцці, на Верхнім замку, Ніжнім замку ці Вялікім пасадзе. Але на самім царцяжы адзначана толькі адна царква ў Полацку — Сафійскі сабор. Што і не дзіўна, бо гэта быў самы відны будынак у горадзе з боку Дзвіны. Такім чынам, відаць, што пад Троіцкім манастыром Цызараў меў на ўвазе менавіта тое, што сам і адзначаў на царцяжы — Сафійскі сабор і манастыр пры ім. Таму, нам здаецца, справядліва лічыць, што Троіцкі манастыр быў размешчаны менавіта каля Сафійскага сабора і «вырос» з прыдзела да гэтага сабора.

Манастыр Міколы Лучанскі. Згодна «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» ён знаходзіўся ў «месте Полоцком» (Лаппо, 1905. С. 178). Упамі-

наецца ён у прывілеі Вялікага князя Аляксандра ў 1533 г. (Беларускі архіў, 1928. С. 158) і грамаце 1496 г. (Хорошкевич, 1978. С. 139). А. Харашкевіч лічыць, што гэты манастыр знаходзіўся ў самім Полацку ці ў бліжэйшай яго акрузе (Хорошкевич, 1982. С. 127). Упамінаецца манастыр у каралеўскай грамаце 1544 г. (Сапунов, 1888. С. 40). У Жалаванай грамаце караля Стэфана Баторыя 1582 г. прыгадваецца царква Міколы на Лучне, якая належала гэтаму манастыру (Сапунов, 1888. С. 73). На жаль, другіх звестак аб размяшчэнні дадзенага манастыра няма. Праўда, можна дапусціць, што ён знаходзіўся недзе ўбаку Вялікалукскай — Невельскай дарогі.

Б е р н а р д з і н с к і м а н а с т ы р. Бернардзіны прыбылі ў Полацк у 1498 г. па прывілеі, дадзенай Вялікім князем Аляксандрам. На плане Полацка 1838 г. пад номерам 11 адзначана: «Церковь Иоанна Богослова» (былы «Бернардински кляшторь»). «В качестве римского костела» адзначаны ён на плане 1778 г. «Кляштор Святого Бернардына» і царква Пятра фігуруюць у Жалаванай грамаце караля Аляксандра 1501 г. (Хорошкевич, 1978. С. 186). Манастыр стаяў на левым беразе Дзвіны і на правым беразе Крыўцова ручая ў месцы яго ўпадзення ў Дзвіну. Гэта адзін з нямногіх полацкіх манастыроў, чые пабудовы XVII ст. часткова дайшлі да нашых дзён. У брацкім манастырскім корпусе зараз размешчана Полацкая псіхіятрычная бальніца.

М а н а с т ы р М і х а і л а н а Г а р а д к у. Упамінаецца ў Жалаванай грамаце Вялікага князя літоўскага Жыгімонта I архімандрыту манастыра Антонію — 1511 г. (Хорошкевич, 1977. С. 80), у «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 170), у каралеўскай грамаце «Литовским рядным панам» — 1544 г. (Сапунов, 1888. С. 40), у Жалаванай грамаце караля Стэфана Баторыя — 1582 г. (Там жа. С. 73).

М. Без-Карніловіч, упамінаючы манастыр, кажа, што месца яго размяшчэння невядомае (Без-Корнилович, 1855. С. 105). Магчыма, няўпэўненасць даследчыка тлумачыцца тым, што ў «Справах Полацкага гродзскага суда» пад 1533 г. прыгадваецца царква Св. Міхаіла (Беларускі архіў, 1928. С. 192—196). Але не абавязкова, каб дадзеная царква належала менавіта манастыру з такою ж назвай. Характэрным прыкладам для Полацка можа быць царква Спаса ў горадзе на Вялікім пасадзе, ніяк не звязаная са Спаса-Праабражэнскім манастыром. Міхайлаўская царква была размешчана на ўсход ад Вялікага пасада за пасадскім ровам, паміж ровам і Прасмужцам (вёскай). Але да дадзенай транскрыпцыі назва не мае ўдакладнення, якое стала б уласным імем — «на Гарадцы». Таму, як ужо гаварылася вышэй, мы думаем, што Міхайлаўскі манастыр знаходзіўся на правым беразе Палаты каля Запалоцця, дзе на планах Полацка 1793, 1838 і 1910 гг. адзначаны Міхайлаўскія могілкі. Але агаворымся, што маем на ўвазе манастыр XVI ст., таму што Міхайлаўскія цэркваў на працягу ўсёй гісторыі Полацка, як мяркуем, было тры.

М а н а с т ы р У в а с к р э с е н с к і М а ш о н а ч н ы. З даўніх часоў Машной называлася заходняя частка Верхняга замка, мыс, які па знешняму выгляду нагадваў машну. Аналагічных тапонімаў у межах гістарычнай часткі Полацка больш няма. Таму не выклікае сумнення, што манастыр знаходзіўся менавіта тут. Ён упамінаецца ў «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 173), у каралеўскай грамаце «рядным панам» —

1544 г. (Сапунов, 1888. С. 40), у Жалаванай грамаце Стэфана Баторыя 1582 г. (Там жа. С. 73). Больш дакладная прывязка да мясцовасці пакуль немагчыма ў сувязі з нязначным даследаваннем дадзенай мясцовасці.

Манастыр Казьмы і Даміяна. Упамінаецца ў «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 175). Быў размешчаны «в месте», гэта значыць у горадзе, на пасадзе. На землях гэтага манастыра, згодна «Рэвізіі», сядзела 164 мешчаніна. А. Сапуноў растлумачыў слова «в городе» як «за рекою Полотою», г. зн. у Запалоцкім пасадзе (Сапунов, 1888. С. 38). Але чаму ён прыйшоў да такога вываду, невядома. Відаць, зыходзячы з апісання полацкіх цэркваў 13 снежня 1588 г., дзе ўпамінаецца царква Казьмы і Даміяна: «въ месте Полоцкомъ на посаде за Полотою» (Археографический сборник документов... 1867. С. 174). Другіх звестак пра Казьма-Даміянаўскі манастыр няма. Хутчэй за ўсё ён знаходзіўся ў Запалоцці, і калі быў драўляны, то вядома ж згарэў у час вялікага пажару ў 1579 г., пасля чаго зноў быў адбудаваны.

Манастыр Пятра і Паўла. Упамінаецца як манастыр Св. Пятра ў «Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 173). Адзначана, што манастыр быў размешчаны «въ замку». Але бясспрэчна, што манастыр існаваў раней гэтага часу. У Жалаванай грамаце Вялікага князя літоўскага і караля польскага Аляксандра бернардзінскаму касцёлу ўпамінаецца «церковь бож(ь)ее святого Петра» (Хорошкевич, 1978. С. 186). Калі ўлічыць, што бернардзіны з'явіліся ў Полацку ў 1498 г. (Семенов, 1873. С. 165), то, відаць, і будаўніцтва манастыра трэба аднесці да канца XV — пачатку XVI ст.

Месцараспалажэнне манастыра ў замку ўдакладняе Жалаваная грамата Стэфана Баторыя езуітам 1582 г.: «...дарим в Полоцком верхнем замке нашем пляц (под названием) Волкова вѣжа, где некогда стоял православный монастырь Св. Петра и Павла, в тех именно границах, какие обозначаются его оградой» (Сапунов, 1888. С. 75). Такім чынам, з тэксту вынікае, што да 1582 г. манастыр ужо не існаваў, а месца яго абсалютна дакладна вызначаецца па планах горада XVIII ст. (1778 г.), дзе пад № 3 указана: «Ветхий иезуитский костел Св. Петра и Павла». Пабудоваўшы свой касцёл у паўночна-ўсходняй частцы Верхняга замка, езуіты захавалі старую назву.

Троіцкі манастыр. Упамінаецца ў Полацкіх граматах 1350—1378, 1381—1387 гг. (Хорошкевич, 1977. С. 45). Відаць, гэта адзін з самых старажытных манастыроў. М. Без-Карніловіч мяркуе, што ён размяшчаўся за Палатою і быў спалены ў час асады Полацка ў 1579 г. (Без-Корнилович, 1855. С. 105). На першы погляд здавалася, гэта адпавядае сапраўднасці, бо ў пераліку храмаў і манастыроў, якія Жалаванай граматай С. Баторыя перадаваліся езуітам у 1582 г., Троіцкі манастыр не ўпамінаецца (Сапунов, 1888. С. 73). Пасля заваявання Полацка Баторыем у праваслаўных застаўся толькі адзін манастыр — Богаяўленскі. Але Троіцкі манастыр мог знікнуць раней, а ў канцы XVII — пач. XVIII ст. быць адбудаваным нанова.

Богаяўленскі манастыр. Месцараспалажэнне гэтага манастыра добра вядома. На яго тэрыторыі да сённяшняга часу захаваліся Богаяўленскі сабор, пабудаваны ў XVIII ст. На тым жа месцы манастыр змяшчаўся і на планах Полацка XVIII—XX стст. Першапачаткова ж манастыр і Брацкая школа пры ім былі пабудаваны згодна прывілеі караля

Уладыслава IV ад 12 ліпеня 1633 г. (Сапунов, 1888. С. 256). У XVII ст. корпус Брацкай школы быў пабудаваны з цэглы, а ў XVIII ст. і сам Богаяўленскі сабор.

Манастыр Юрыя (Георгія). Упамінаецца ў час падзей 1563 г. (Полное собрание русских летописей, 1906. С. 354). З летапіснага тэксту вынікае, што манастыр стаяў на правым беразе Дзвіны. На думку А. Сапунова, ён быў размешчаны за горадам у полі, а заснаваў яго Зяноўевіч-Корсакі (Сапунов, 1888. С. 38). Відаць, недзе бліжэй да Валова азярка, каля якога ў 1563 г. быў размешчаны царскі лагер. Л. Аляксееў лічыць, што манастыр знаходзіўся на месцы сучасных Ксавер'еўскіх могілак (Алексеев, 1966. С. 212).

Дадзеныя А. Сапунова грунтуюцца на звестках «Полацкай Рэвізіі 1552 г.», дзе паведамляецца: «Монастырь Светого Юря в поли за местом, наданье панов Зеновьевичов Корсаков» (Лаппо, 1905. С. 175). Пад «местом» у дадзеным выпадку трэба разумець тэрыторыю Вялікага пасада. Як відаць з той жа «Рэвізіі», Зяноўевічам-Корсакам належалі вялікія землі. Так, напрыклад, у тым месцы, што нас цікавіць, Глеб Іванавіч Зяноўевіч-Корсак меў «перед местом Полоцким... фольварок на ПРОСМУЖЬЦИ с пашнею дворною, до которой людей нет» (Лаппо, 1905. С. 90). Там жа меў фальварак Фёдар Іванавіч Зяноўеў-Корсак (Там жа. С. 95) і Богдан Іванавіч Корсак (Там жа. С. 100). Такім чынам, магчыма, што на іх сродкі і на іх землях у Прасмужках быў пабудаваны манастыр святога Юрыя.

Падсумоўваючы вышэйсказанае, можна гаварыць, што ў Полацку ў XV—XVIII стст. існавала 12 манастыроў. Па размяшчэнні на мясцовасці іх можна падзяліць на тры катэгорыі: у замку, у горадзе і ў бліжэйшай гарадской акрузе. Найбольшая канцэнтрацыя манастыроў у Полацку назіралася на Верхнім замку: Троіцкі, Уваскрэсенскі, Машоначны, Пятра і Паўла. Асноўная ж колькасць манастыроў размяшчалася ў горадзе, вакол замка. Некаторыя манастыры былі вынесены далёка за межы самога горада: Спаскі, Барысаглебскі, Прадцечанскі, Юр'еўскі, Бернардзінскі. Іншыя — «в месте» ці практычна на знешняй мяжы горада: Міхаіла на Гарадку, Казьмы і Даміяна, Богаяўленскі. Манастыры ўтвараюць некалькі своеасаблівых паясоў вакол гістарычнага цэнтра горада. А гэта, безумоўна, прыкмета абарончай функцыі манастыроў. Гэта сістэма ў Полацку пачала складвацца з пабудовай Спаса-Праабражэнскага і Барысаглебскага манастыроў у XII ст. Прычым трэба звярнуць увагу, што гэтыя манастыры пабудаваны па двух асноўных накірунках, дарогах да Полацка: Себеж — Невель — Пскоў — Ноўгарад і на левым беразе Дзвіны з боку Кіева і Смаленска.

Культавыя манументальныя пабудовы. У розныя гістарычныя перыяды XI—XVII стст. у Полацку існавала ад 1—2 да 18 цэркваў адначасова. Пра найбольш старажытныя мы пісалі вышэй. Як ужо было сказана, у XV ст. у Полацку існавала не менш 7 цэркваў. Сярод іх Сафійскі сабор, царква Спаса-Праабражэння Спасага і Пятніцкая царква Бельчыцкага манастыроў размяшчаліся на тых жа месцах. Астатнія разгледзім больш падрабязна.

Царква Багародзіцы «Новай». У Жалаванай грамаце Вялікага князя Аляксандра Багародзіца ўпамінаецца ў кантэксце: «...подле церкви пречистое Богоматери в Полоцку, близко двора иегумен(ь)ина» (Хорошкевич, 1978. С. 147—148). Грамата датуецца 1497 г. «Игуменьина» ў

гэтым выпадку двор ігуменні — настаяцельніцы Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра. Што гэта так, няма сумнення. Дастаткова паглядзець, напрыклад, устаўную пацвярджальную грамату Жыгімонта I Полацкай зямлі 1511 г. (Хорошкевич, 1980. С. 85—88). Багародзіцкі мужчынскі манастыр быў заснаваны згодна Жыцію Ефрасінні Полацкай самой Прападобнай. А. Сапуноў адносіў яго на месца сучасных Ксавер’еўскіх могілак (Сапунов, 1888. С. 37). Зразумела, што там была і царква Багародзіцы. Тут яе размяшчае і Г. Штыхаў (Штыхов, 1975. С. 32). У адносінах да Спасакага манастыра, тэрыторыя якога разумеецца як «двор іегумены», гэта было сапраўды блізка.

Дзе-небудзь у другіх месцах (замку, горадзе) двор ігуменні полацкай у вядомых нам дакументах ні разу не прыгадваецца. Але трэба сказаць, што існуе пазыковая грамата 1511 г., дзе Багародзіца ўпамінаецца ў некалькі дзіўным кантэксце і прычым двойчы: «...запісал тую землю со всем к монастыру на Бел(ь)чицы Пречистое Богоматери и с(вя)тым мучеником Борису и Глебу» (Хорошкевич, 1980. С. 76—77). Паколькі такая прывязка Барысаглебскага манастыра і царквы Багародзіцы адзіная, нам здаецца, няма падстаў размяшчаць дадзеную царкву ў Бельчыцы. Хоць нельга выключыць поўнаасцю магчымасць існавання там царквы, прысвечанай Багародзіцы. Прысвячэнні ў адным горадзе адным і тым жа святым розных храмаў практыкавалася даволі шырока.

Ц а р к в а М і х а і л а. Аб магчымасці размяшчэння гэтай царквы мы пісалі вышэй, калі разглядалі манументальныя пабудовы XII—XIII стст. Гэта царква без тапаграфічнай прывязкі ўпамінаецца ў Жалаванай грамаце 1496 г. (Хорошкевич, 1978. С. 139), у «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» (Лаппо, 1905. С. 46) — «при дворе наместника». Двор намесніка, як ужо адзначалася, размяшчаўся на Верхнім замку, непадалёку ад двара епіскапа. А гэта поўнаасцю адпавядае размяшчэнню даследаваных М. Каргерам рэшткаў царквы. Відавочна, гэта царква была разбурана ў 1579 г., што не дзіўна, бо на мяжы разбурэння ў выніку гарматнага абстрэлу быў і Сафійскі сабор, які знаходзіўся побач. Магчыма, пасля 1579 г. царква была адноўлена.

Ц а р к в а Р ы ж с к а я. У 1406 г. Вялікі князь літоўскі Вітаўт даў рыжанам Жалаваную грамату, па якой ім выдзяляўся зямельны надзел у Полацку для будаўніцтва царквы. Трэба думаць, што ў хуткім часе яна і была пабудавана. На жаль, больш ніякіх звестак пра гэту царкву няма. Можна толькі здагадвацца, што тапаграфічна яна была прывязана да гасціннага двара, які ў якасці крыніцы «доходов войтовских» упамінаецца ў «Рэвізіі 1552 г.» Адзінае, што можна з упэўненасцю сцвярджаць, гэта тое, што дадзены двор знаходзіўся на Вялікім пасадзе.

Ц а р к в а Т р о і ц ы. Вядома з XIV ст. (гл. вышэй Троіцкі манастыр). Непасрэдна Троіцкая царква ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах некалькі разоў: 1501—1506 гг. — «церковь Святое Троицы» (Хорошкевич, 1978. С. 186), 1533 г. — «поп Полоцкое Святое Троицы церкви» (Беларускі архіў, 1928. С. 235) і вышэйзгаданае паведамленне XIV ст. — «даль есьми Святое Троицы три места ролейныя» (Хорошкевич, 1977. С. 28).

У каментарыях да Полацкіх грамат А. Харашкевіч лічыць, што царква Св. Троицы — гэта прыдзел у саборнай царкве Сафіі (Хорошкевич, 1982. С. 165). Нельга, вядома, не пагадзіцца з магчымасцю такой трактоўкі. У «Полацкай Рэвізіі 1552 г.» разам з Сафіяй упамінаецца «придел», да якога

належаць 7 двароў на пасадзе (Лаппо, 1905. С. 174). Аднак указаньня на тое, што гэта менавіта прыдзел Св. Троіцы, няма. Апрача таго, прыдзелаў у Сафійскім саборы было значна больш. Так, у прывілеі С. Баторыя архіепіскапу Феафану Богдану 21 мая 1580 г. ёсць запіс: «церковь... Святое Софеи зъ иншими приделами» (Сапунов, 1888. С. 68). Назвы гэтых прыдзелаў нам, на жаль, невядомыя. Відаць, адзін з іх быў Троіцкі, што не выключае магчымасці прыналежнасці яго да манастыра.

Цэрквы па «Рэвізіі 1552 г.». Усяго разам з Сафійскім саборам прыгадваецца 10 самастойных цэркваў. У замку: Сафійскі сабор, Міколы дворная, Міколы на Палупяце, Дзімітрыя. В «месте»: Раства Хрыстова, Узнясення Хрыстова, Благавешчання, Пятніцы. У больш ранніх крыніцах з іх упамінаюцца, апрача Сафіі, цэрквы: Міколы на Палупяце («Полутете») — 1533 г. (Беларускі архіў, 1928. С. 255), Параскевы Пятніцы — 1507 г. (Хорошкевич, 1977. С. 14). У пазнейшых крыніцах: царква Раства Хрыстова — 1654 г. «в остроге против города» (Сапунов, 1885. С. 278).

Вызначыць больш дакладна месцараспалажэнне ўсіх гэтых цэркваў на сёння практычна немагчыма. Можна толькі адзначыць, што царква Міколы дворная належала ці комплексу княжацкай сядзібы (намесніка), ці, што хутчэй за ўсё, сядзібе полацкага епіскапа.

Гэтак жа цяжка картаграфавальна мясцовасці цэрквы Вялікага пасада XVI ст. Відаць, у сваёй большасці гэта былі невялікія драўляныя цэрквы. Ускосна пра гэта можа сведчыць колькасць двароў і залежных людзей, якія прыналежалі цэрквам. Напрыклад, царкве Раства Хрыстова — «наданье» полацкіх паноў Корсакаў — належала ўсяго чатыры чалавекі і агароднік. Мяркуючы па выразу: «к той церкви на Низу Двины» — знаходзілася яна на правым беразе Дзвіны, на першай надпоймавай тэрасе (Лаппо, 1905. С. 175).

Царкве Узнясення Хрыстова належала дзевяць чалавек, якія жылі на пасадзе (Лаппо, 1905. С. 176). А царкве Благавешчання — чацвёрта мяшчан (Там жа. С. 176). Крыху большым уладальнікам была царква Параскевы Пятніцы — «наданье от давних часов мещан Полоцких». На землях гэтай царквы на пасадзе жыло 115 чалавек (Лаппо, 1905. С. 178). Магчыма, гэта царква была цаглянай.

Храналагічна блізкая да пералічаных цэркваў царква Ягорыя Страстацёрпца (1563 г.). Упамінаецца яна толькі ў адной крыніцы — летапісным зборы аб узятці Полацка Іванам Грозным. З тэксту відаць, што царква стаяла за межамі горада, «на поле», на правым беразе Дзвіны, недзе насупраць Барысаглебскага манастыра. На плане Полацка 1793 г. на тым месцы знаходзіцца царква Пакрова Багародзіцы, саборная. Адзначана яна і на плане 1910 г. На больш дакладным і падрабязным плане 1786 г. побач з царквою Пакрова адзначана меншая, безыменная, царква. Вакол яе размешчаны могілкі. Думаем, што менавіта тут, хутчэй за ўсё каля адзначаных на планах могілак (у с. Прасмужкі), і была размешчана царква Ягорыя Страстацёрпца. У летапісным аповядзе яна прыгадваецца тройчы ў розных варыяцыях: Ягорый Святы, Георгій Святы, Георгій Вялікі. У тым, што гэта адна і тая ж царква, няма сумнення, бо ад яе і да яе цар перапраўляўся цераз раку. Паміж гэтай царквою і Валовым возерам размяшчаліся палкі з «нарядом».

Да трэцяй чвэрці XVI ст. адносіцца ўпамінанне яшчэ некалькіх цэркваў. Так, у 1588 г. на пасадзе існавала царква Спаса — «у месте Полоцком на

посаде Великом» (Археографический сборник документов... 1867. С. 174). У Запалокім пасадзе — Казьмы і Даміяна — «въ месте Полоцком на посаде за Полотою» (Там жа). Калі вызначыць месцараспалажэнне першай царквы немагчыма, то другая, відаць, была звязана з аднайменным манастыром. На плане С. Пахалавіцкага 1579 г. у цэнтры Запалокця выразна паказана адна царква. Прычым настолькі добра, што бачны нават яе архітэктурныя дэталі. Можна лічыць, што царква Казьмы і Даміяна была адноўлена на месцы царквы, якая адзначана на плане, а больш дакладна — у паўднёва-заходняй частцы Запалокця.

У 1581 г. у Полацку з'яўляюцца каталіцкія езуіцкія касцёлы. Адзін з іх, невялікі драўляны, бачыў С. Баторый 16 ліпеня 1581 г., калі прыязджаў у замак на богаслужэнне да айцоў-езуітаў. Гэтая маленькая царква праіснавала, відаць, нядоўга, таму што ўжо ў тым жа 1581 г. ішло будаўніцтва вялікага каталіцкага драўлянага храма «перед замком, там, где начинается город». У 1581 г. будаўніцтва было завершана (Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию, 1882. С. 39—40). У XVII ст. на гэтым месцы былі пабудаваны цагляны сабор Стэфана Святога (пазней вядомы як Мікалаеўскі, знесены ў 1964 г.) і езуіцкі калегіум.

А. Сапуноў упамінае апрача вышэйпералічаных храмаў яшчэ і кальвінскі збор. Ён існаваў з першай паловы XVI ст. па 1660 г. Быў драўляны і згарэў. Магчыма, яго будаваў полацкі ваявода Мікалай Дарагастайскі (Сапунов, 1888. С. 48). На жаль, месца яго знаходжання выявіць не ўдалося.

Такім чынам, на працягу XI—XVII стст. у Полацку складалася пэўная сістэма культавых манументальных пабудов. У XI—XIII стст. яны размяшчаліся і дакладна вызначаліся па трох тапаграфічных зонах:

1. Манументальныя культавыя замкавыя пабудовы. Да іх адносіліся Сафійскі сабор; так званыя «дворные» цэрквы епіскапа і князя-намесніка; замкавыя манастырскія пабудовы.

2. Манументальныя культавыя пабудовы пасада. Сярод іх нам вядомы толькі дзве — царква «на рву», магчыма, Багародзіца «старая» 1007 г. (Алексеев, 1966. С. 139) і царква на стрэлцы Ніжняга замка.

3. Манастыры і цэрквы ў бліжэйшай полацкай акрузе. Іх таксама трэба разглядаць у структуры горада, паколькі радыус дадзенай акругі з цэнтрам на Верхнім замку не перавышае 1,5 км, характар распалажэння цэркваў і манастыроў гаворыць аб ярка выяўленай функцыі абароны подступаў да горада.

У перыяд з XIV па XVII ст. былая зладжанасць у размяшчэнні манументальных збудаванняў, культавых пабудов на першы погляд разбураецца. Але трэба ўлічваць, што некаторая частка новых цэркваў узводзіцца на месцы разбураных старых, і такім чынам працягваюцца горадабудаўнічыя традыцыі. Астатнія цэрквы размяшчаліся так ці іначай з улікам новага геаметрычнага цэнтры Полацка, якім становіцца цэнтральная частка Вялікага пасада (сучасная пл. Волі). Дзякуючы апошняму фактару і таму, што яны былі арганічна ўпісаныя ў горадабудаўнічую структуру пасада, многія цэрквы захаваліся аж да XX ст. Непапраўная страта полацкай гістарычнай архітэктурны была нанесена ў сярэдзіне 30-х, 50-х і пачатку 60-х гг. нашага стагоддзя. І асабліва разбуральным быў бомбавы ўдар савецкай авіяцыі па гістарычным цэнтры горада 28 мая 1944 г.

ДЭМАГРАФІЧНАЯ СТРУКТУРА ПОЛАЦКА IX—XVII стст.

Значную цікавасць уяўляюць пытанні дэмаграфічнай структуры Полацка на розных этапах яго існавання. Для старажытнейшага горада XI—XIII стст. такая спроба была зроблена Г. Штыхавым. На падставе параўнаўчага аналізу, з выкарыстаннем метадкі польскіх археолагаў, для горада на мяжы IX—X стст. колькасць насельніцтва была вызначана «не более 1 тыс. человек» (Штыхов, 1975. С. 26—27).

Зыходзячы з таго ж метаду падліку насельніцтва ў залежнасці ад плошчы пасялення, але грунтоуючыся на новых дадзеных, трэба лічыць, што ў Полацку IX—X стст. пражывала каля 6 тыс. чалавек. Дадзены метад ўлічваў, што склад сярэдневяковай сям’і 5 чалавек. Па другім метадзе колькасць членаў сям’і павінна лічыцца 6 чалавек (Толочко, 1989. С. 195). Апрача таго, П. Талочка прапанаваў новы метад падліку жыхароў горада зыходзячы з тэрыторыі горада, колькасці сядзіб, якія прыходзіліся на дадзеную тэрыторыю, і адной сям’і, якая пражывала на гэтай сядзібе з 6 чалавек. Для падліку насельніцтва Полацка па гэтай схеме неабходна мець у якасці зыходнага матэрыялу агульную тэрыторыю горада на тым ці іншым этапе і адпаведна памеры адной жылой сядзібы.

На падставе шматгадовых раскопак і назіранняў за характарам культурнага слоя ў гістарычнай зоне Полацка першае пытанне можа быць вырашана ў рамках прапанаванай намі храналогіі развіцця гісторыка-тапаграфічнай структуры горада. У IX — пач. XI ст. агульная гарадская тэрыторыя складала 40 га. Пры гэтым мы ўлічваем, што далёка не цалкам былі заселены Запалоцце, Верхні замак і Вялікі пасад. Аднак у гэтым храналагічным адрэзку неабходна бачыць этап фарміравання першапачатковай гарадской тэрыторыі IX—X стст., калі плошча Полацка складала каля 8 га.

З сярэдзіны XI па XIII ст. горад дасягнуў сваіх максімальных памераў для раннефеадальнага перыяду. Да XIII ст. яго плошча складала каля 120 га. У XIV — сярэдзіне XVI ст. асноўная плошча горада фактычна не змянілася. Але за кошт задзвінскіх пасадаў дасягнула памераў каля 160 га. І на заключным этапе нашай храналогіі ў другой палове XVI—XVII ст. Полацк займаў плошчу каля 200 га.

Больш складана падлічыць памеры сярэднестатыстычнай сядзібы горада на розных этапах яго фарміравання. Для IX—X стст. гэта могуць быць матэрыялы раскопак аўтара на тэрыторыі старажытнага селішча (Ніжні замак). Адразу агаворымся, што ні адзін комплекс, які можна было б

назваць сядзібай горада таго часу, цалкам у раскоп не трапіў. Аднак раскопы 1986 г. і 1989 г. знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці і таму іх можна разглядаць разам. У 1986 г. на плошчы 60 кв. м быў ўскрыты фрагмент аднаго жылога комплексу IX—X стст., які выразна агароджаны з поўначы і поўдня плотам-плятнём (мал. 30). Жытло ўяўляла сабою наземную канструкцыю на слупах з невялікімі гаспадарчымі ямамі і печкай-каменкай. Памеры ўскрытай часткі жылога комплексу 36 кв. м. Калі лічыць па шырыні дадзенага комплексу (адлегласць паміж плятнямі), то даўжыня наўрад ці перавысіць гэтыя памеры ў два разы. Такім чынам, магчымыя памеры жылога комплексу ў раскопе 1986 г. каля 70 кв. м, ці 0,007 га.

У раскопе 1989 г. на плошчы 400 кв. м было выяўлена 17 мацерыковых ямаў, якія, на нашу думку, належаць не меней чым 4 жылым комплексам (мал. 41). З пэўным меркаваннем можна лічыць, што памеры аднаго комплексу не перавышалі 100 кв. м, што можна параўнаць з раскопам 1986 г. Такім чынам, памеры сярэдняга жылога комплексу ў Полацку IX—X стст. можна лічыць роўнымі прыблізна 90 кв. м.

Шчыльнасць жилой забудовы горада на гэтым этапе эмпірычна падлічыць практычна немагчыма. Таму скарыстаем назіранні П. Талочкі для Кіева, дзе яна складае 60—70%. З папраўкаю на XI—XII стст. для Полацка, на наш погляд, больш справядліва прыняць цыфру 70% (з улікам шчыльнасці засялення гарадзішча). Такім чынам, на тэрыторыі горада дадзенага перыяду (каля 8 га) было размешчана каля 622 сядзіб, дзе магло пражываць амаль 4 тыс. чалавек (3 тыс. 732).

Па перыяду XII—XIII стст. мы маем канкрэтны гістарычны матэрыял, які сведчыць пра характар жилой забудовы розных частак горада. Перш за ўсё гэта вынікі раскопак на Верхнім замку і на Вялікім пасадзе горада. І хоць ніводнай сядзібы цалкам не было даследавана, тым не менш па матэрыялах раскопу II (1959—1960 гг.) і раскопу III (1961—1962 гг.) можна скласці ўяўленне аб прыблізных памерах жилой сядзібы на полацкім Верхнім замку ці ў непасрэднай блізкасці ад яго. Улічваючы ўстойлівасць планіроўкі дадзенай тэрыторыі, можна ўявіць сабе прыкладныя памеры адной сядзібы. Калі ўзяць, напрыклад, план VI гарызонту раскопу II, то тут ёсць некалькі выразных межаў аднаго і таго ж падворка-сядзібы (Штыхов, 1975. С. 38—41). Да гэтага двара належаць пабудовы 6С, 6І, 6Е, 6Г, 6Д. Двор быў абнесены штыкетнікам, які добра праглядаўся з боку вуліцы (з поўначы), з боку заходняга комплексу пабудоў (6К, 6Л, 6М) і ўсходняга комплексу (узаемазвязаныя паміж сабою пабудовы 6А, 6Б, 6В). Не зусім выразнай з'яўляецца паўднёвая мяжа дадзенай сядзібы. Але, прымаючы да ўвагі тое, што паміж указанымі комплексамі і пабудовай 6Ж захаваліся слупы былога штыкетніка, і тое, што сама гэта пабудова была жилой, трэба аднесці яе да комплексу другога двара. Такім чынам, практычна ўвесь сядзібны комплекс, за выключэннем нязначных участкаў паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга вугла, увайшоў у раскопы II і III. Пры рэканструкцыі агульная плошча сядзібы складае 228 кв. м, ці акруглена — 0,03 га.

Памеры дадзенай сядзібы адпавядаюць памерам сярэднестатыстычнай сядзібы Кіева XII—XIII стст. (Толочко, 1989. С. 200). Відаць, такое супа-

дзенне не выпадкова. У Полацку, як у Кіеве ці Ноўгарадзе, існавалі даволі істотныя адрозненні паміж сядзібнымі комплексамі, якія належалі розным па сацыяльным становішчы людзям. Сведчанне таму — сядзіба заможнага майстра-ювеліра XII ст. на Вялікім пасадзе Полацка, раскапаная ў 1987—1988 гг. Таму, відаць, будзе правамерным прызнаць, што і для Полацка XII—XIII стст. плошча сярэднестатыстычнай сядзібы складала 0,03 га. Калі прыняць каэфіцыент шчыльнасці жылой забудовы за 60% (Толочко, 1989. С. 200), мы атрымаем агульную колькасць сядзіб у горадзе — 2400. Пры ўмове, што на адной сядзібе пражывала ў сярэднім 6 чалавек, агульная колькасць жыхароў Полацка ў XII—XIII стст. будзе 14400.

Разлік колькасці жыхароў Полацка для сярэдзіны XVI ст. некалькі аблягчаецца наяўнасцю пералічэння двароў у «Полацкай Рэвізіі 1552 г.». На яе падставе польскі гісторык С. Александровіч, а ўслед за ім Г. Штыхаў лічаць, што ў горадзе жыло каля 11500 чалавек (Aleksandrowicz, 1971. С. 12; Штыхов, 1975. С. 33).

Другога пункту гледжання прытрымліваецца З. Капыскі. Ён, адзначаючы даволі істотныя хістанні ў колькасным складзе насельніцтва Полацка XVI ст., тым не менш зазначае, што колькасць насельніцтва Полацка ў сярэдзіне стагоддзя магла дасягаць 50 тыс. чалавек (Копыский, 1987. С. 43—46). Аднак гэтыя разлікі мы не можам поўнасьцю прыняць. Адштурхоўваючыся ад летапіснага паведамлення 1563 г. аб тым, што ў Астрозе (па З. Капыскаму, «Островской посад». — С. Т.) згарэла 3000 двароў, аўтар ураўноўвае колькасць двароў гэтага пасада з астатнімі «пяццю пасадамі». Такім чынам, колькасць толькі пасадскага насельніцтва, па З. Капыскаму, складае 30 тыс. чалавек. Да іх дадаюцца яшчэ 20 тыс. чалавек, якія, па словах аўтара, былі размешчаны на полацкіх замках.

У сваіх падліках З. Капыскі дапускае адну вельмі значную першапачатковую памылку, якая ўзнікла ў выніку недакладнага ўяўлення полацкай тапаграфіі і тапанімікі XVI ст. Таму летапісны «Острог» называецца то «Островским», то «Острогским» пасадам і проціпастаўляецца Вялікаму пасаду, у якім «было еще больше дворов». На самай справе, як было намі паказана вышэй, Астрог — гэта і ёсць Вялікі пасад. Ён і сапраўды быў самым вялікім пасадам горада на працягу XII—XVIII стст. Гэта памылка паўтараецца і ў другой працы З. Капыскага 1989 г. (Капыскі, 1989. С. 33). Зыходзячы з таго, што ў 1563 г. у Астрозе знаходзілася 3000 двароў, і ведаючы плошчу гэтага пасада ў XVI ст. — 38 га, можна падлічыць колькасць двароў на 1 га і экстрапаляваць атрыманы вынік на ўсю плошчу горада XVI ст. Па зробленых разліках, на 1 га Астрога прыходзілася 79 двароў. Плошча горада ў сярэдзіне XVI ст. была роўнай плошчы горада XIII ст. з далучэннем задзвінскіх пасадаў, г. зн. каля 160 га. Такім чынам, на гэту тэрыторыю магло прыходзіцца 12 тыс. 640 двароў, ці 63 тыс. 200 чалавек. З улікам таго, што пад жылую забудову адводзілася 60% агульнай плошчы горада, колькасць насельніцтва складала 37 тыс. 920 чалавек. З разліку 5 чалавек на двор.

Але і гэту лічбу нельга лічыць канчатковай. Справа ў тым, што нельга ўраўноўваць шчыльнасць насельніцтва Астрога з іншымі гарадскімі тэрыторыямі (асабліва з задзвінскімі пасадамі), дзе яна была як мінімум у два разы меншай. Справядліва гэта і ў адносінах да Верхняга замка, дзе ў

асноўным былі размешчаны сядзібы феадалаў, і да Запалоцця. Пацвярджаннем таму можа быць наяўнасць культурнага археалагічнага слоя XV—XVI стст. толькі на тэрыторыі Вялікага пасада. Нідзе больш стратыграфічна ён не зафіксаваны. Значыць, атрыманую папярэдне лічбу 37,9 тыс. чалавек трэба зменшыць. Тады можна лічыць, што насельніцтва Полацка ў сярэдзіне XVI ст. наўрад ці перавышала 30 тыс. чалавек.

Але і гэты разлік, відаць, нельга лічыць канчатковым. Мяркуем яшчэ адзін варыянт: у Астрозе, згодна крыніцам 1563 г. і разлікам даследчыкаў, пражывала як мінімум 15 тыс. чалавек. Плошча горада без Астрога складала 122 га. А калі вылічыць плошчы, занятыя пад абарончыя збудаванні Верхняга замка (Штыхов, 1975. С. 33), — 116 га. Пад жылую забудову (зыходзячы са шчыльнасці 60%) — 69,6 га. Калі дапусціць, што сярэднія памеры сядзібы ў Астрозе 0,08 га (Там жа), то на гэту тэрыторыю горада прыпадае 870 сядзіб ці 4350 чалавек (з разліку 5 чалавек на сядзібу). Такім чынам, агульная колькасць насельніцтва магла складаць 19 тыс. 350 чалавек. Калі ж дапусціць, што на адной сядзібе жыло не 5, а 6 чалавек, то агульная колькасць насельніцтва Полацка сярэдзіны XVI ст. складзе 44 тыс. 100 чалавек.

Абодва прапанаваныя разлікі вельмі адносныя. Сярэднеарыфметычная лічба апошняга (паміж 5 і 6 чалавекамі на сядзібе) дае лічбу 31725 чалавек. Менавіта да гэтага падліку мы адносімся як да найбольш аб'ектыўнага адлюстравання дэмаграфічнай структуры Полацка ў сярэдзіне XVI ст., нягледзячы на ўсе яго недахопы.

Прыкладна да такой колькасці насельніцтва Полацка мы прыходзім і ў выніку падліку па «Рэвізіі 1552 г.». Згодна з З. Капыскім, па «Полацкай Рэвізіі» на пасадах 1777 старэйшын сям'і ці 8885 мяшчан (Капыскі, 1989. С. 32). Калі карыстацца метадамі польскіх гісторыкаў (Там жа), то трэба лічыць, што іх было 10662. Калі да гэтай колькасці дадаць колькасць «чорнага і простага людз» — 24000 (па З. Капыскаму), то атрымаем 34662 чалавекі.

Такім чынам, выкарыстоўваючы розныя варыянты падліку, мы прыходзім да думкі, што ў XV—XVI стст. у Полацку пражывала каля 34662 чалавек.

Трэба звярнуць увагу на тое, што згодна прапанаваных нам разлікаў і храналогіі гісторыка-тапаграфічнай структуры Полацка, пачынаючы з XI ст. насельніцтва горада падвойвалася кожнае стагоддзе. Бясспрэчна таксама тое, што з IX па сярэдзіну XVI ст. колькасць жыхароў пастаянна павялічвалася. Гэты працэс парушыўся і стаў непрадказальны з таго моманту, як горад у час Руска-Лівонскай вайны быў узяты войскам Івана Грознага. Узмацнялі гэта становішча неўраджай і стыхійныя бедствы. Усё гэта прывяло да таго, што па дадзеных перапісу 1654 г. у горадзе пражывала ўсяго каля 5 тысяч чалавек (Карпачев, 1987. С. 59).

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Пытанне развіцця сацыяльна-тапаграфічнай структуры феадальнага горада — адно з самых цікавых у археалагічнай гістарычнай навуцы, паколькі яно непасрэдна звязана з праблемай узнікнення першапачатковых гарадскіх паселішчаў і трансфармацыяй іх у развітыя феадальныя цэнтры.

У першай главе мы разгледзелі навуковыя працы папярэднікаў, якія ў той ці іншай ступені ўдзялялі ўвагу пытанням развіцця тапаграфічнай структуры Полацка: размяшчэнню старажытных гарадзішчаў і селішчаў, помнікаў архітэктуры і г. д. Аднак у апошнія гады з'явіліся матэрыялы, якія не толькі дапаўняюць і пацвярджаюць шэраг вылучаных раней меркаванняў, але і вымушаюць па-новаму паглядзець на асобныя этапы развіцця сацыяльна-тапаграфічнай структуры горада.

У гістарычнай тапаграфіі Полацка намі вылучаюцца 4 этапы: IX — пачатак XI ст., сярэдзіна XI—XIII ст., XIV — сярэдзіна XVI ст., другая палова XVI—XVII ст. Дадзеная храналогія грунтуецца на комплексным вывучэнні як характару культурнага слоя на ўсёй гістарычнай плошчы горада, так і на пісьмовых, картаграфічных і іншых крыніцах.

На першым этапе — IX — пачатак XI ст. — мы назіраем у Полацку сфарміраваную і досыць канкрэтна аформленую гарадскую структуру, якая складалася з дзвюх частак: замак — пасад. Праўда, да археалагічных даследаванняў 1986—1989 гг. бянтэжыла яўная і нехарактэрная для феадальных гарадоў дыспрапорцыя паміж гэтымі элементамі адзінай структуры на карысць замка. Але, як высветлілася, такой дыспрапорцыі ў сапраўднасці не існавала. Суадносіны плошчы ўмацаванага дзядзінца да навакольнага горада былі як мінімум 1:6. Другая праблема — прыродны раздзел дзядзінца і навакольнага горада руслам ракі — таксама была на карысць таго, што дадзеная структура была парушана ў выніку перапланіроўкі ў XVI ст. Не выклікае сумнення, што гарадзішча і навакольны горад былі размешчаны на адным прыродным мысе, які амываўся водамі Палаты. Прыроднае размяшчэнне дадзенага мыса, яго геаграфія абумовілі далейшае развіццё горада. Фактычна з трох бакоў: усхода, поўначы і захаду — старажытны Полацк быў абкружаны вадою. Таму наканавана было развіццё яму па веерна-радыяльнай схеме ў напрамку поўнач — поўдзень. Адкрытае Г. Штыхавым селішча на правым беразе Палаты (плошчаю 0,3 га) хоць і знаходзіцца крыху ўбаку, але ў цэлым не выходзіць з гэтай заканамернасці. Проста яно не атрымала далейшага развіцця, засталася ў першапачатковых межах да XI ст.

На першым этапе развіцця Полацка вылучаецца прамежкавы падэтап. Ён быў абумоўлены нарастаючай дыспрапорцыяй у развіцці навакольнага горада і нязменна захаванай плошчаю яго ўмацаванага дзядзінца. Археалагічныя матэрыялы 1987—1988 гг. паказваюць, што ў X ст. полацкі пасад, акрамя Верхняга замка і часткова Запалоцця, пашыраецца на тэрыторыю будучага Вялікага пасада. Калі ў Запалоцці наяўнасць матэрыялаў X ст. трэба звязваць хутчэй не з пасадам, а толькі з паселішчам, то на тэрыторыі Верхняга замка і асабліва будучага Вялікага пасада гэта было вынікам развіцця закладзеных у першапачатковай гарадской структуры змен. Менавіта яны абумовілі далейшую эвалюцыю структуры ў канцы X — першай палове XI ст.

Што да сацыяльнага статуса асобных тапаграфічных структур Полацка на дадзеным храналагічным этапе, яны, на нашу думку, калі і адрозніваюцца, то нязначна ад аналагічных раннегарадскіх структур на тэрыторыі Усходняй Еўропы, г. зн. дзядзінец з'яўляецца цэнтрам сканцэнтравання адміністрацыйнага і духоўнага жыцця горада. Асноўныя ж формы рамесніцкай вытворчасці ва ўмовах многаўкладнай гаспадаркі канцэнтраваліся, безумоўна, у навакольным горадзе-пасадзе. Прычым трэба звярнуць увагу на тое, што няма падстаў гаварыць аб сацыяльным статусе пераразмеркавання рамёстваў у межах старажытнага горада, г. зн. што былі рамёствы прывілеяваныя, накіраваныя ў асноўным на забеспячэнне патрэб свецкай і духоўнай знаці (ювелірнае, напрыклад), і рамёствы для шырокіх народных мас (ганчарнае, скуранае і г. д.). Аб гэтым сведчаць рэшткі дзвюх ювелірных майстэрняў X ст., якія былі выяўлены ў час раскопак на старажытным селішчы ў 1989 г. за межамі ўмацаванага гарадзішча.

Другі перыяд храналагічна датуецца сярэдзінай XI—XIII ст. Галоўнай падзеяй гэтага часу з'явілася змена тапаграфічнай структуры Полацка ў сувязі з перанясеннем гарадзішча на Верхні замак. Лічыцца, што перанос дзядзінца трэба адносіць на канец XI ст. (Штыхов, 1975. С. 33). Нам здаецца, больш справядліва звязваць перанос умацаванага цэнтра на Верхні замак з часу будаўніцтва тут Сафійскага сабора, г. зн. з 50-х гг. XI ст. Гэта, дарэчы, адпавядае і агульнапалітычнай сітуацыі на Полацкай зямлі, калі полацкім князем становіцца Усяслаў Брачыславіч (1044 г.).

У XI—XIII стст. адбываецца найбольш бурны рост і развіццё Полацка. Акрамя будаўніцтва новага дзядзінца інтэнсіўна развіваюцца гарадскія пасады. І ў першую чаргу Вялікі пасад. Ён рос як бы ў двух узроўнях: па першай надпоймавай тэрасе Дзвіны (сучасн. вул. Леніна) — уверх па рацэ ў даўжыню і па другой тэрасе — у шырыню, імкнучыся ахапіць прастору міжрэчча Дзвіны і Палаты.

Паўнацэнным пасадам становіцца Запалоцце, плошча якога ў гэты час складае каля 20 га. Тут з'яўляюцца першыя абарончыя збудаванні ў выглядзе падвоянага стаячага «тына» і рова, якія былі выяўлены раскопкам 1986 г. У XI—XII стст. з'яўляюцца паселішчы на Востраве на Дзвіне. Характар засялення Вострава пакуль канчаткова не ясны. Магчыма, яно было звязана з будаўніцтвам тут манастыра Іаана Прадцечы.

У XII ст. узнікаюць паселішчы на левым беразе Дзвіны ў Экімані. Праўда, пакуль нельга сцвярджаць, што гэта была ўласна гарадская тэрыторыя. Відаць, паселішчы левабярэжжа (Экімань, Крыўцоў пасад, Слабада)

у той час выконвалі функцыі сельскагаспадарчых прыгарадаў-спадарожнікаў. Такія пасяленні былі знойдзены намі ў 0,6 км на паўднёвы захад ад Запалоцця (уручышча Копанкі), каля вёскі Чарнешчына, Каз'янкі-Фальварак і Гаравыя (Тарасов, 1987. С. 23—27).

У той жа час у Полацку і полацкай акрузе ўзнікае вядомая сістэма манастыроў, якія акрамя рэлігійных функцый выконвалі ролю рэзідэнцый полацкіх князёў і выступалі як фарпосты на падыходзе да горада. Спаскі і Бельчыцкі манастыры, якія знаходзіліся на адлегласці 2 і 2,2 км ад Верхняга замка, у той час былі аднесены даволі далёка за межы горада, але з'яўляліся неад'емнай часткай яго структуры. Выказанае ў свой час сцвярджанне А. Сапунова аб тым, што гарадскія паселішчы цягнуліся ўверх па Палаце да Спасакага манастыра, не пацвярджаецца.

У XI—XII стст. горад развіваўся экстэнсіўна. У XIII ст. працэс росту горада ў шырыню запаволіўся, ці зусім спыніўся. Полацк пачаў набіраць сілу ў межах ужо ахопленай тэрыторыі, г. зн. інтэнсіўна. Гэта перш за ўсё знайшло выяўленне ў нарастанні культурнага слоя ў межах аднаго помніка. Так, напрыклад, на Верхнім замку слой XIII ст. у 5—6 разоў магутней за слой XII ст. З улікам новых матэрыялаў агульную тэрыторыю Полацка, якая склалася на другім этапе, трэба лічыць роўнай прыблізна 120 га. Рэзкіх змен у сацыяльнай структуры горада не адбылося. Дзядзінец (у дадзеным выпадку Верхні замак) па-ранейшаму выконваў ролю адміністрацыйнага і духоўнага цэнтра горада. З той толькі розніцай, што сканцэнтраванне ўлады зусім не абавязкова звязвалася з княжацкай уладай. Асабліва выразна гэта назіралася ў XII—XIII стст., калі ў перыяд сацыяльных узрушэнняў полацкія князі аддавалі перавагу загараднай рэзідэнцыі ў Бельчыцы. У той жа час на Верхнім замку ўзводзіцца княжацкі церам, які, як гаварылася вышэй, не без падстаў звязваецца з дваром полацкага намесніка. Значныя гарадскія плошчы (перш за ўсё на Верхнім замку) належалі епіскапам. Непасрэдных звестак аб гэтым у пісьмовых крыніцах XII—XIII стст. няма. Але затое ў граматах самага пачатку XIV ст. такія прыгадваюцца. Калі прыняць да ўвагі наяўнасць цэркваў і манастыроў на Верхнім замку, мы маем права рэтраспектыўна лічыць, што ўжо ў XII ст. духоўнікі былі буйнейшымі землеўладальнікамі ў Полацку нягледзячы на нязначнае развіццё хрысціянства на Полацкай зямлі і ў лясной паласе Усходняй Еўропы ў цэлым (Седов, 1988. С. 49). Для XVI—XVII стст. гэта дапушчэнне становіцца аксіёмай.

Да другога ж перыяду належыць яшчэ адно назіранне, якое можа ахарактарызаваць сацыяльны статус жыхароў горада адносна раёна іх пражывання. Падстава таму — розны характар жыллой забудовы асобных раёнаў горада. Калі на тэрыторыі Верхняга замка (ці тэрыторыі, якая да яго далучалася) жылыя пабудовы размяшчаліся шчыльна і цесна, памеры сядзіб былі вельмі абмежаваныя (што не можа быць растлумачана выключна замкнутасцю тэрыторыі), дык плошча на Вялікім пасадзе, якую займала сядзіба майстра-ювеліра, не можа не здзіўляць сваімі памерамі. Гэта можна растлумачыць толькі тым, што сацыяльны статус жыхароў вялікіх і малых сядзіб быў зусім розны. Такім жа чынам розніўся статус жыхароў, а адпаведна і памеры сядзіб у Ноўгарадзе Вялікім (Колчин, 1982. С. 72, 99, 112).

Трэці перыяд храналагічна адпавядае XIV — сярэдзіне XVI ст. Тэрыторыя Полацка ў гэты час у цэлым застаецца ў межах XII—XIII стст. Але адбываецца больш глыбокі працэс развіцця ўнутранай структуры горада. «Полацкая Рэвізія 1552 г.» упамінае задзвінскія пасады ўжо ў якасці паўнапраўных гарадскіх тэрыторый (Лаппо, 1905. С. 25—27). Відаць, за іх кошт адбываецца некаторы тэрытарыяльны рост горада.

Але развіццё Полацка па левабярэжжы Дзвіны ў той час не мела значнай перспектывы, бо адчуваўся значны ўплыў правабярэжжа на гістарычныя цэнтры. Магчыма, што ўскосна на гэта ўплывалі сухапутныя шляхі, якія звязвалі Полацк з такімі гарадамі, як Асвея, Пскоў, Віцебск, і праходзілі менавіта па правым беразе Дзвіны.

У XIV—XVI стст. у горадзе існавала шэраг цэркваў, касцёлаў, манастыроў. Да захопу горада Стэфанам Баторыем у Полацку налічвалася 11 мужчынскіх і 1 жаночы манастыр, 18 культавых будынкаў. Цікавыя звесткі аб з'яўленні ў горадзе па Жалаванай грамаце Вітаўта Рыжскай царквы (1406 г.); узвядзенне ратушы пасля надання гораду Магдэбургскага права (1498 г.); з'яўленне кальвінскага збора. Не менш цікава існаванне такіх спецыфічных гарадскіх мясцін і пабудоў, як «важніца», «капніца», «лазня посполітая» і інш. На плане-схеме «Узяцце Полацка войскамі Стэфана Баторыя» (1579 г.) на Верхнім замку бачна 5 культавых пабудоў, на Ніжнім — 1 ці 2. Якіх-небудзь сур'ёзных змен у сацыяльна-палітычнай структуры горада ў гэты час не адбывалася. Па-ранейшаму Верхні замак працягваў адыгрываць ролю цэнтра адміністрацыйнай і духоўнай улады. Ёсць падставы меркаваць, што з XIV ст. яго роля калі не ўзрасла, дык ва ўсякім разе ўмацавалася. Сведчаннем такога ўмацавання ў прамым і пераносным сэнсе можна лічыць узмацненне крапасной фартыфікацыі каля 1363 г., што паказалі раскопкі паўднёвага схілу Верхняга замка.

Апошні чацвёрты перыяд прыпадае на другую палову XVI—XVII ст. Менавіта ў другой палове XVI ст. моцна мяняецца гістарычны цэнтр горада. Пасля захопу Полацка рускім войскам у 1563 г. узводзіцца новы замак — Стралецкі (Ніжні). Дзеля гэтага ў фартыфікацыйных мэтах мяняецца геаграфія мыса старажытнага паселішча. Новым, выраўнаваным рэчышчам Палаты Першапачатковае гарадзішча аддзяляецца ад сінхроннага яму селішча. Выбраны грунт, мацерыковая гліна ідуць на ўзвядзенне магутных валаў і нівеліроўку пляцоўкі Ніжняга замка. Але трэба адзначыць, што пабудова Ніжняга замка не апраўдала сябе. Будаўніцтва мела пэўныя сацыяльна-палітычныя мэты: размясціць рускіх стральцоў і шляхам стварэння ваенізаванай стралецкай слабады аказваць непасрэдны ўплыў на жыхароў горада і ўсю гарадскую акругу (Сапунов, 1885. С. 58). Падзеі 1579 г., калі роля Ніжняга замка пры абароне Полацка была даволі сціплай, паказалі перспектывунасць для горада такога будаўніцтва.

У той жа час яшчэ больш умацоўваецца Верхні замак, Запалошце, з'яўляюцца новыя ўмацаванні Вялікага пасада. У другі раз магутныя фартыфікацыйныя збудаванні ўзводзяцца пасля ўзяцця Полацка войскамі Рэчы Гаспаітай і яе саюзнікамі ў 1579 г.

У гэты час у Полацку з'яўляюцца езуіты. Па прывілеі 1580 г. яны будуць на Вялікім пасадзе калегіум і храм. Тут, у раёне сучаснай пл. Волі, утвараецца цэлы комплекс культавых і грамадзянскіх пабудоў. Цэнтр

гарадскога жыцця паступова перамяшчаецца на Вялікі пасад. Плошча горада к канцу XVII ст. складае каля 200 га.

У гэты час спыняецца рост Запалоцця, што звязана з тэндэнцыяй развіцця горада ўверх па рэчышчу Дзвіны, але актыўна растуць задзвінскія пасады. Планы горада XVII—XVIII стст. паказваюць, што Полацк развіваецца, захоўваючы горадабудаўнічую структуру, але ў больш правільных прапарцыях. На падставе археалагічных матэрыялаў можна гаварыць аб захаванні ў гэты перыяд асноўных заканамернасцяў гарадской мікратапаграфіі і, у прыватнасці, трасіровак вуліц.

У XVII—XVIII стст. практычна поўнасю мяняецца сацыяльны бок тапаграфічнай структуры горада. З фактычным перанясеннем адміністрацыйнага жыцця Полацка ў цэнтр старажытнага пасада, будаўніцтвам тут ратушы, комплексу езуіцкага калегіума з цэрквамі, манастыроў дамініканцаў, францысканцаў, з развіццём архітэктуры праваслаўнага Богаяўленскага манастыра з Брацкай школай пры ім і г. д. — Верхні замак губляе свае старыя функцыі цэнтра палітычнага і духоўнага жыцця горада. Гэта пераарыентацыя была абумоўлена новымі тэндэнцыямі ў развіцці гістарычнай гарадской тапаграфіі, якія вызначаліся імкненнем горада развівацца па радыяльнай схеме ў адрозненне ад былой веерна-радыяльнай. Будаўніцтва рамесніцкіх майстэрняў, а ў далейшым мануфактур і фабрык было поўнасю выціснута з адміністрацыйнага цэнтра горада. Такім чынам адбылося сацыяльнае перапамеркаванне жыхароў горада.

Падсумоўваючы ўсё вышэйсказанае, трэба адзначыць, што развіццё гісторыка-тапаграфічнай структуры Полацка IX—XVII стст. было непарыўна звязана з палітычнай і эканамічнай гісторыяй горада. Этапы развіцця гарадской тапаграфіі так ці інакш адлюстроўваюць агульны працэс горадаўтварэння для большасці буйных феадальных гарадоў, якія адначасова з'яўляліся цэнтрамі зямель-княстваў. У гэтым плане Полацк не быў выключэннем. Але развіццё яго гісторыка-тапаграфічнай структуры мела шэраг асаблівасцяў, якія дазваляюць па-новаму паглядзець на ўвесь працэс узнікнення, станаўлення і развіцця феадальных гарадоў на тэрыторыі Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 1. Вильно, 1867. — 364 с.
2. Булкин В. А. Отчет об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающих к нему территорий в 1978 г. // АІГНАНБ, спр. 594.
3. Витебская старина / Сост. А. Сапунов. Т. 4. Витебск, 1885. — 394 с.
4. Гейденштейн Р. Записки о Московской войне. СПб., 1889. — 336 с.
5. Герберштейн С. Записки о Московских делах. СПб., 1908. — 383 с.
6. Дейнис И. П. Нижний замок в Полоцке // Полоцкий историко-культурный заповедник. Личный фонд И. П. Дейниса. Кн. 21422/8 // Полоцкая старина. Ч. 4. С. 78—85.
7. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию. Псков, 1882. — 839 с.
8. Житие блаженные Ефросинии // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959. С. 68—81.
9. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобл. Мн., 1985. — 496 с.
10. Каргер М. К. Отчет о раскопках Полоцкой археологической экспедиции ИИ АН БССР в 1957 г. // АІГНАНБ, спр. 25.
11. Каргер М. К. Отчет об археологических раскопках, проведенных Архитектурно-археологической экспедицией Ленинградского государственного университета в г. Полоцке в 1961 г. // АІГНАНБ, спр. 119.
12. Каргер М. К. Отчет об археологических раскопках, проведенных Архитектурно-археологической экспедицией Ленинградского государственного университета в г. Полоцке в 1962 г. // АІГНАНБ, спр. 166.
13. Каргер М. К. Отчет об археологических раскопках, проведенных Архитектурно-археологической экспедицией Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Ленинградского государственного университета в г. Полоцке в 1964 г. // АІГНАНБ, спр. 251.
14. Каргер М. К. Отчет о раскопках руин древнего храма на Верхнем замке Полоцка в 1967 г. // АІГНАНБ, спр. 308.
15. Митрофанов А. Г. Вопросы топографии, застройки и хронологии Верхнего замка г. Полоцка // АІГНАНБ, спр. 111.
16. Митрофанов А. Г. Предварительный отчет о работе Полоцкой археологической экспедиции 1957—1960 гг. // АІГНАНБ, спр. 63.
17. Митрофанов А. Г. Дневник Полоцкой археологической экспедиции 1958 г. // АІГНАНБ, спр. 100.
18. План г. Полоцка 1779 г. // РДАВМФ, ф. 3/л, воп. 37, спр. 11062, арк. 1.
19. План г. Полоцка 1786 г. // Там же, спр. 11065, арк. 1.
20. План г. Полоцка 1786 г. // Там же, воп. 25, спр. 2454, арк. 1.
21. План г. Полоцка 1793 г. // Там же, ф. 1293, воп. 166, спр. 35, арк. 1.
22. План г. Полоцка XVIII в. // Там же, ф. 3/л, воп. 37, спр. 11061, арк. 1.
23. План г. Полоцка 1918 г. // Фонды Полоцкого историко-культурного заповедника, д. 1231/17.
24. Поболь Л. Д. Отчет об исследовании археологических памятников в городе Полоцке в 1959 г. // АІГНАНБ, спр. 112.
25. Повесть временных лет: в 2 ч. / Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. М.; Л., 1950. Ч. 1: Текст и перевод / Подг. текста Д. С. Лихачева. — 405 с.; Ч. 2: Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. — 554 с.
26. Повести Древней Руси XI—XIII веков. Л., 1983. — 574 с.

27. Полоцкая опись 1774 г. // Архіў ПГКЗ.
28. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. / Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977. Вып. 1. — 228 с.; 1978. Вып. 2.—218 с.; 1980. Вып. 3.—213 с.; 1982. Вып. 4.—218 с.
29. Полоцкая Ревизия 1552 г. / К изд. подг. И. И. Лаппо. М., 1905. — 236 с.
30. Полное собрание русских летописей. СПб., 1906. Т. 13: Вторая половина. 1. Дополнение к Никоновской летописи. 2. Так называемая царственная книга. — 532 с.
31. Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 2: Ипатьевская летопись. — 938 с.
32. Путеводитель по городу Полоцку. Полоцк, 1910. — 24 с.
33. Раппопорт П. А. Отчет о работе Архитектурно-археологической экспедиции 1977 г. // АІГНАНБ, спр. 574.
34. Русско-белорусские связи: Сб. док. 1570—1667 гг. Мн., 1963. — 534 с.
35. Сагановіч Г. М. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у Полацку ў жніўні 1986 г. // Мін. культуры РБ. Спец. навукова-рэстаўрац. вытворч. аб'яднанне «Белрэстаўрацыя». Аб'ект 290—86. Інв. № 8. Мн., 1986.
36. Семенов В. П. Географическо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1873. Т. 4. С. 164—166.
37. Справы Полацкага гродскага суда 1533—1539 гг. // Беларускі архіў. Т. 2. Мінск, 1928. — 344 с.
38. Тарасенко В. Р., Штыхов Г. В. Отчет о раскопках Полоцкой археологической экспедиции Института истории АН БССР в 1961 г. // АІГНАНБ, спр. 114.
39. Тарасенко В. Р. Краткий предварительный отчет о раскопках Полоцкого отряда Археологической экспедиции, произведенных в 1962 г. на полоцком Верхнем замке // АІГНАНБ, спр. 123.
40. Тарасов С. В. Отчет о раскопках в Полоцке в 1986 г. // АІГНАНБ, спр. 953.
41. Тарасов С. В. Отчет о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. // АІГНАНБ, спр. 1014.
42. Тарасов С. В. Отчет о раскопках в Полоцке в 1988 г. // АІГНАНБ, спр. 1084.
43. Тарасов С. В. Отчет о раскопках в Полоцке в 1989 г. // АІГНАНБ, спр. 1165.
44. Тарасаў С. В. Справаздача аб археалагічных даследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1990 г. // АІГНАНБ, спр. 1205.
45. Чернявская Л. Л. Историко-архитектурное и инженерное обоснование регенерации исторического центра Полоцка. Охранные зоны культурного слоя // Реставрационные производ. мастерские при Мин. культуры РБ. Мн., 1985.
46. Штыхов Г. В. Отчет о раскопках на полоцком городище и на мысах вдоль Полоты в 1962 г. // АІГНАНБ, спр. 129.
47. Штыхов Г. В. Отчет о раскопках в Витебске и археологических разведках в Полоцке, Шклове и Орше в 1964 г. // АІГНАНБ, спр. 243.
48. Штыхов Г. В. Отчет о работах в 1979 г. в окрестностях Минска и других местах Полоцкой земли // АІГНАНБ, спр. 635.
49. Штыхов Г. В. Отчет о раскопках 1980 г. в северной части Белоруссии // АІГНАНБ, спр. 691.
50. Энциклопедический словарь / Под ред. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. СПб., 1898. Т. 24. С. 368—369.

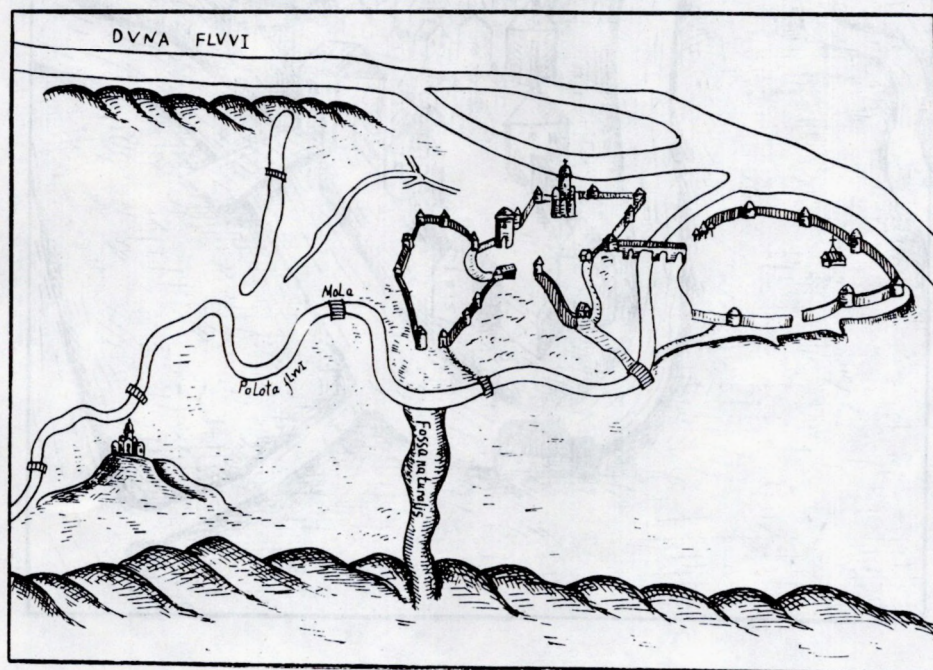
ДАСЛЕДАВАННІ

51. Алексеев Л. В. Полоцкая земля: Очерки истории Сев. Белоруссии в IX—XIII вв. М., 1966. — 292 с.
52. Алексеев Л. В. Очерк истории белорусской дореволюционной археологии и исторического краеведения до 60-х годов XIX в. // Сов. археология. М., 1964. № 4. С. 146—163.
53. Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. СПб., 1890. — 376 с.
54. Бархин М. Г. Город. Структура и композиция. М., 1986. — 264 с.
55. Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся. СПб., 1885. — 355 с.
56. Беларускае народнае жыллё. Мінск, 1973. — 126 с.
57. Брэжжэ Б. Замкі Віцебшчыны. Вільня, 1933. — 38 с.
58. Булкін В. А., Раппопорт П. А., Штендер Г. М. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // Археол. открытия. 1976. М., 1977. С. 400—401.
59. Булкін В. А., Раппопорт П. А., Шолохова Е. В. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // Археол. открытия. 1977. М., 1978. С. 410—411.

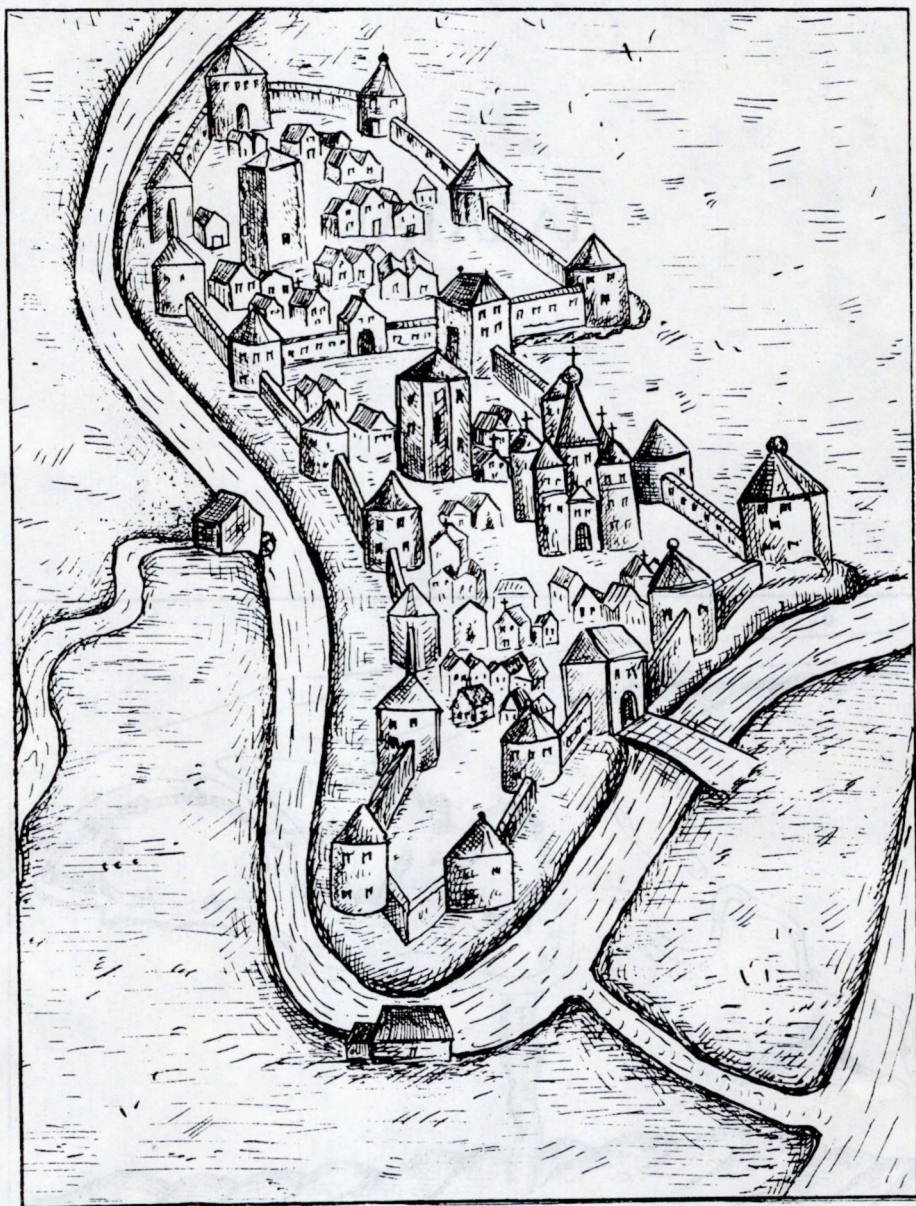
60. Булкин В. А.; Булкин Вас. А., Смирнов В. Н., Ратнер И. Е. Работы в Полоцке // Археол. открытия. 1978. М., 1979. С. 430—431.
61. Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Полоцк, 1910. — 396 с., 43 табл.
62. Воронин Н. Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследство. М., 1956. № 6. С. 3—20.
63. Воронин Н. Н. К истории полоцкого зодчества XII века // КСИА. М., 1962. Вып. 87. С. 102—104.
64. Гаворский К. А. Письмо в Императорское археологическое общество от 18 июня 1852 г. // Витеб. губерн. ведомости. Витебск, 1852. № 32.
65. Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. М., 1987. — 208 с.
66. Городские поселения Российской империи. СПб., 1960. — 237 с.
67. Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. — 260 с.
68. Даўгяла З. І. Polocіае тосніа. Гістарычна-тапаграфічны нарыс полацкіх умацаванняў // Зап. аддз. гуманітарных навук Ін-та беларус. культуры. Менск, 1928. Кн. 3: Працы класа гісторыі. Т. 2. С. 209—239.
69. Дубов И. В. Проблема возникновения городов на Руси по материалам отечественной археологии // Становление и развитие раннеклассовых обществ. Л., 1986. С. 312—330.
70. Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь // Маладосць. Мінск, 1988, № 7. С. 111—154; № 8. С. 102—120; № 9. С. 122—156; № 10. С. 102—132; № 11. С. 97—128; № 12. С. 120—143; 1989, № 1. С. 115—126.
71. Записки северо-западного отделения Русского географического общества. Вильно, 1911. Кн. 2: Отдел «Хроника». — 373 с.
72. Заяц Ю. А. Мінская брама // Помнікі маст. культуры Беларусі. Новыя даследаванні. Мінск, 1989. С. 174—179.
73. Исторический вестник. СПб., 1913. С. 1136.
74. Капыскі З. Ю. Полацк у эпоху ранняга адраджэння // Спадчына Скарыны. Мінск, 1989. С. 30—38.
75. Карамзин Н. М. История Государства Российского. СПб., 1834. Т. 9. — 280 с.
76. Каргер М. К. К истории полоцкого зодчества XII в. Руины вновь открытого храма на Верхнем замке // Новое в археологии. М., 1972. С. 202—208.
77. Каргер М. К. Храм-усыпальница в Ефросиньевском монастыре в Полоцке // Сов. археология. М., 1977. № 1. С. 204—247.
78. Карпачев А. М. Полоцк в XIV — середине XVIII в. // Полоцк: Ист. очерк. Минск, 1987. С. 59—69.
79. Клибанов А. И. Русское православие: веки истории. М., 1989. — 720 с.
80. Колчин Б. А. Дендрохронология древнего Полоцка // Новое в сов. археологии. М., 1965. С. 262—266.
81. Колчин Б. А., Янин В. Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник. М., 1982. С. 3—137.
82. Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Там же. С. 156—177.
83. Копысский З. Ю. Полоцк в XIV — середине XVIII в. // Полоцк: Ист. очерк. Минск, 1987. С. 42—58.
84. Коркунов М. Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 г. и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей // ЖМНП. СПб., 1838. Ч. 15. № 8. С. 235—249.
85. Латинско-русский словарь. М., 1976. — 1096 с.
86. Ляўданскі А. М. Археалагічныя досьледы ў полацкай акрузе // Зап. аддз. гуманітарных навук. Кн. 11: Працы секцыі археалёгіі. Т. 2. Менск, 1930. С. 31—45.
87. Мельнікаў А. Помнікі беларускай агіаграфіі. Жыццё Еуфрасінні Полацкай // Спадчына. Мінск, 1989. № 1. С. 37—43.
88. Митрофанов А. Г. Оживают седые века // Знамя юности. 1959, 8 марта.
89. Поболь Л. Д. Древнерусский меч из Полоцка // Весті Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. 1960. № 1. С. 150—151.
90. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. М., 1985. — 214 с., прилож.
91. Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество XII в. // Сов. археология. М., 1980. № 3. С. 142—161.
92. Раппопорт П. А., Шолохов Е. В. Дворец в Полоцке // КСИА. М., 1981. № 164. С. 91—99.
93. Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. Л., 1982. — 136 с.
94. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Л., 1986. — 159 с.

95. Романова Г. Я. Наименование мер длины в русском языке. М., 1975. — 176 с.
96. Сапунов А. П. Витебская старина: Крат. очерк судеб Полоцкой епархии. Витебск, 1888. — 650 с.
97. Сапунов А. П. Реки Западной Двины: Ист.-геогр. обзор. Витебск, 1893. — 612 с.
98. Седов В. В. Восточнославянское язычество накануне «крещения Руси» // Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1988. С. 48—50.
99. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981. — 196 с.
100. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. М., 1960. Кн. 3. Т. 5—6. — 815 с.
101. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. — 417 с.
102. Ткачоў М. А. Новае пра Сафійскі сабор // ПГКБ. Мінск, 1972. № 1. С. 19—22.
103. Ткачоў М. А. Абаронныя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII—XVIII стст. Мн., 1978. — 142 с.
104. Ткачев М. А. Замки Белоруссии. Мн., 1987. — 222 с.
105. Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1983. — 328 с.
106. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. — 256 с.
107. Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. Мн., 1988. — 160 с.
108. Хозераў І. Новыя матэрыялы аб старажытных помніках Полацка // Літ. і маст. 1946, 12 кастр.
109. Хозераў І. Помнікі старажытнасці // Літ. і маст. 1946, 28 жніўня.
110. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации XI—XVI вв. М., 1986. — 206 с.
111. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. — 686 с.
112. Штыхов Г. В. Археология Полоцкой земли за 50 лет // Древности Белоруссии. Мн., 1969. С. 118—129.
113. Штыхов Г. В. Древний Полоцк IX—XIII вв. Мн., 1975. — 134 с.
114. Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли. Мн., 1978. — 160 с.
115. Штыхаў Г. В. 3 часоў Рагнеды // Беларусь. 1985. № 2. С. 18.
116. Штыхов Г. В. Киев и города Полоцкой земли // Древнерус. гос-во и славяне. Мн., 1983. С. 54—57.
117. Штыхаў Г. В. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весці Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. 1963. № 2. С. 63—72.
118. Якимович Ю. А. Зодчество Белоруссии XVI — середины XVIII в. Мн., 1991. — 38 с.

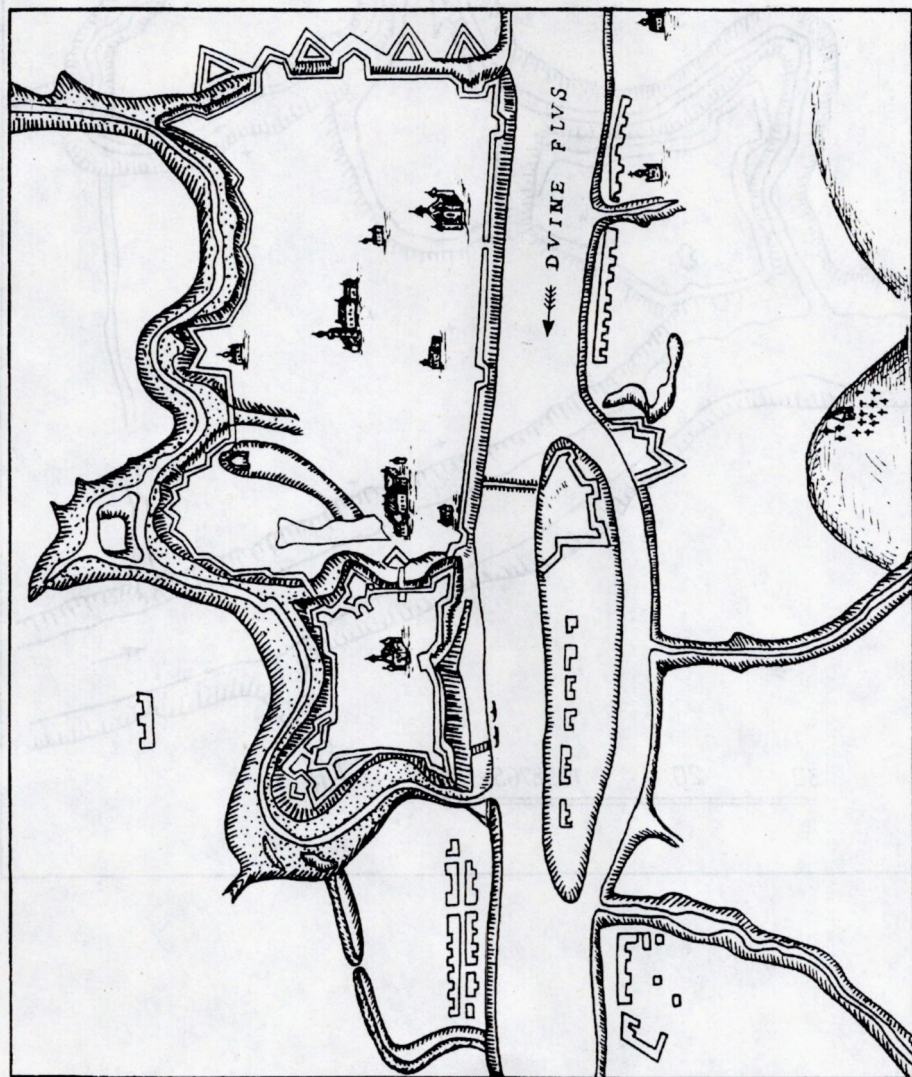
ДАДАТАК

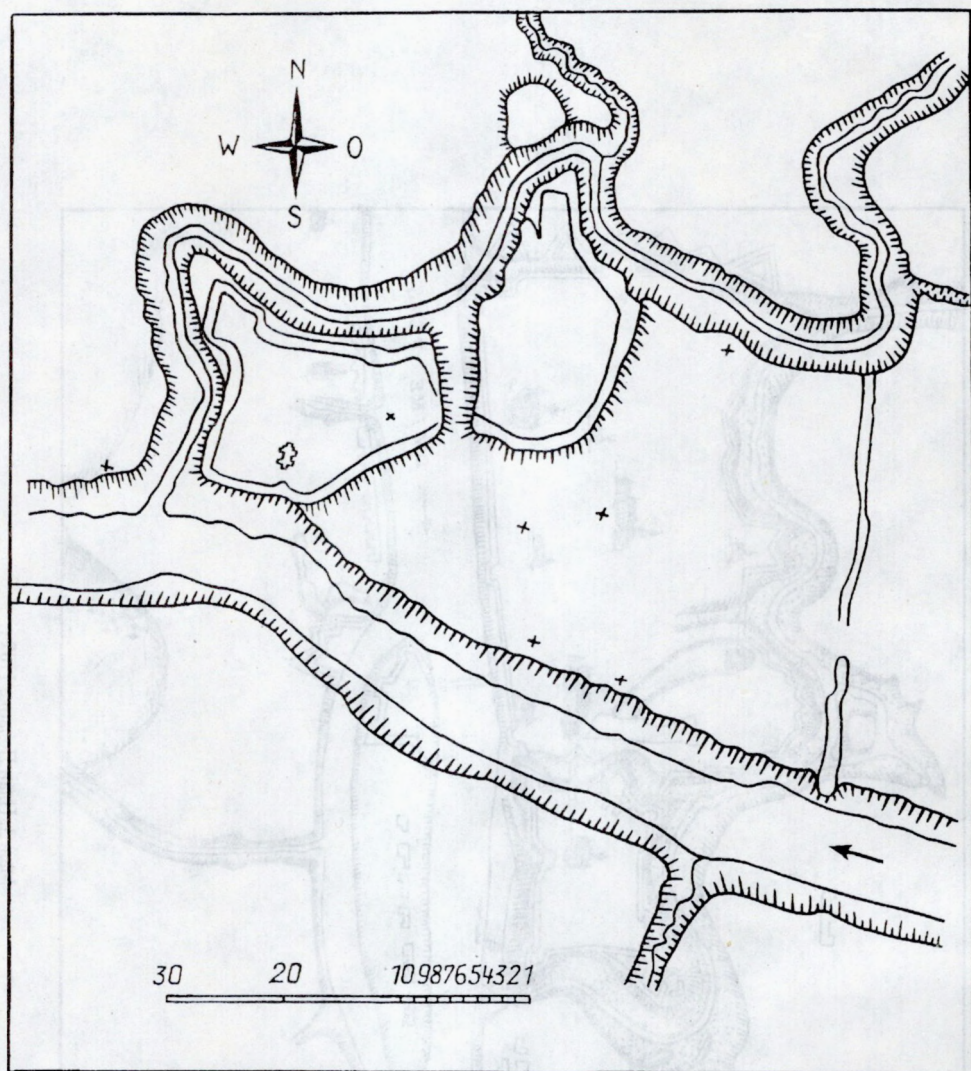
Мал. 1. Прарысоўка з плана С. Пахалавіцкага «Асада Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г.» П-1

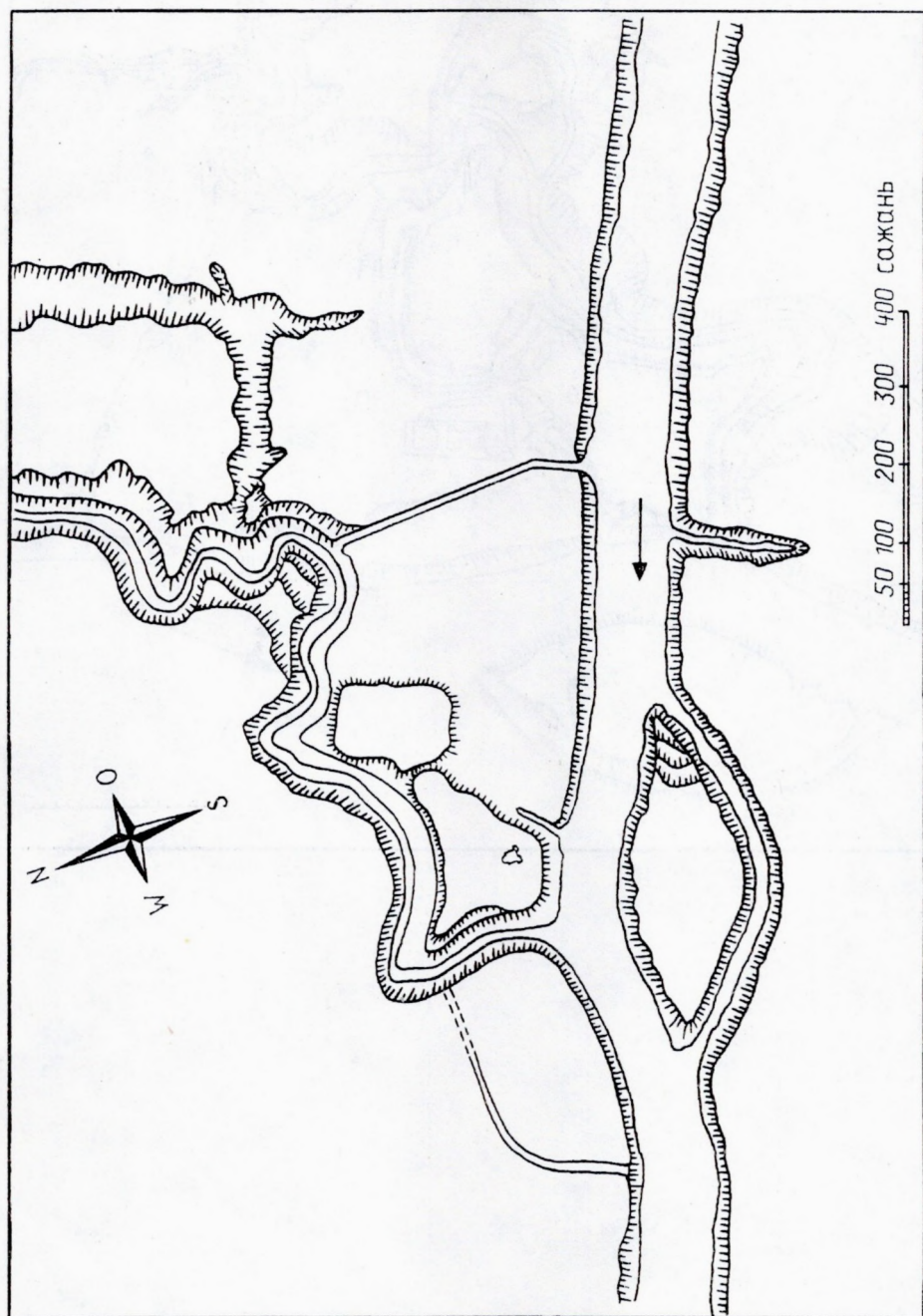
Мал. 2. Прарысоўка часткі плана «Узяцце Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.» П-2

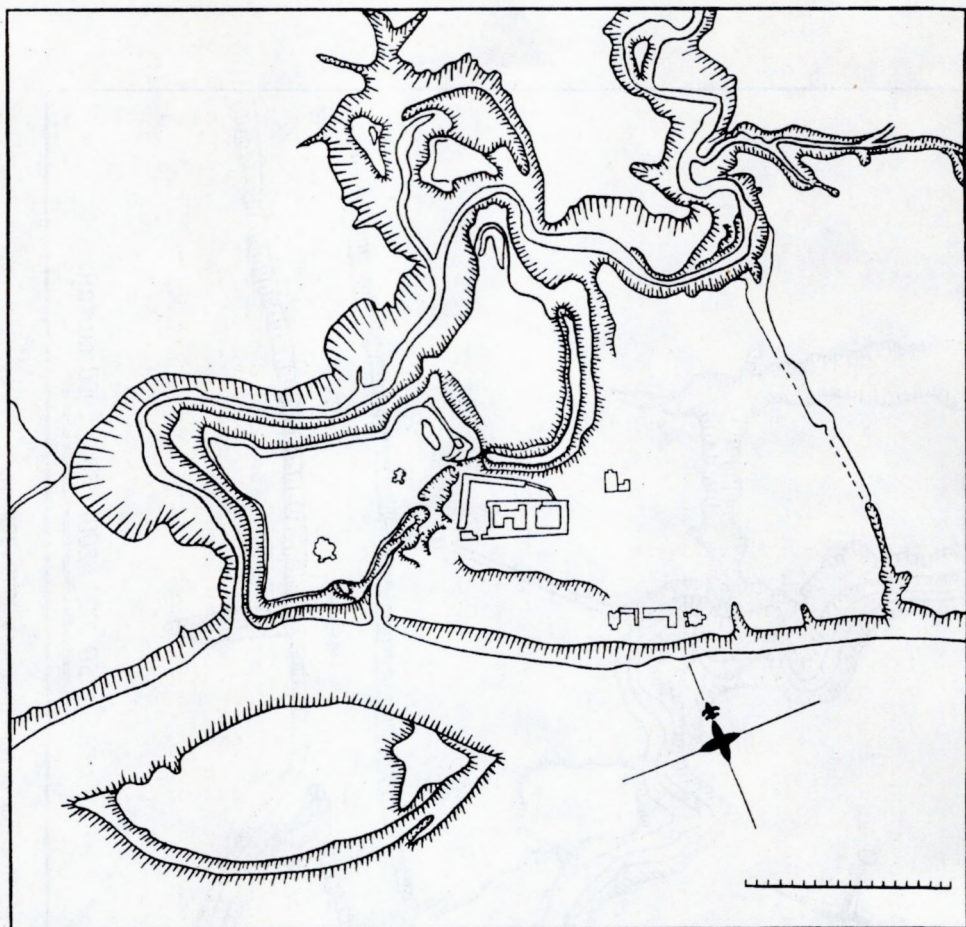
Мал. 3. План Полацка 1707 г.

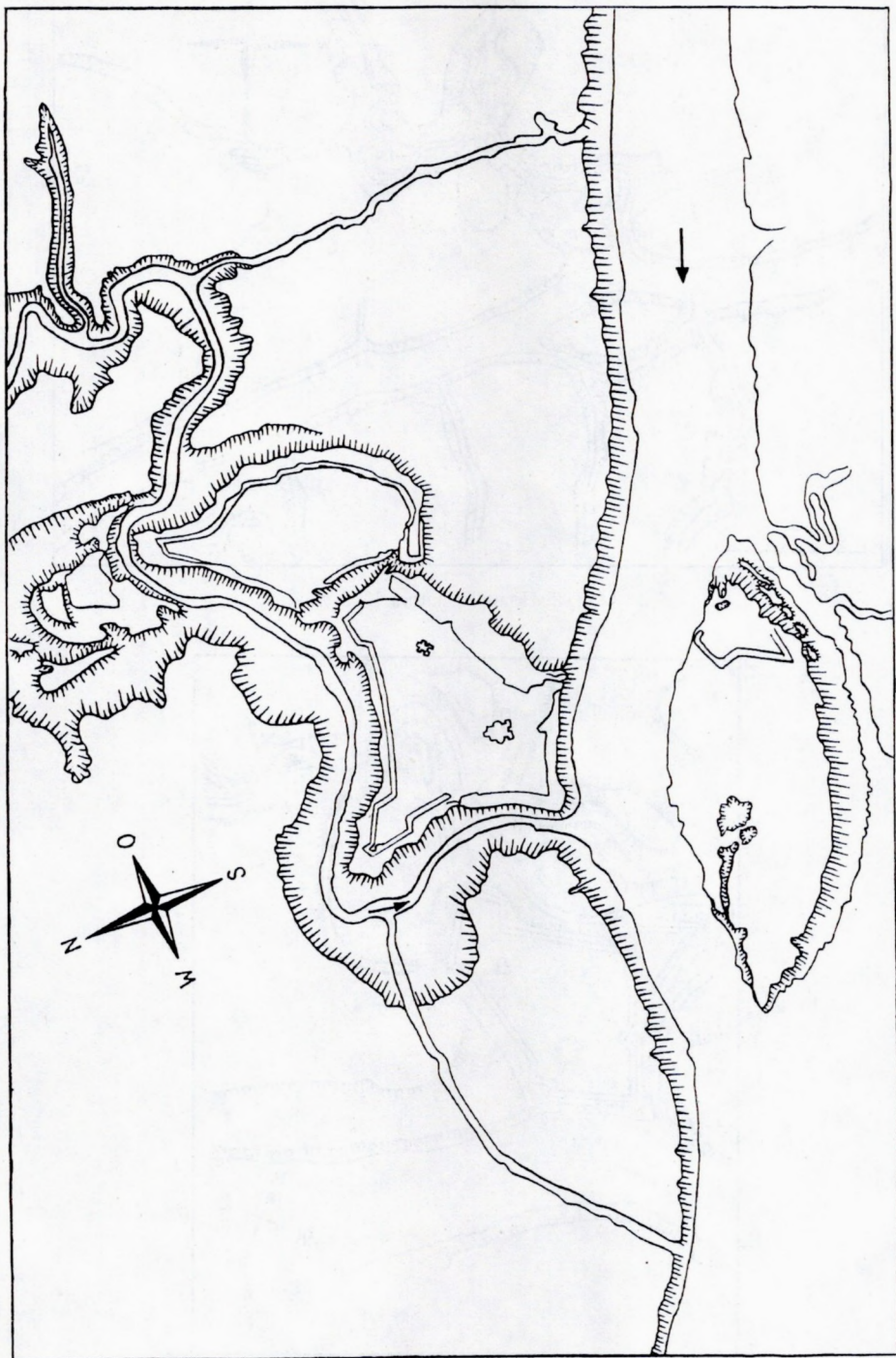
Мал. 4. План Полацка 1779 г.

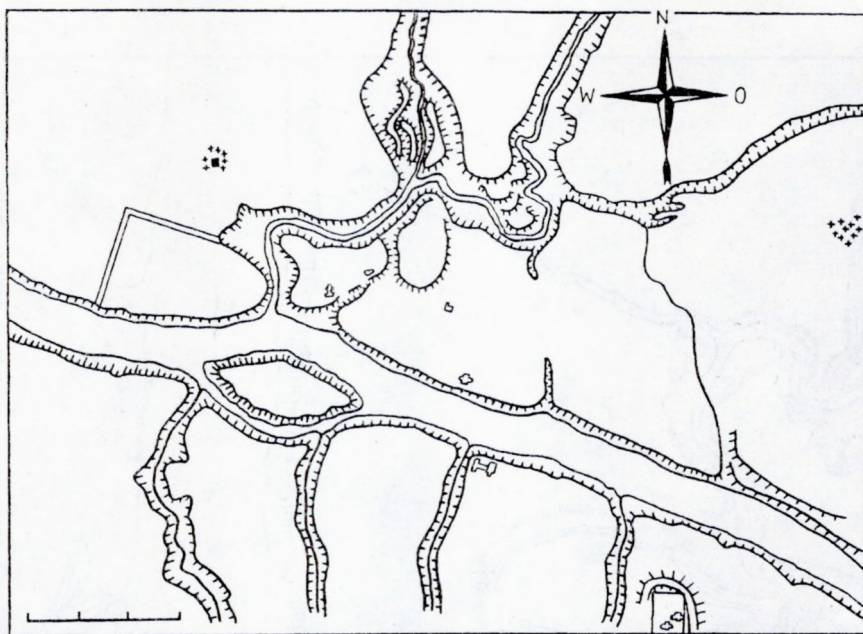
Мал. 5. План Полацка, складзены паміж 1779 і 1786 гг.

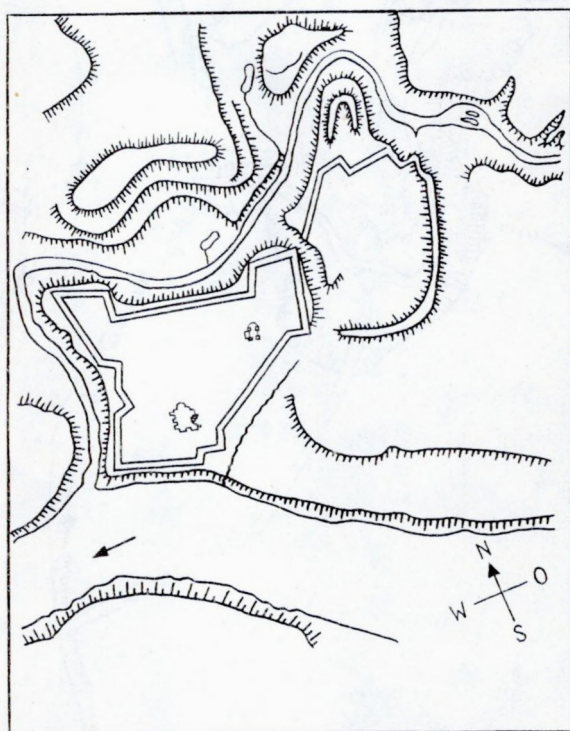
Мал. 6. План Полацка 1786 г. № 1

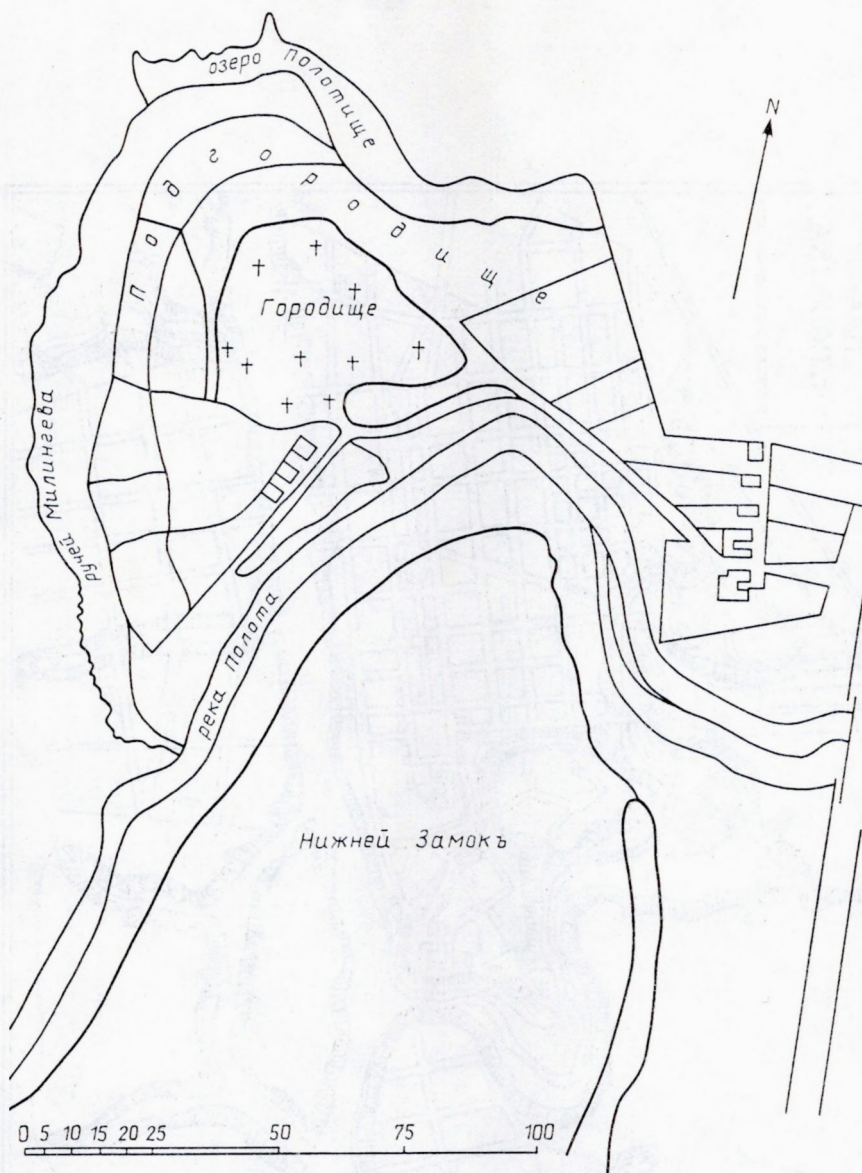
Мал. 7. План Полацка 1786 г. № 2

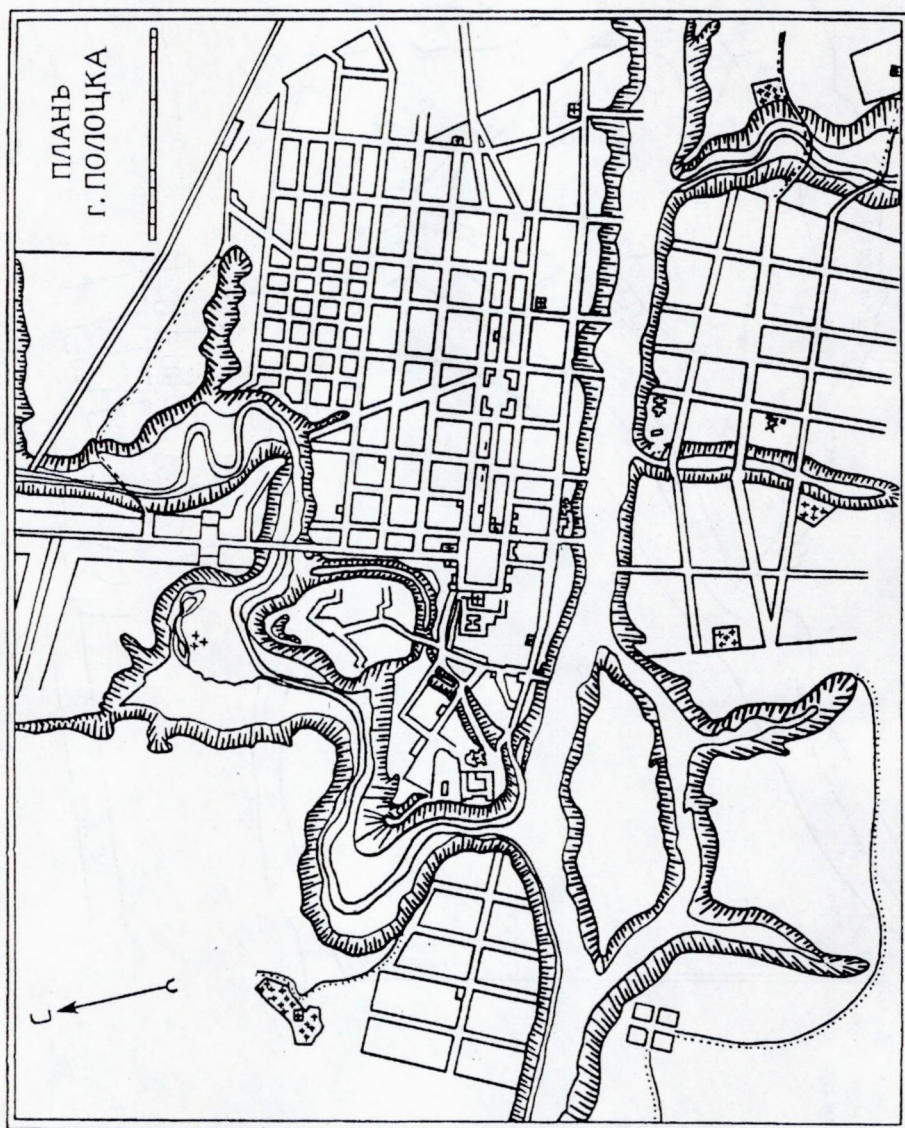
Мал. 8. План Полацка 1793 г.

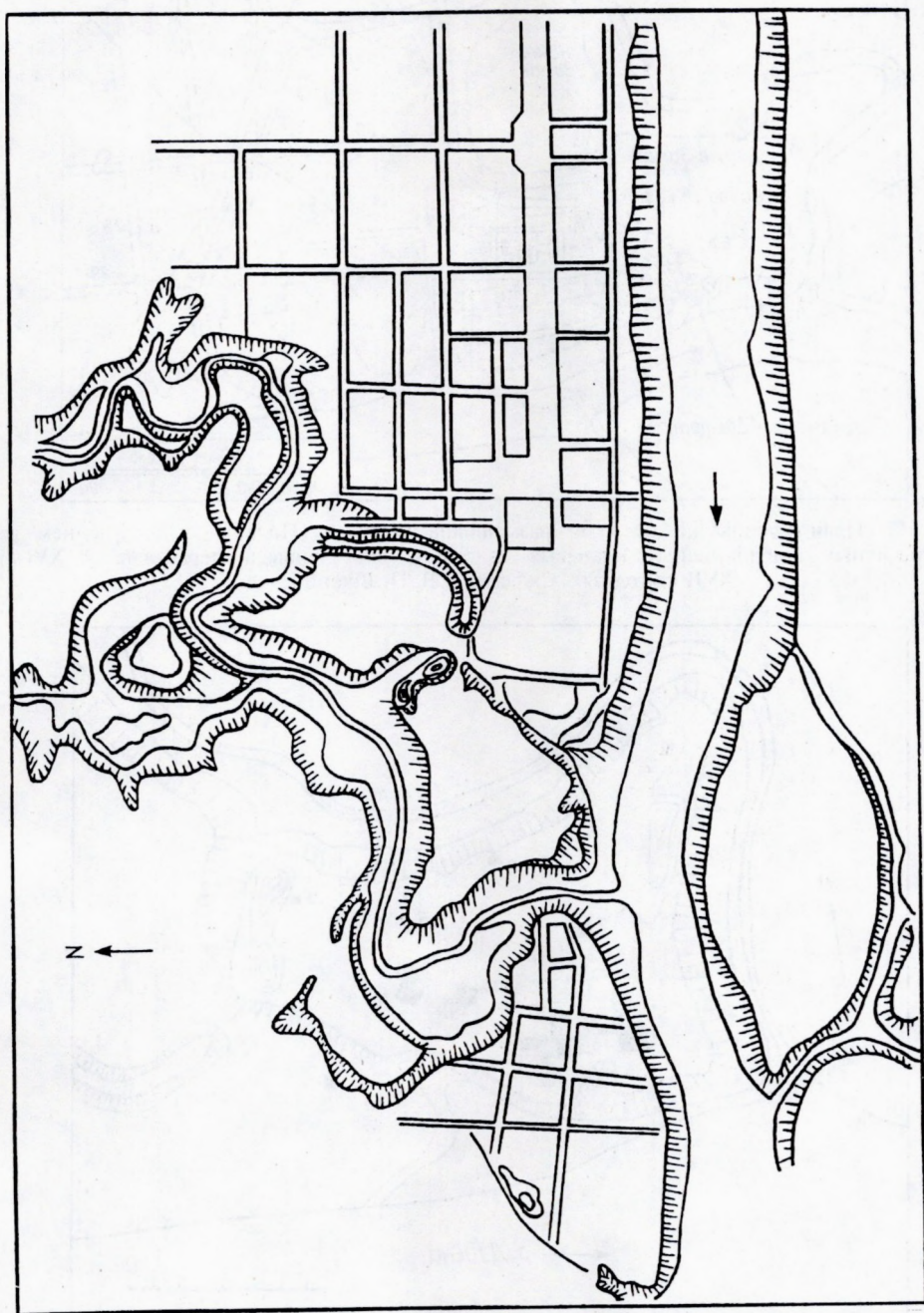
Мал. 9. План Полацка XVIII ст.

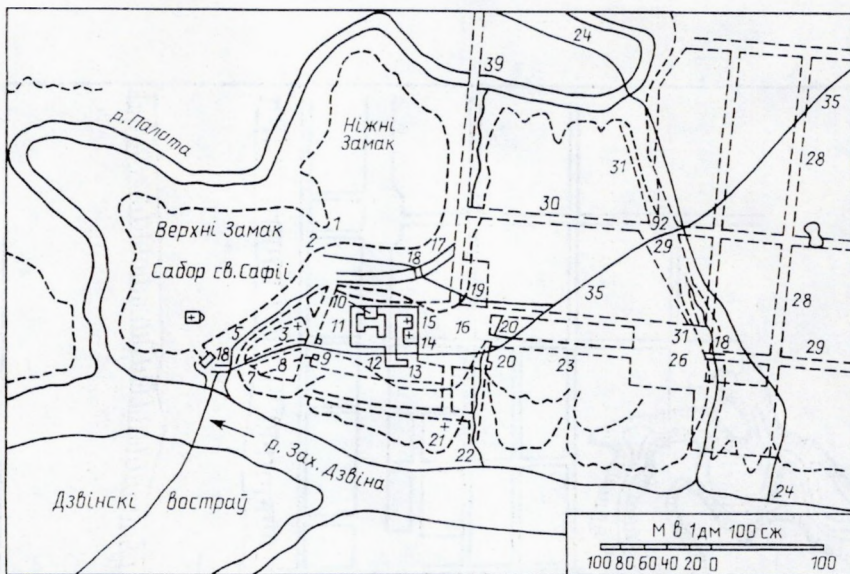
Мал. 10. План Полацка 1844 г.

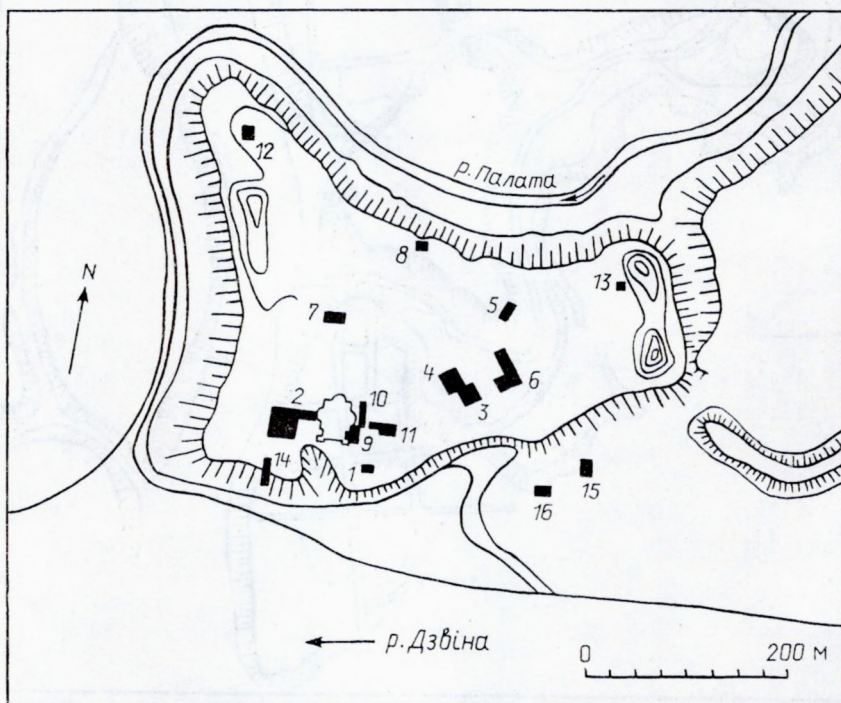
Мал. 11. План Полацка 1910 г.

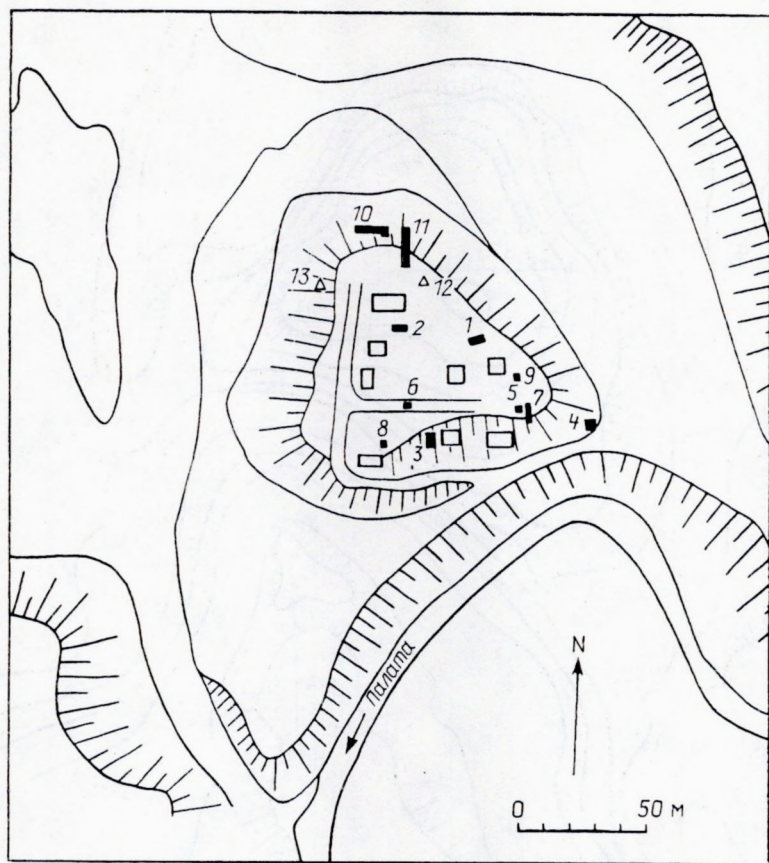
Мал. 12. План Полацка 1956 г.

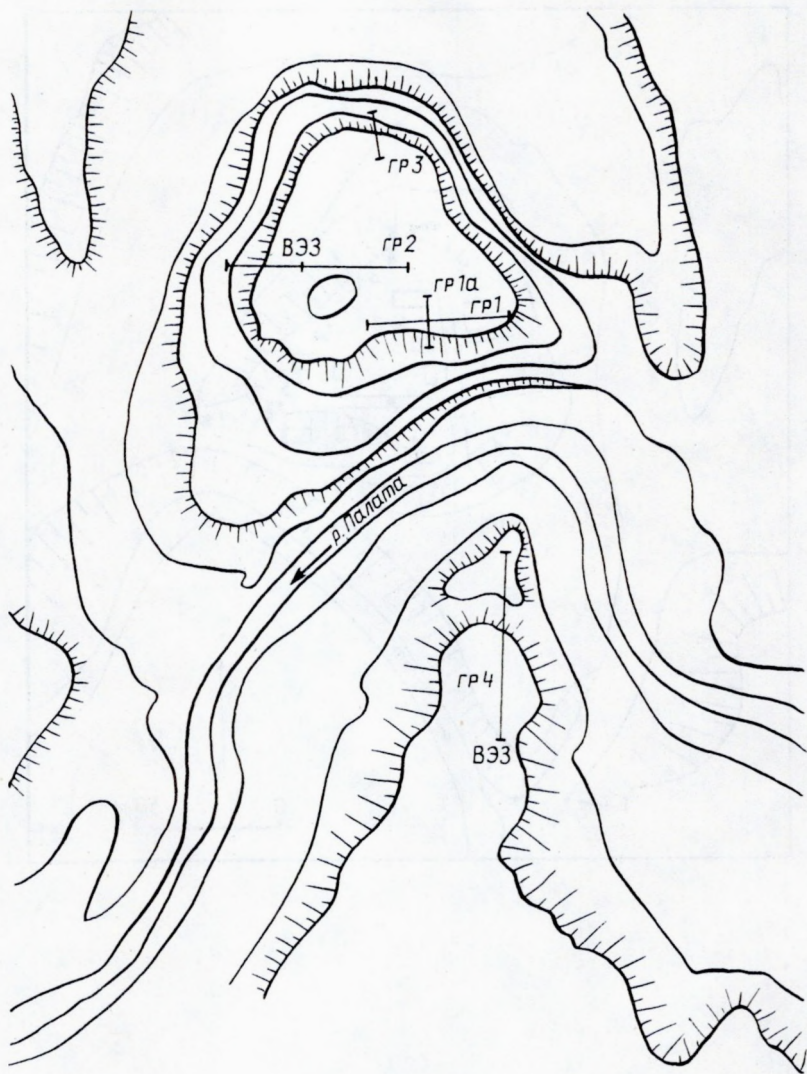
Мал. 13. План мясцовасці, на якой размешчана частка г. Полацка з аднаўленнем яе тапаграфічных асаблівасцей і планавых дадзеных, якія існавалі пераважна ў XVI і XVII стагоддзях. Складзены В. П. Вікенцьевым

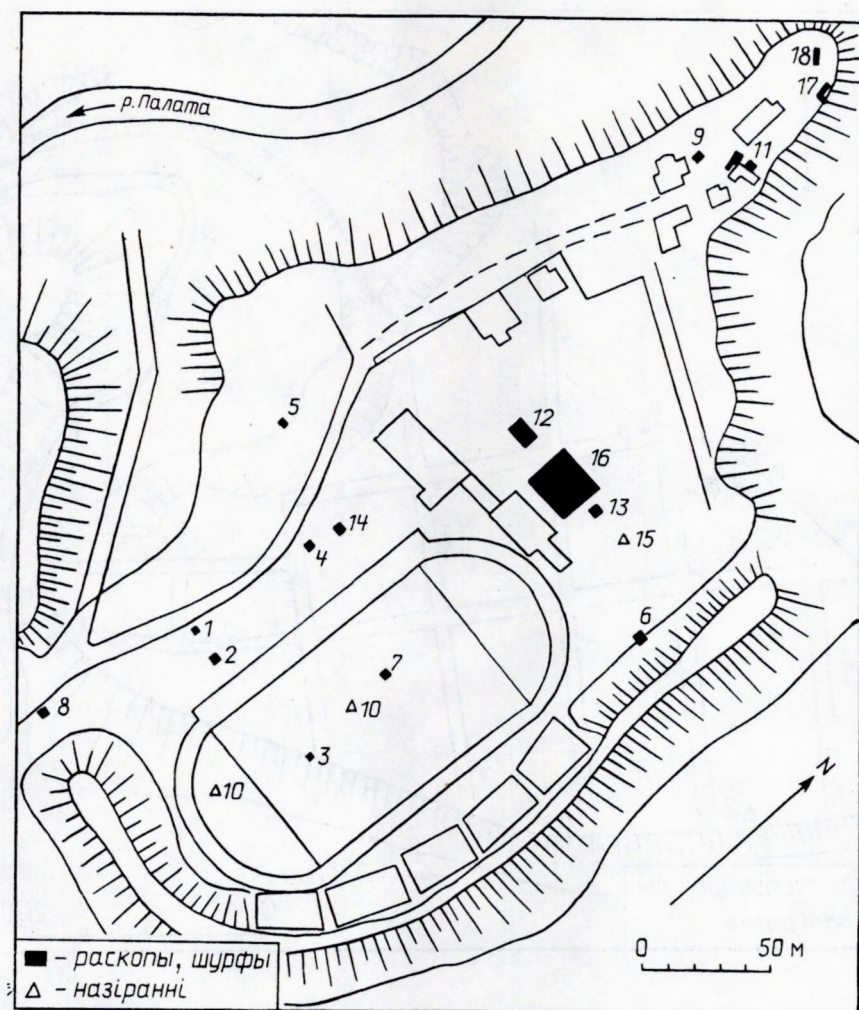
Мал. 14. Археалагічныя раскопы і шурфы на Верхнім замку: 1 — 1928 г.; 2 — 1958 г.; 3 — 1959—1960 гг.; 4 — 1961—1962 гг.; 5—7 — 1967 г.; 8 — 1977—1978 гг.; 9 — 1978—1979 гг.; 10 — 1977—1979 гг.; 11 — 1980 г.; 12 — 1979 г.; 13, 14 — 1989 г.; 15 — 1961—1977 гг.; 16 — 1990 г.

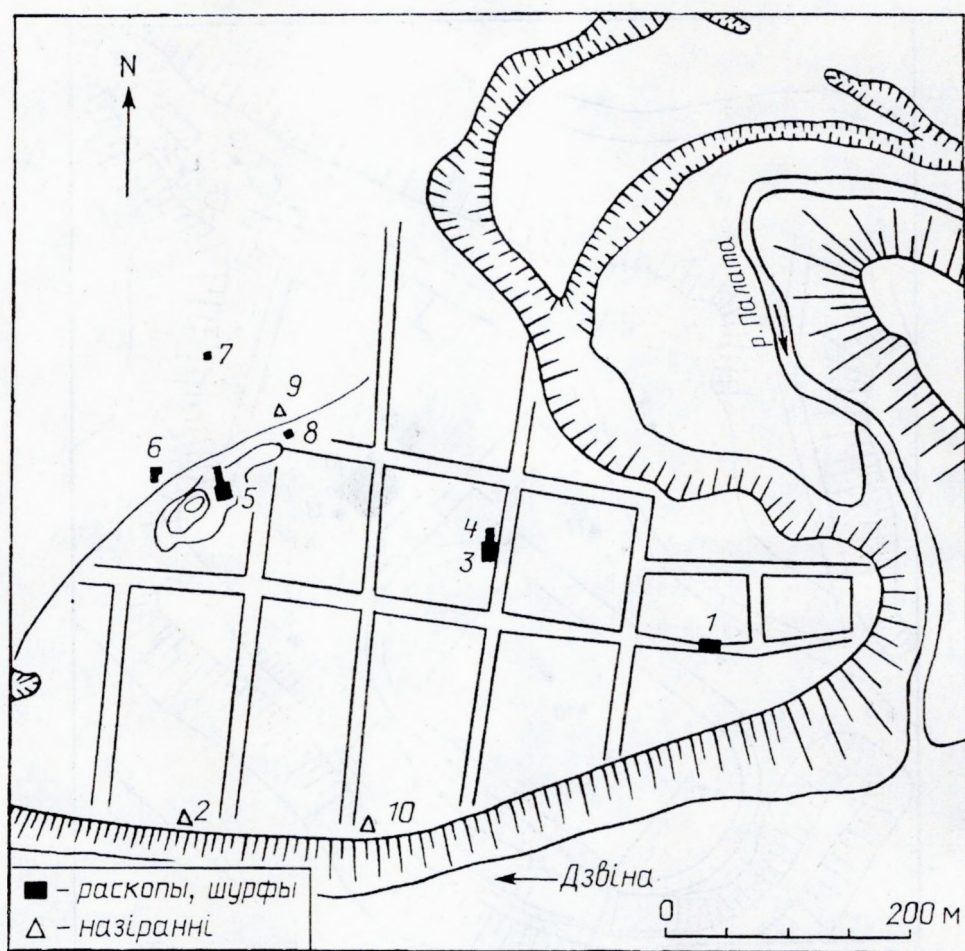
Мал. 15. Археалагічныя раскопы і шурфы на гарадзішчы: 1—4 — 1928 г.; 5—9 — 1959 г.; 10 — 1960 г.; 11 — 1962 г.; 12 — 1978 г.; 13 — 1987 г.

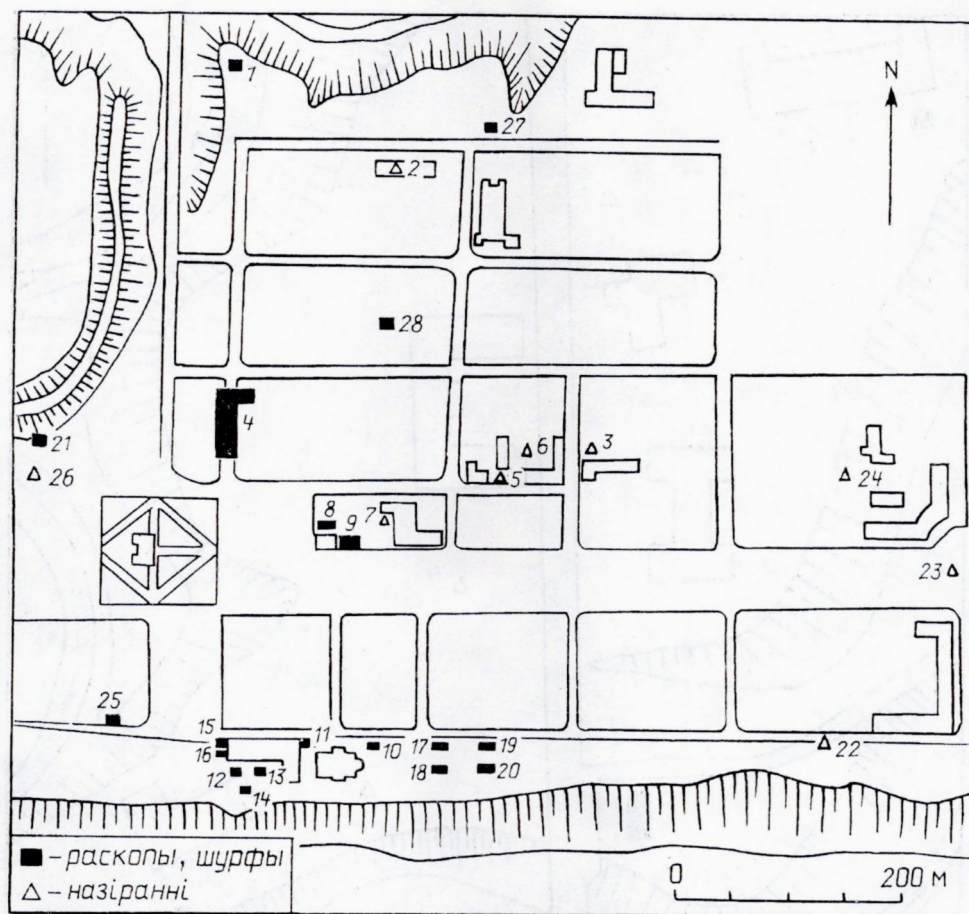
Мал. 16. Геофізичныя даследаванні на гарадзішчы і стрэлцы Ніжняга замка ў 1988 г.

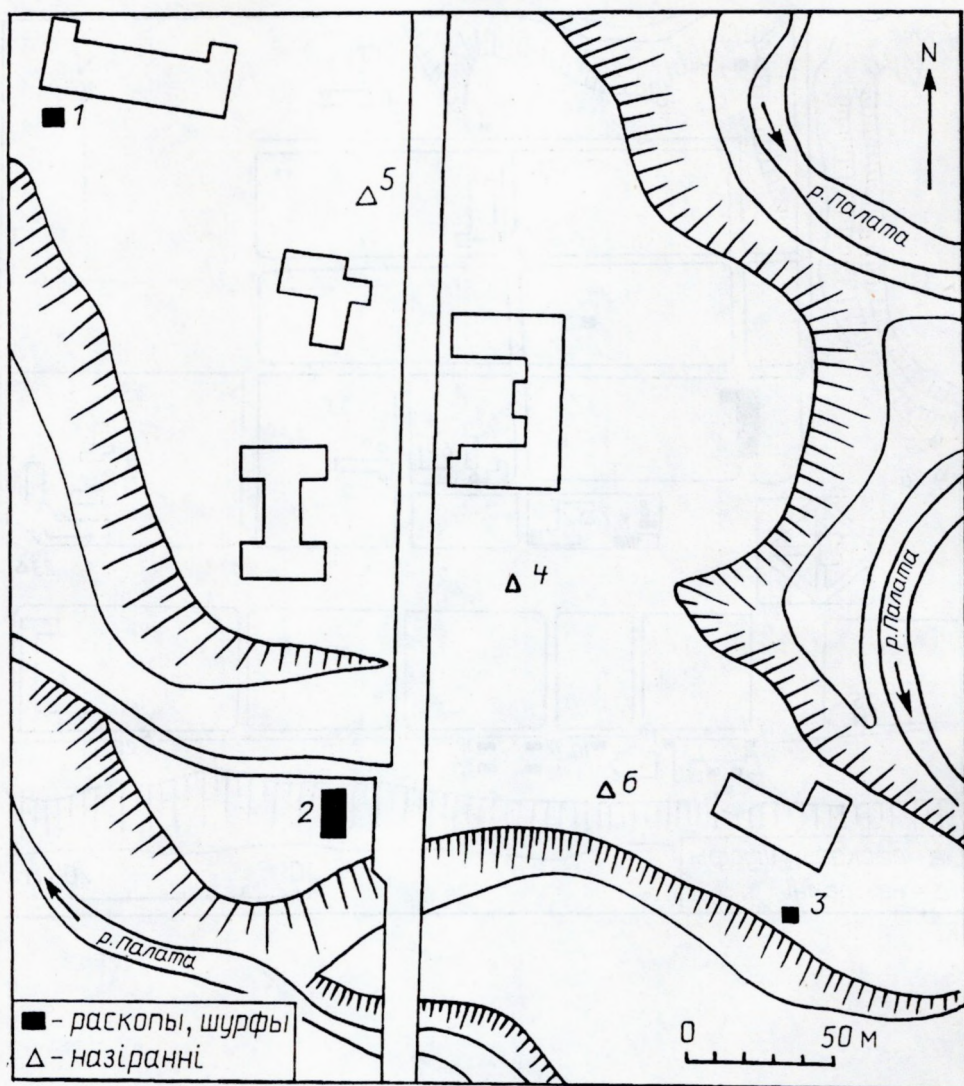
Мал. 17. Археалагічныя раскопы, шурфы і назіранні за культурным слоём Ніжняга замка: 1—6 — 1959 г.; 7 — 1964 г.; 8—10 — 1962 г.; 11 — 1976—1977 гг.; 12—15 — 1986 г.; 16 — 1989—1990 гг.; 17, 18 — 1990 г.

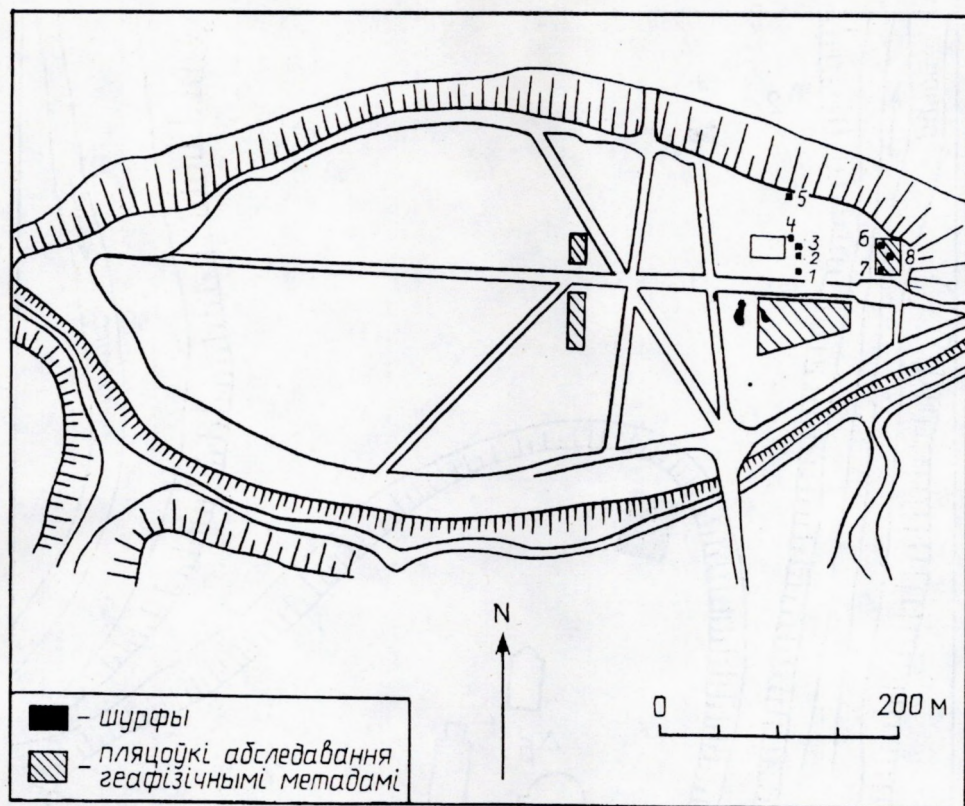
Мал. 18. Археалагічныя раскопы, шурфы і назіранні ў Запалошні: 1 — 1961 г.; 2 — 1963 г.; 3 — 1980 г.; 4—6 (траншея II) — 1986 г.; 7—9 — 1986 г.; 10 — 1987—1988 гг.

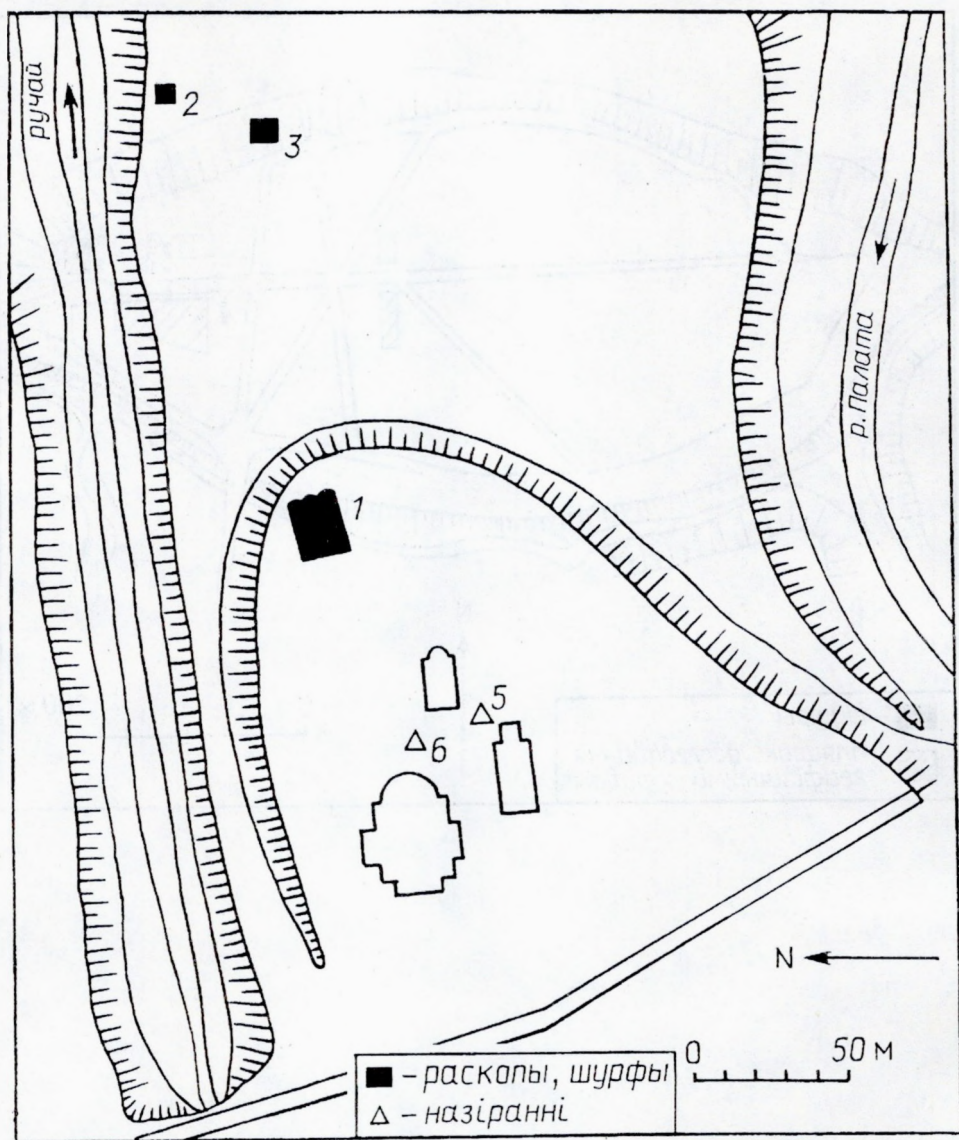
Мал. 19. Археалагічныя раскопы, шурфы і назіранні на Вялікім пасадзе: 1, 2 — 1964 г.; 3 — 1968 г.; 4 — 1987—1988 гг.; 5 — 1987 г.; 6 — 1986 г.; 7 — 1988 г.; 8 — 1989 г.; 9 — 1990 г.; 10 — 16 — 1986 г.; 17—20 — 1989 г.; 21 — 1987 г.; 22 — 1986 г.; 23, 24 — 1987 г.; 25 — 1990 г.; 26 — 1988 г.; 27, 28 — 1991 г.

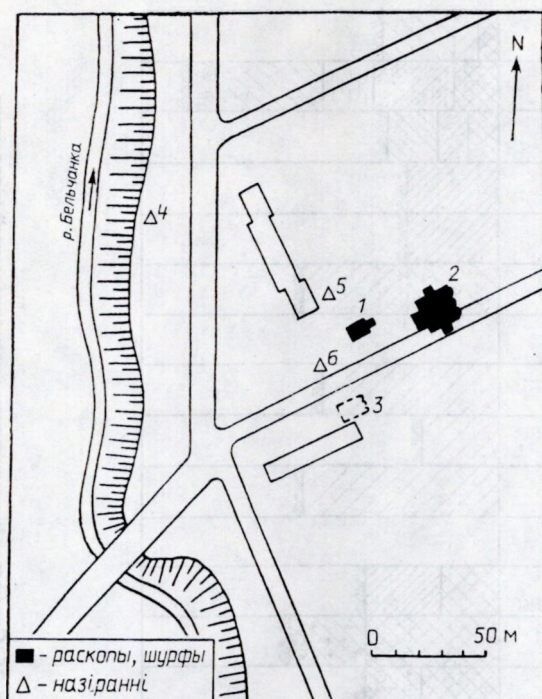
Мал. 20. Археалагічныя раскопы, шурфы і назіранні мысаў правага берага р. Палаты:
 1 — 1967 г.; 2 — 1979—1980 гг.; 3 — 1962 г.; 4 — 1986 г.; 5, 6 — 1987 г.

Мал. 21. Археалагічнае і геафізічнае абследаванне Вострава: 1—5 — 1959 г.; 6 — 1987 г.; 7, 8 — 1988 г.

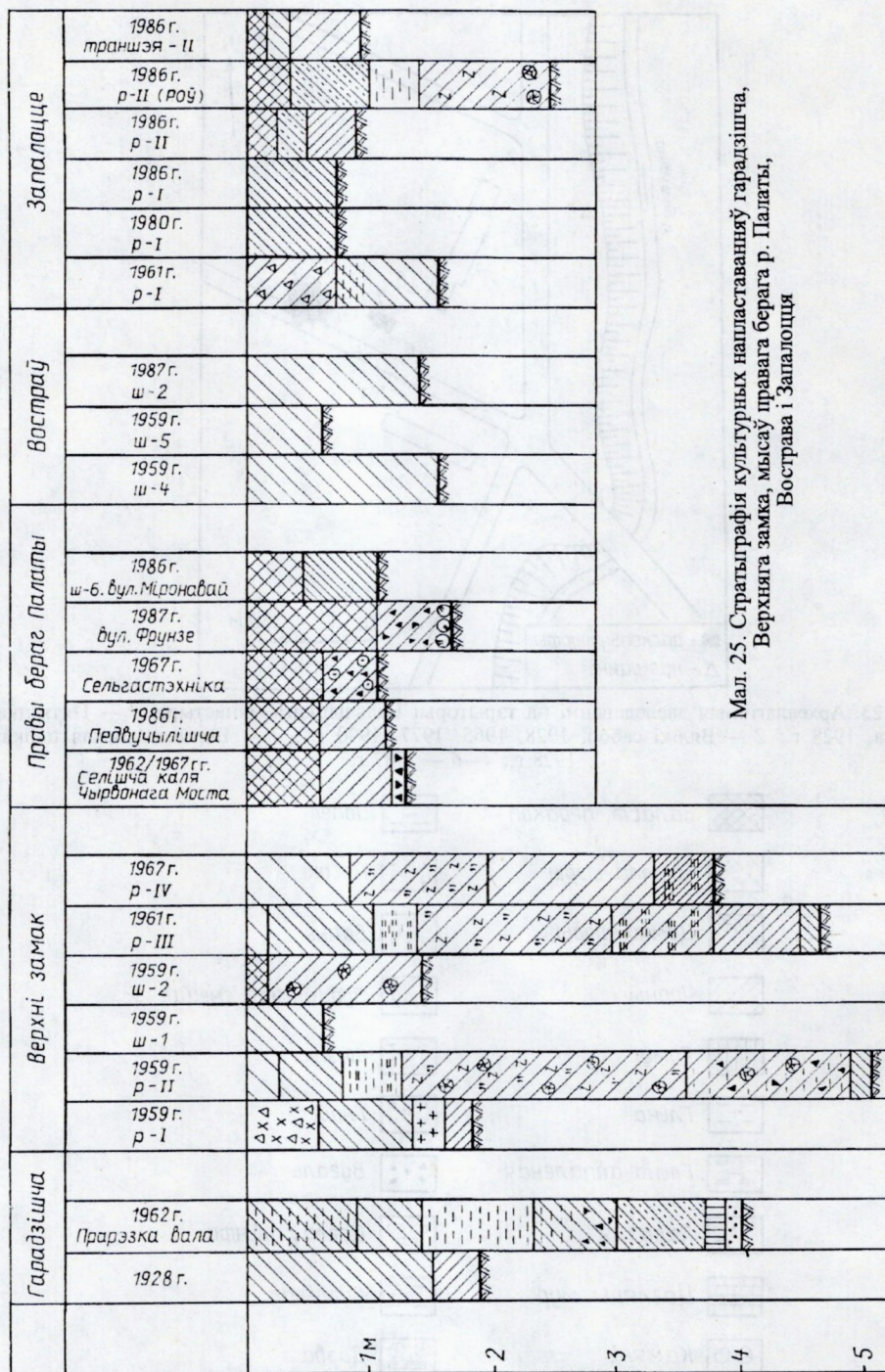
Мал. 22. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра:
1 — раскопкі храма XII ст., 1957, 1961, 1962, 1964 гг.; 2, 3 — 1988 г.; 4, 5 — 1987—1988 гг.

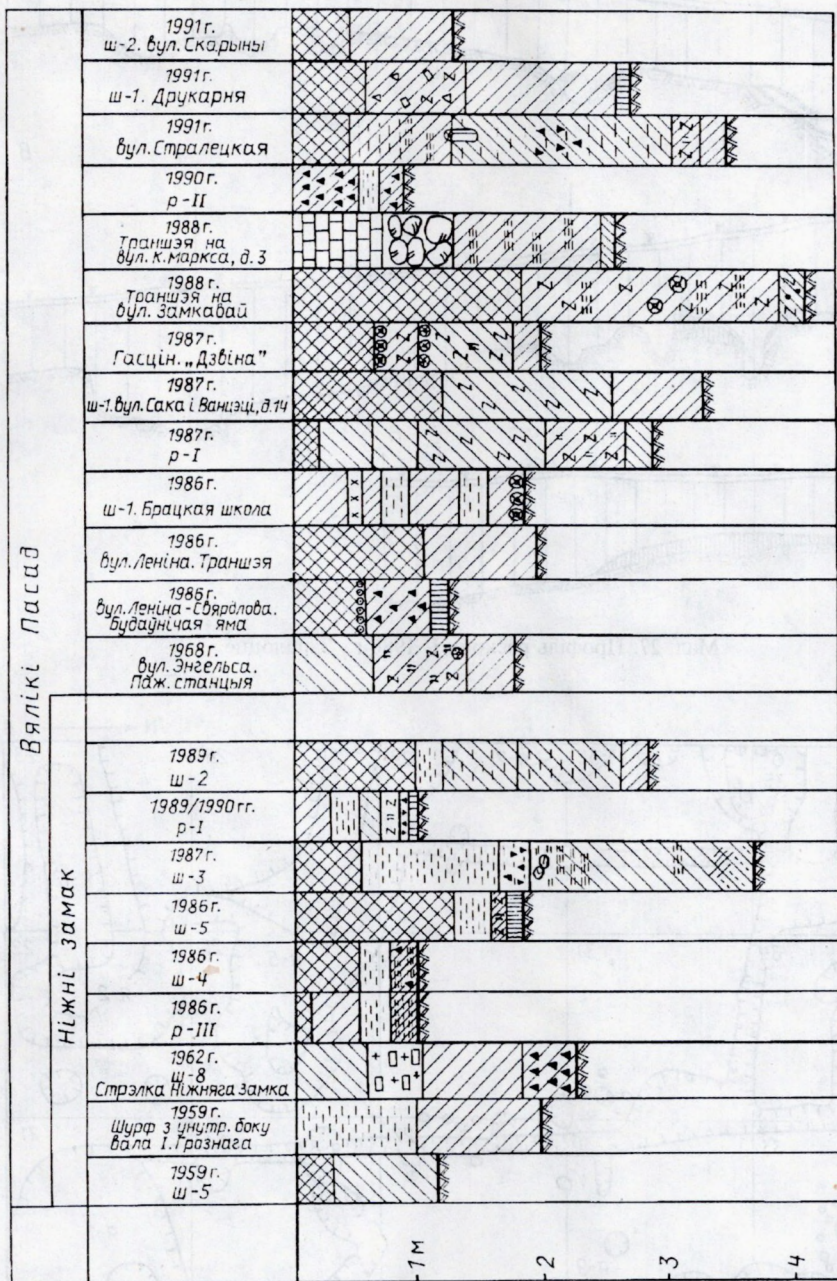
Мал. 23. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Бельчыцкага манастыра: 1 — Пятніцкая царква, 1928 г.; 2 — Вялікі сабор, 1928, 1965, 1977, 1990 гг.; 3 — Барысаглебская царква, 1928 г.; 4—6 — 1987 г.

	Баласт, перакоп		Попел
	Светла-шэры		Пясак
	Цёмна-шэры		Вална
	Чорны		Будаўнічае смецце
	Гумус		Шчэпкі
	Гліна		Гной
	Гліна абпаленая		Вугаль
	Парахня		Цэгла, плінфа
	Цагляны мур		Суглінак
	Камяні		Дрэва
	Дзірван		Мацярык

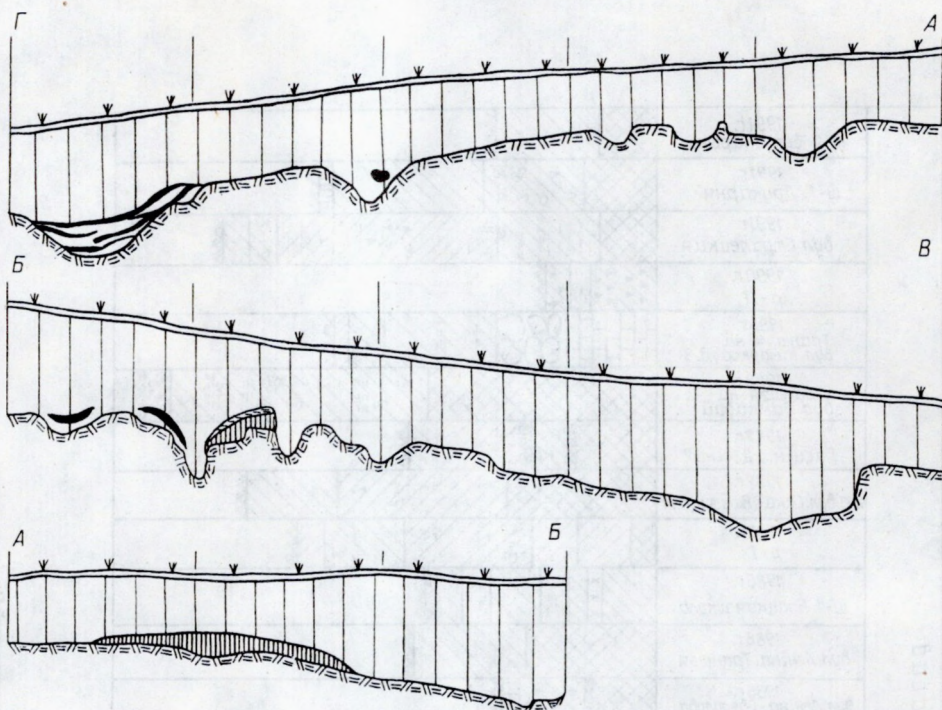
Мал. 24. Умоўныя абазначэнні

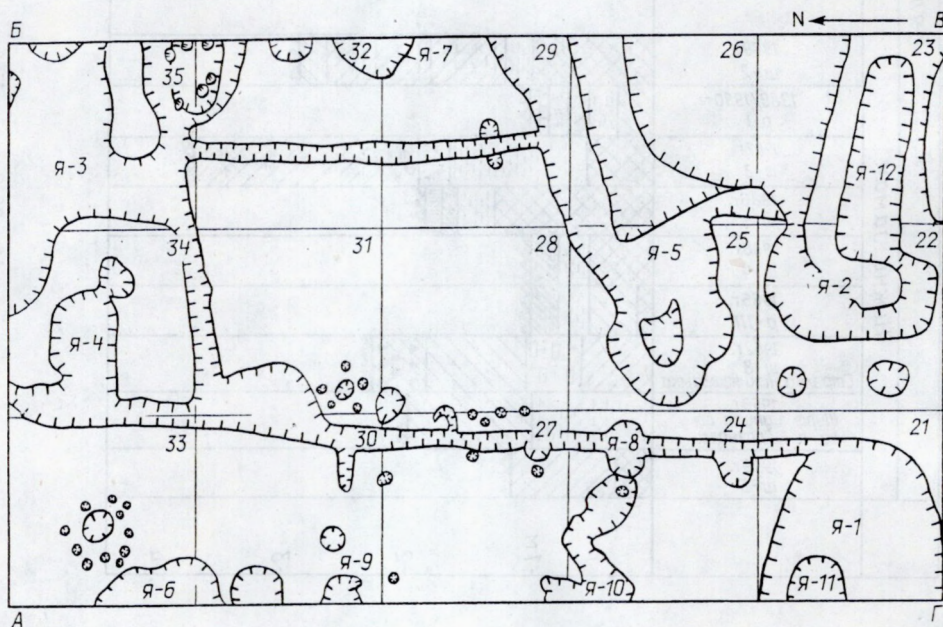
Мал. 25. Стратыграфія культурных напластаванняў гарадзішча,
Верхняга замка, мысаў правага берага р. Палаты,
Вострава і Запалацця

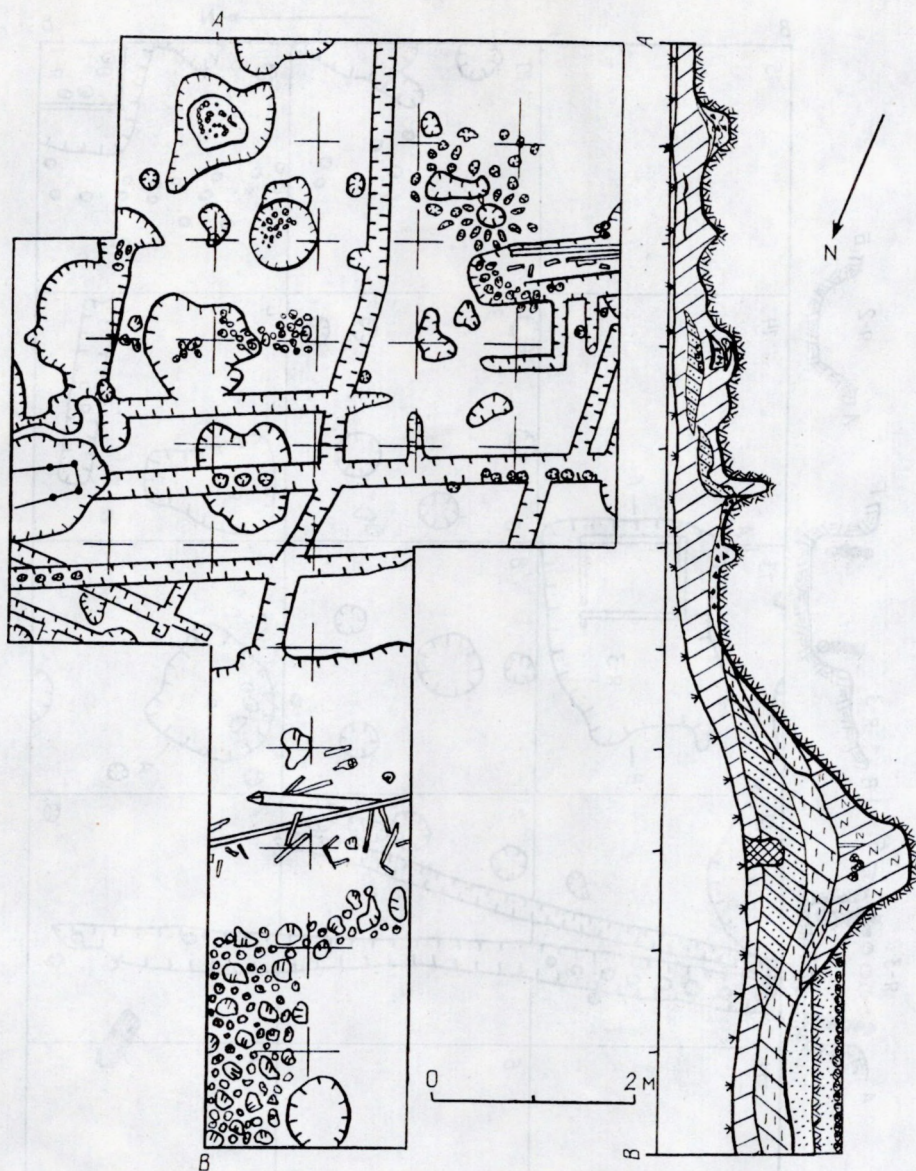
Мал. 26. Стратыграфія культурных напаставанняў Вялікага пасада

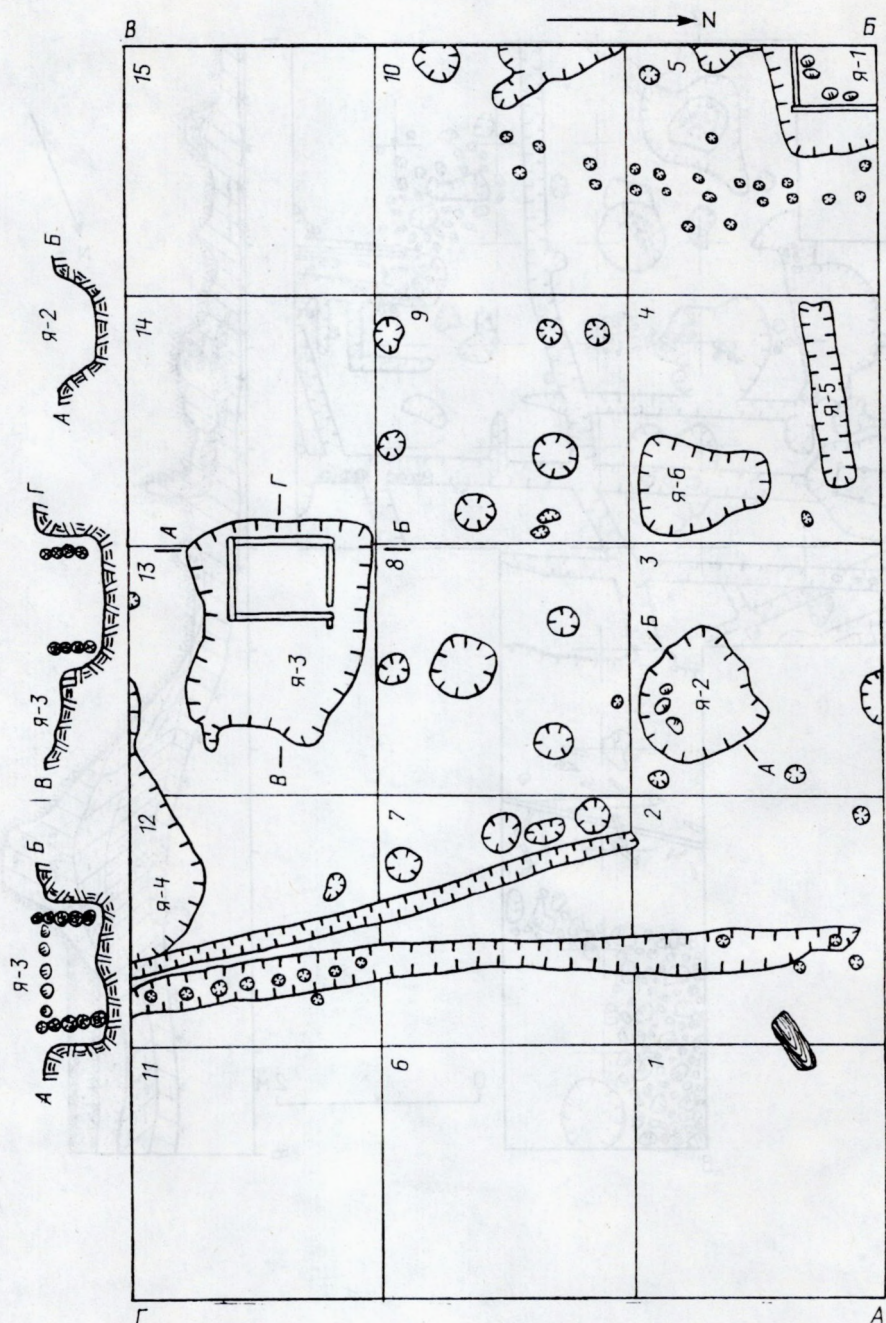
Мал. 27. Профіль раскопу I, 1986 г., Запалошце

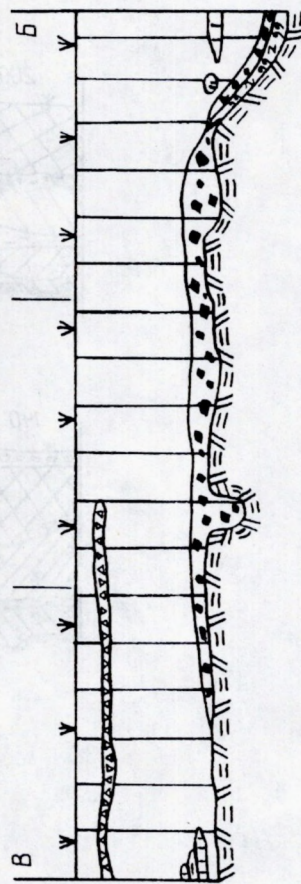
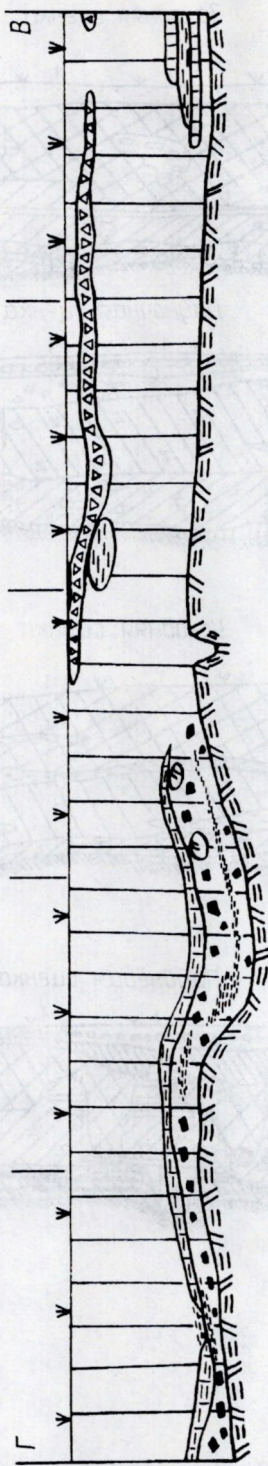
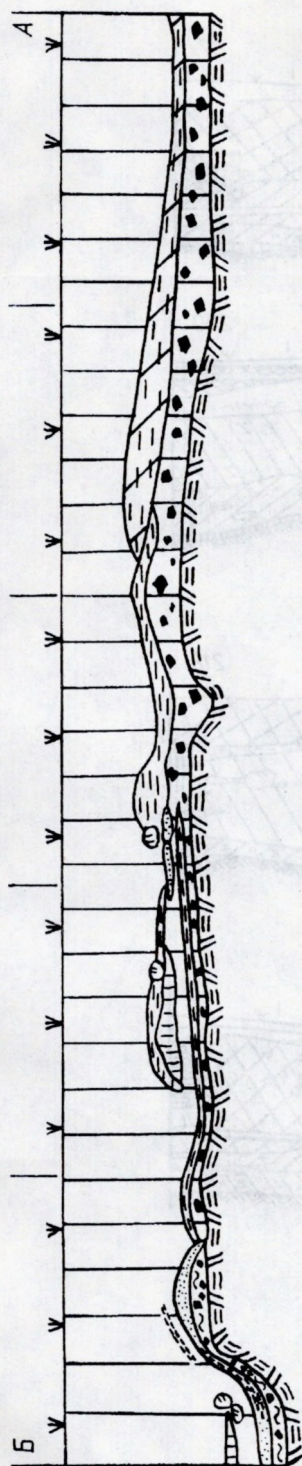
Мал. 28. План мацерыка раскопу I, 1986 г., Запалошце

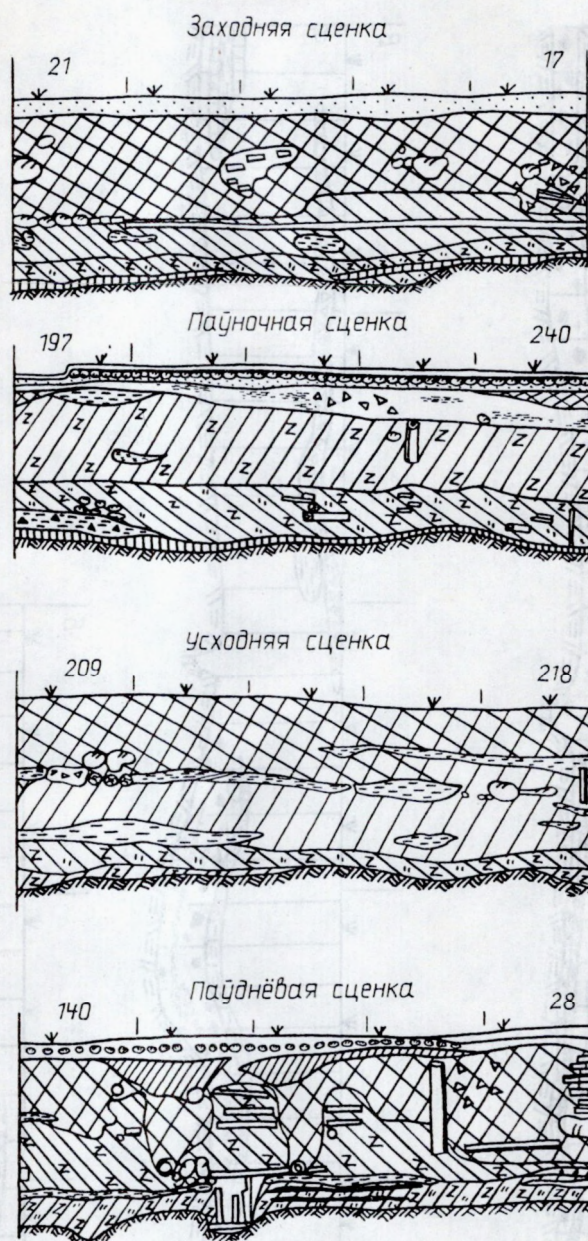
Мал. 29. План мацерыка і профіль раскопу II, 1986 г., Запалошце

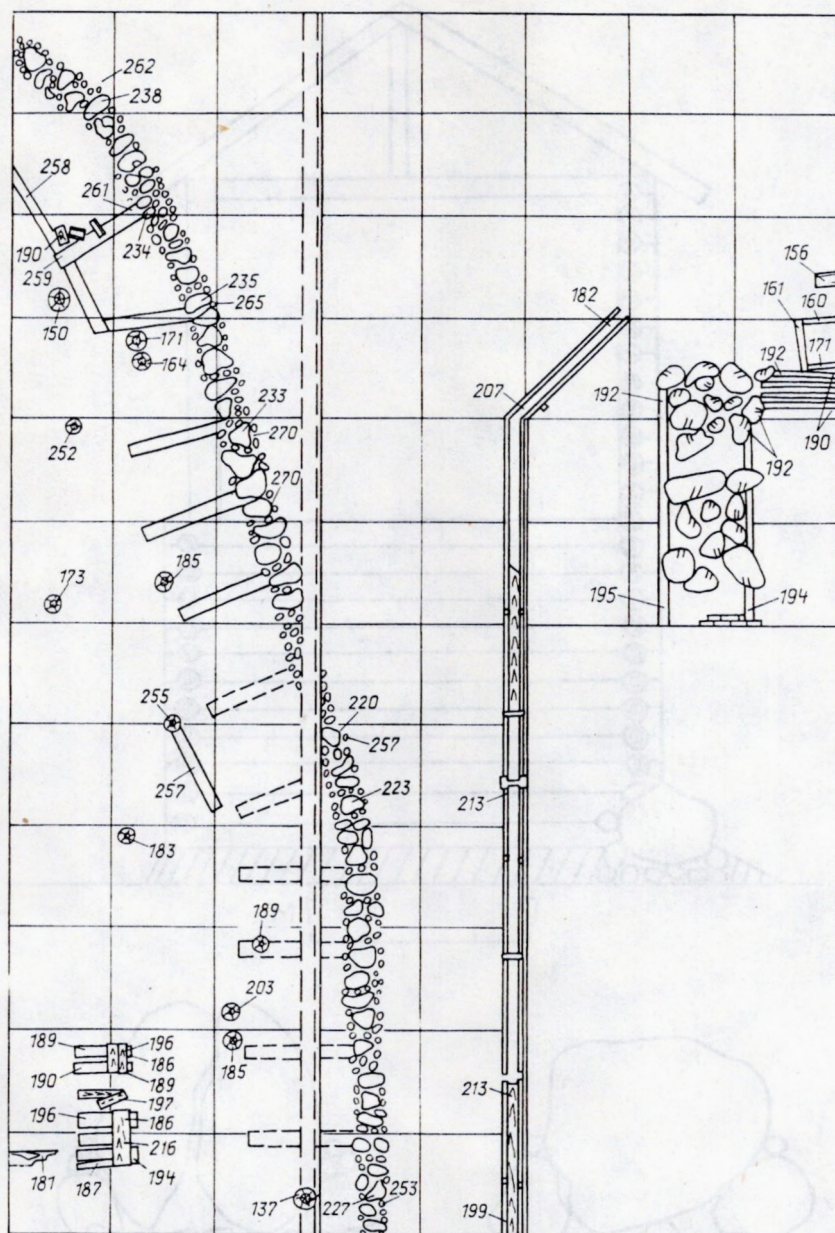
Мал. 30. Ніжні замок. План мацерыка раскопу ІІІ, 1986 г.

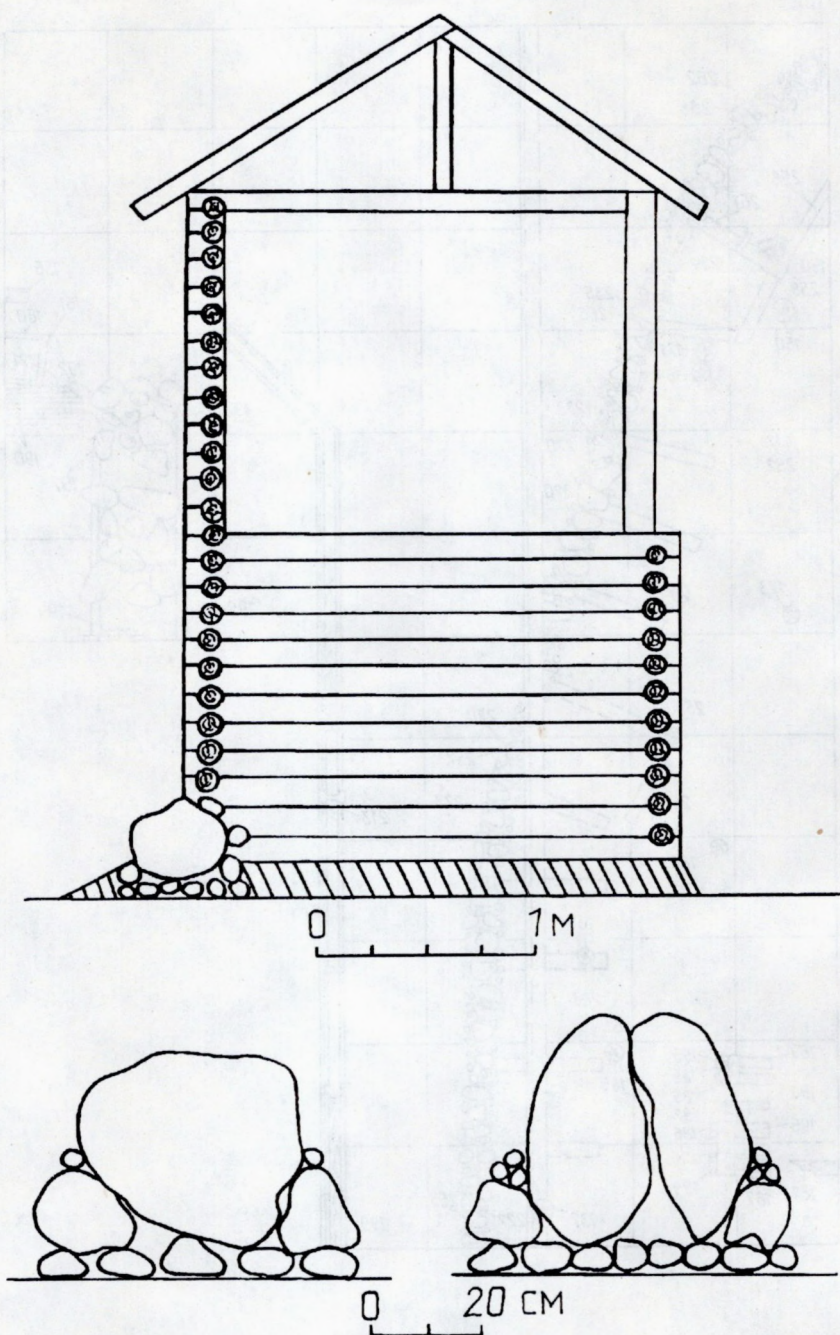
Мал. 31. Профіль раскопу III, 1986 г., Ніжні замок

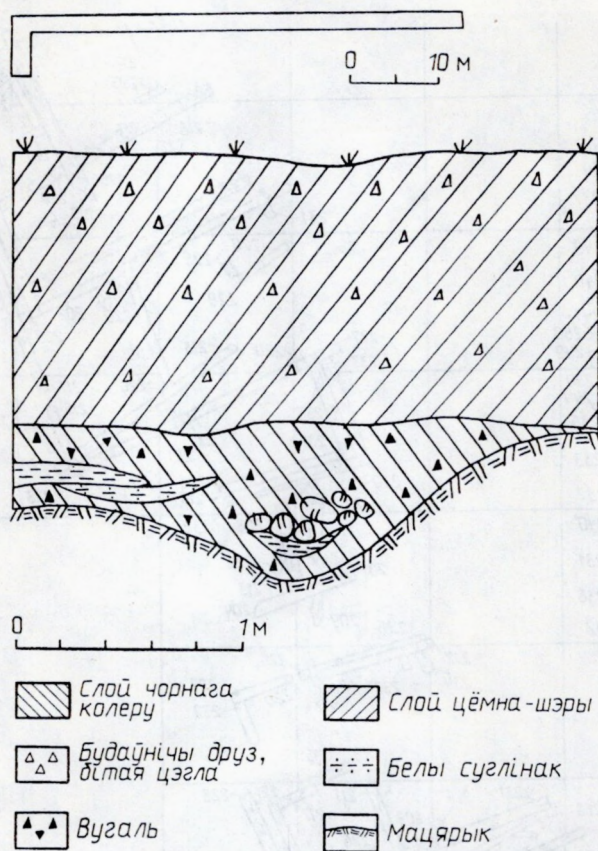
Мал. 32. Стратыграфія раскопу I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

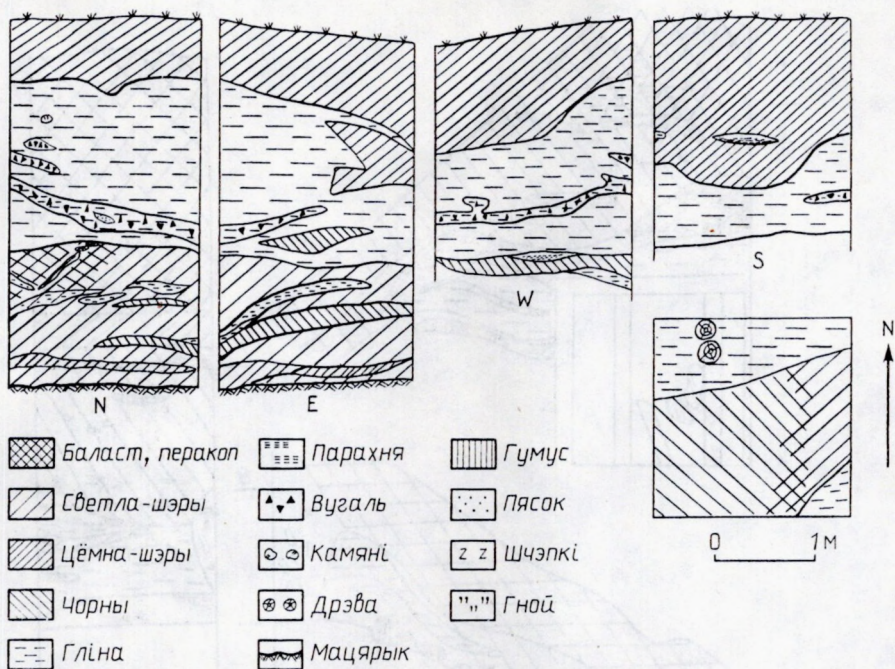
Мал. 33. Паўднёвая частка раскопу I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад. Пасадская абарончая сцяна

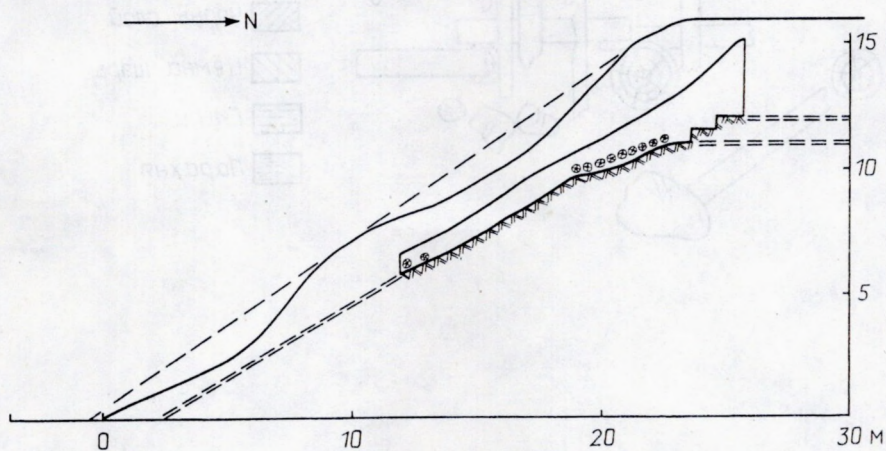
Мал. 34. Рэканструкцыя профілю пасадскай абарончай сцяны і спосаб укладкі камянёў у яе падножжа

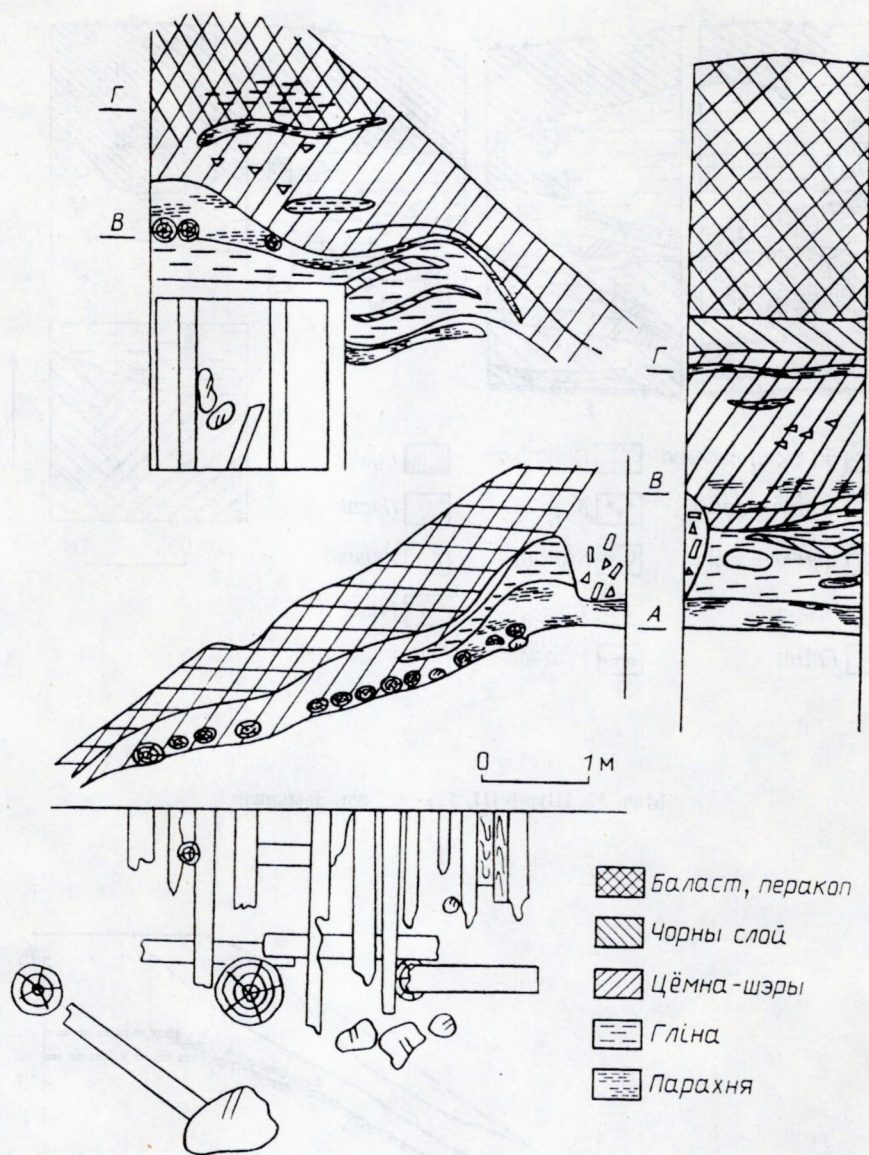
Мал. 36. Профіль будаўнічай траншэі па вул. Фрунзе, 1987 г.

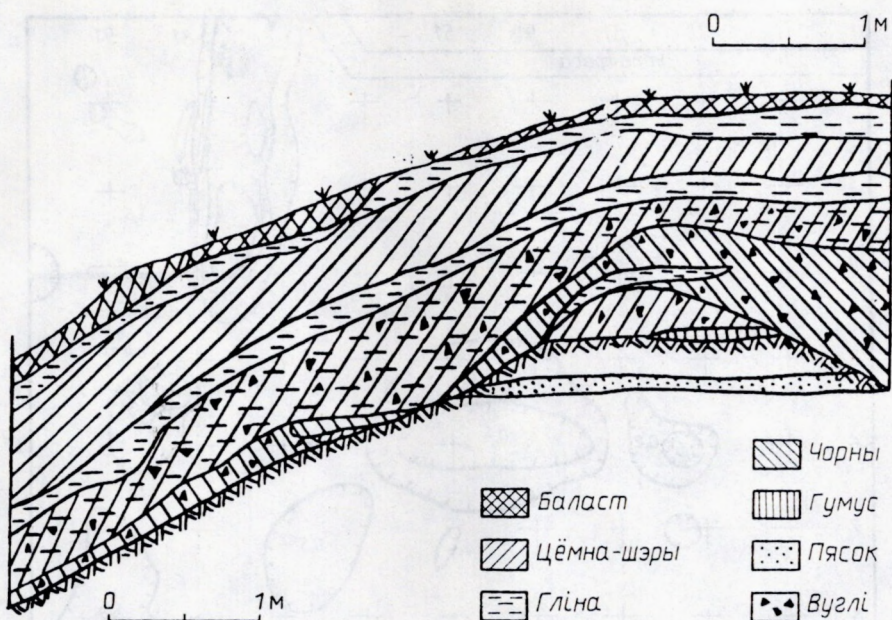
Мал. 37. Шурф ІІІ, 1987 г., вул. Замкавая

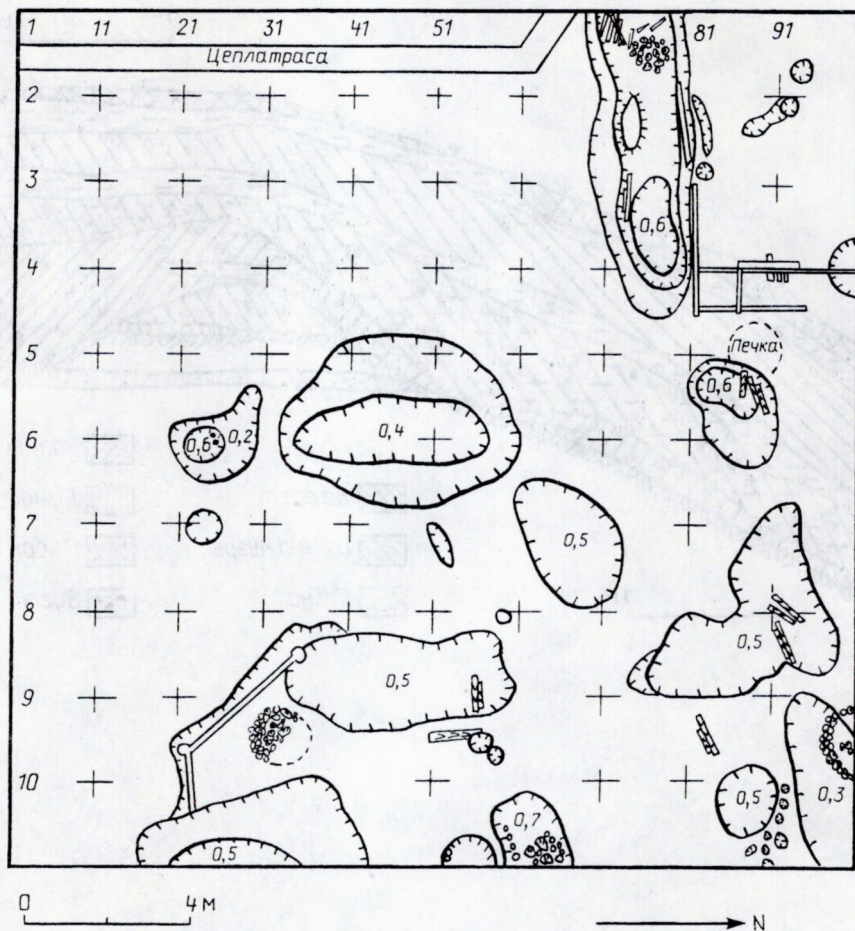
Мал. 38. Прарэзка паўднёвага схілу Верхняга замка, 1989 г.

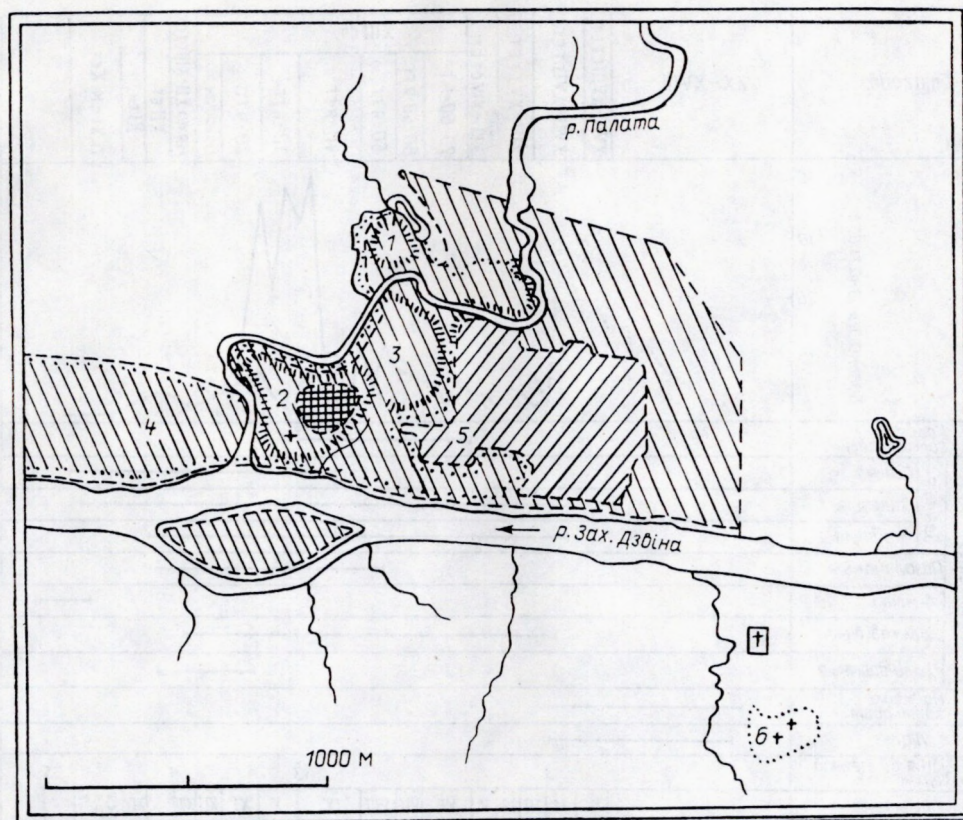
Мал. 39. Прарэзка паўднёвага схілу Верхняга замка, 1989 г.

Мал. 40. Профіль усходняй сценкі шурфа III, 1989 г. Стрэлка Ніжняга замка

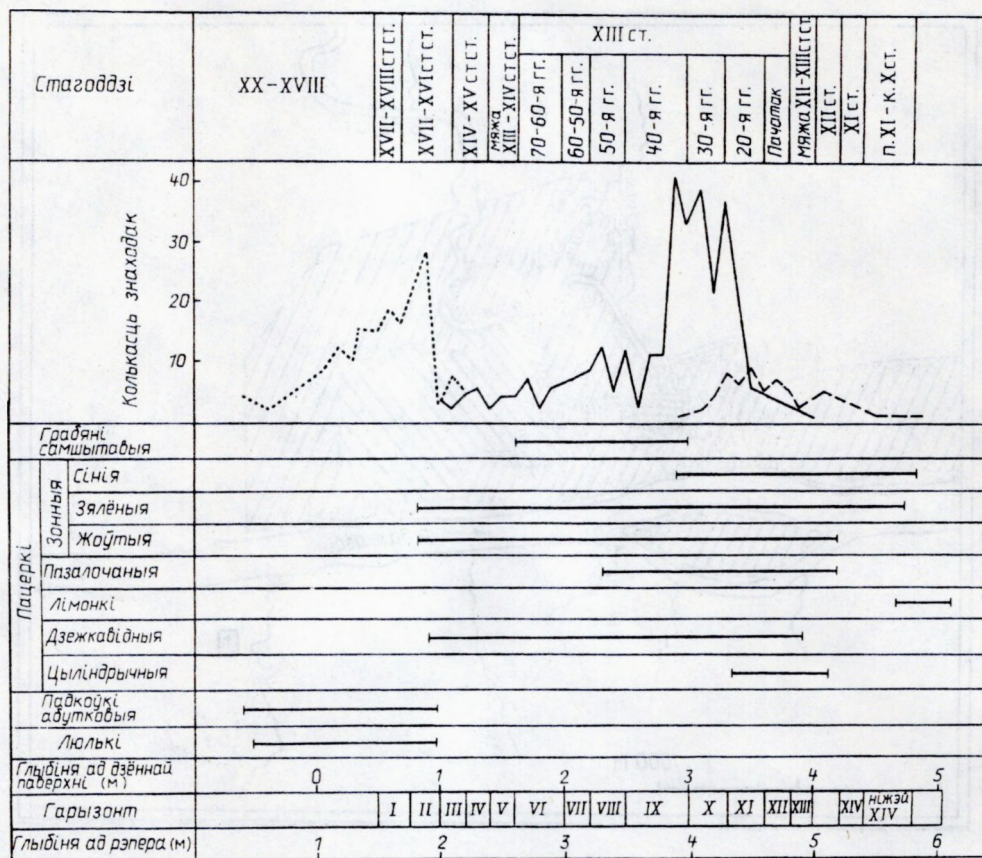

Мал. 41. План мацерыка раскопу I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

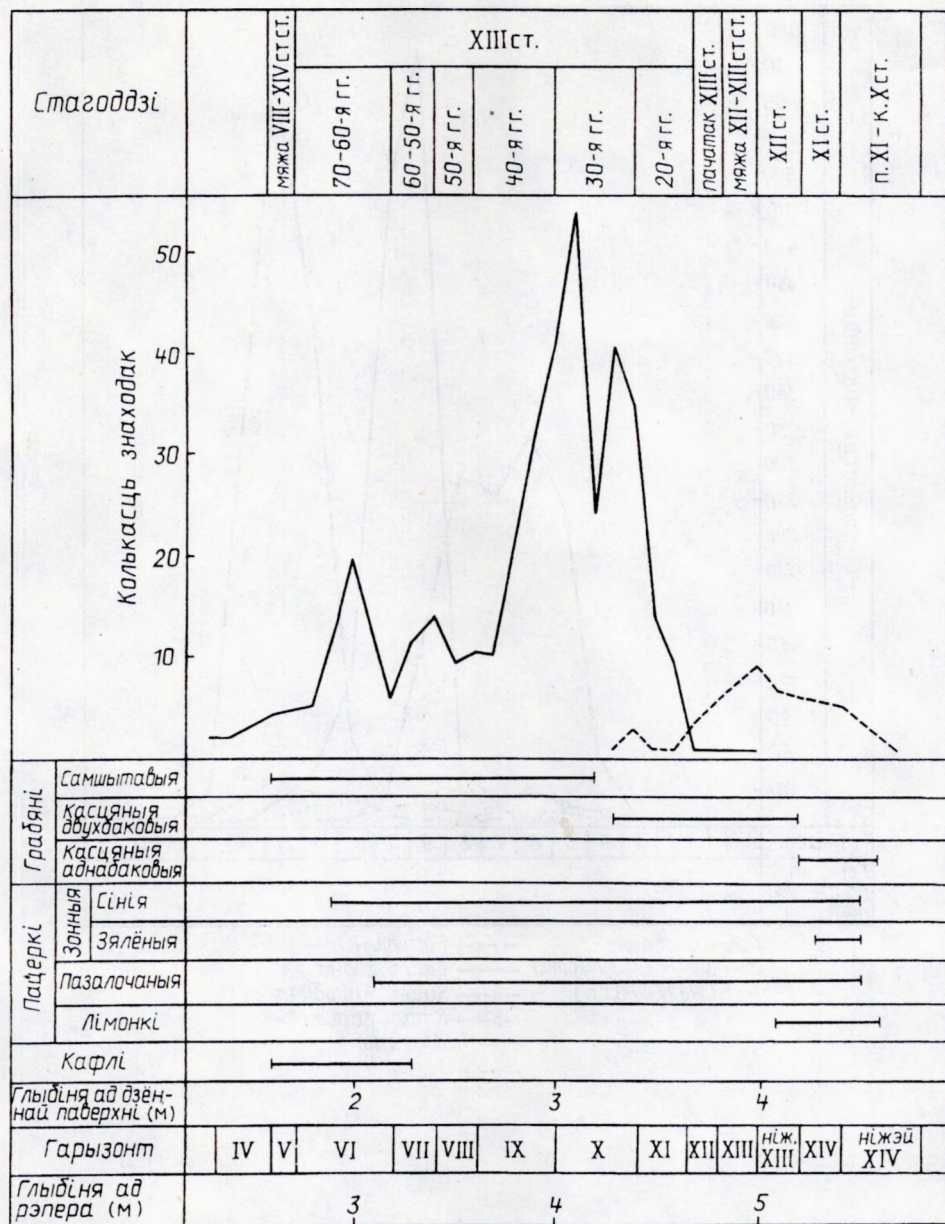
- Зона культурнага слоя да 4-6 м
- Зона культурнага слоя звыш за 2 м
- Зона культурнага слоя да 2 м
- Мяжа археалагічнага запаведніка да 1991 г.

Мал. 42. Распаўсюджанне культурнага слоя г. Полацка па археалагічных матэрыялах і дадзеных геалагічнага свідравання

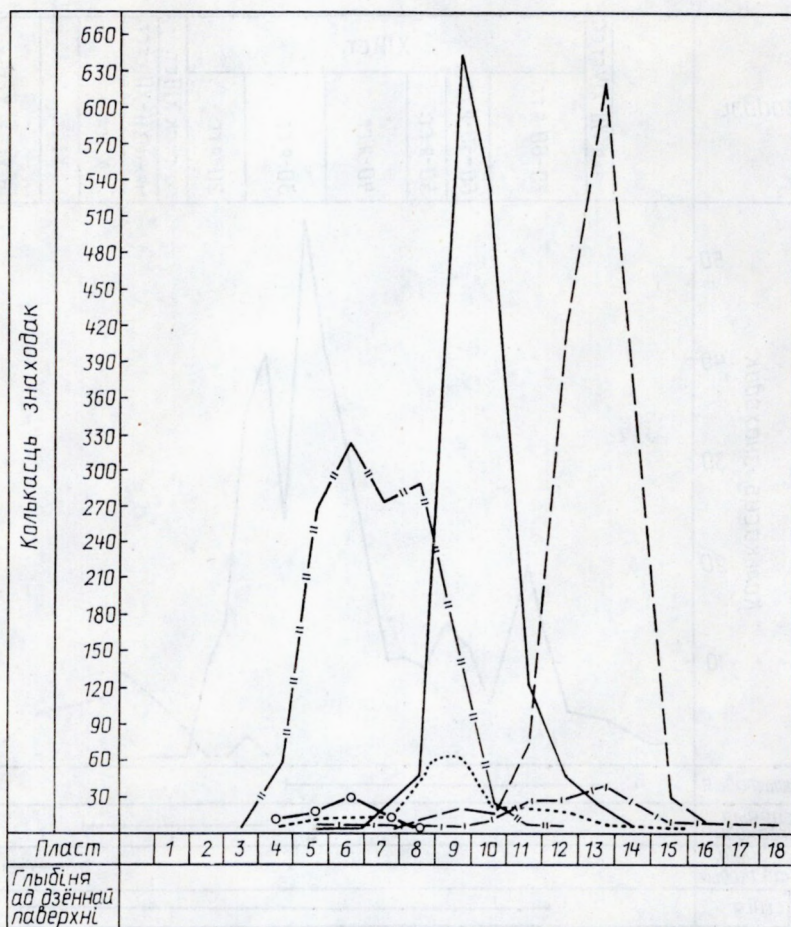
Умовні абазначенні: ---- амфари; — шклянія бранзалети; кафлі

Мал. 43. Палігони распаўсюджання знаходак раскопу II на Верхнім замку, 1960 г.

Умоўныя абазначэнні: ----- амфары; — шкляныя бранзалеты

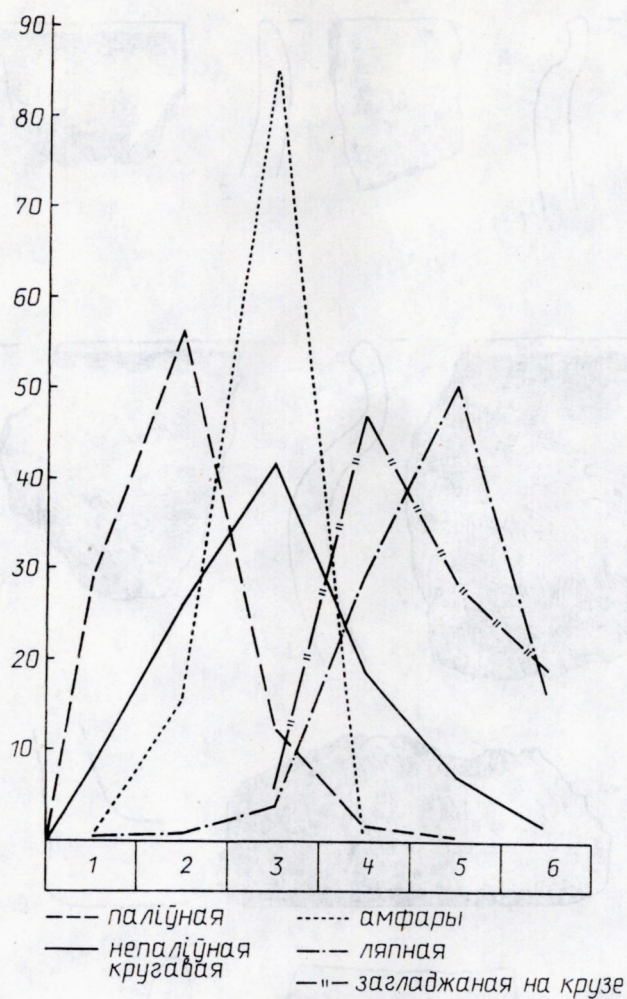
Мал. 44. Палігоны распаўсюджвання шкляных бранзалетаў, амфар і карэляцыя некаторых знаходак з раскопу III, Верхні замак, 1961 г.

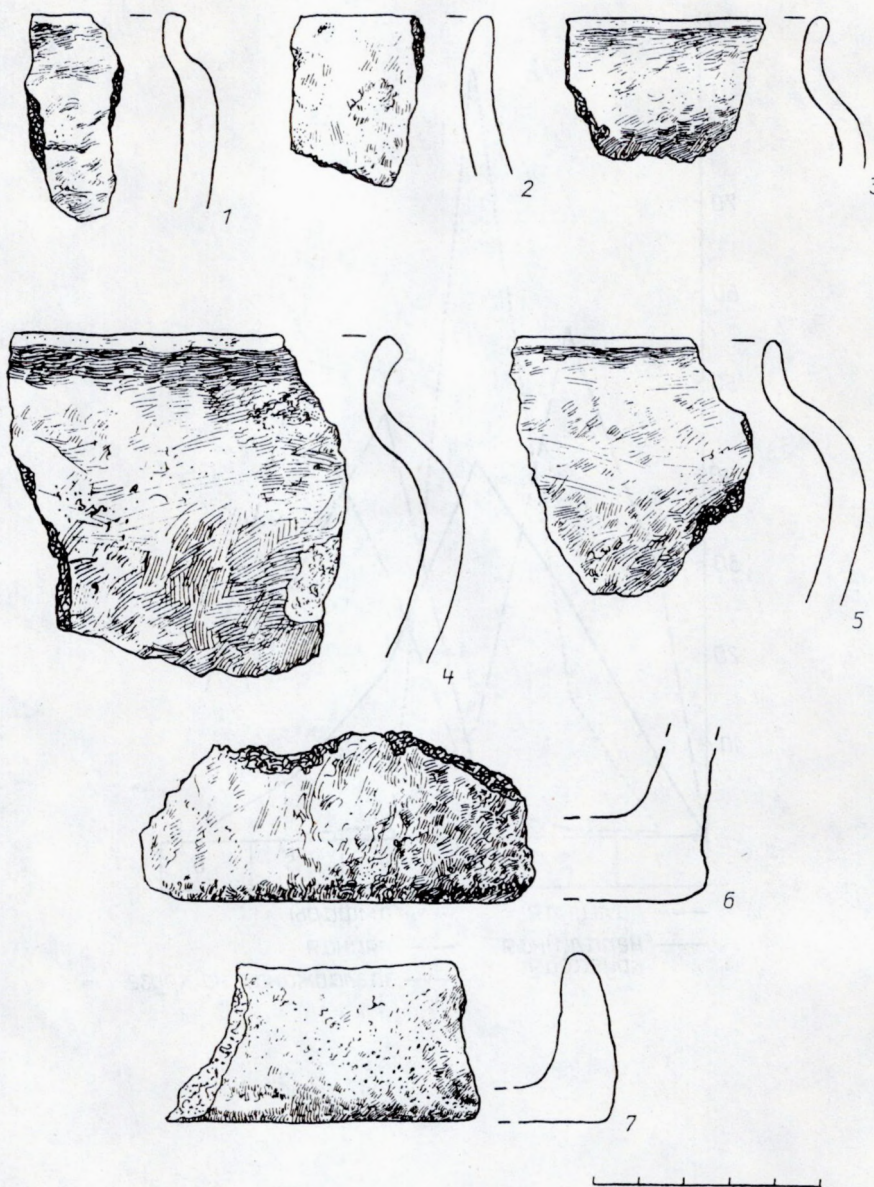
Размеркаванне
знаходак па пластах
Р-I (1987/1988 гг.)

- — — Бурштын
- Сапло горна
- ||— Кафлі карабчатая
- Кафлі гаршковаыя
- Амфары
- |— Тыглі

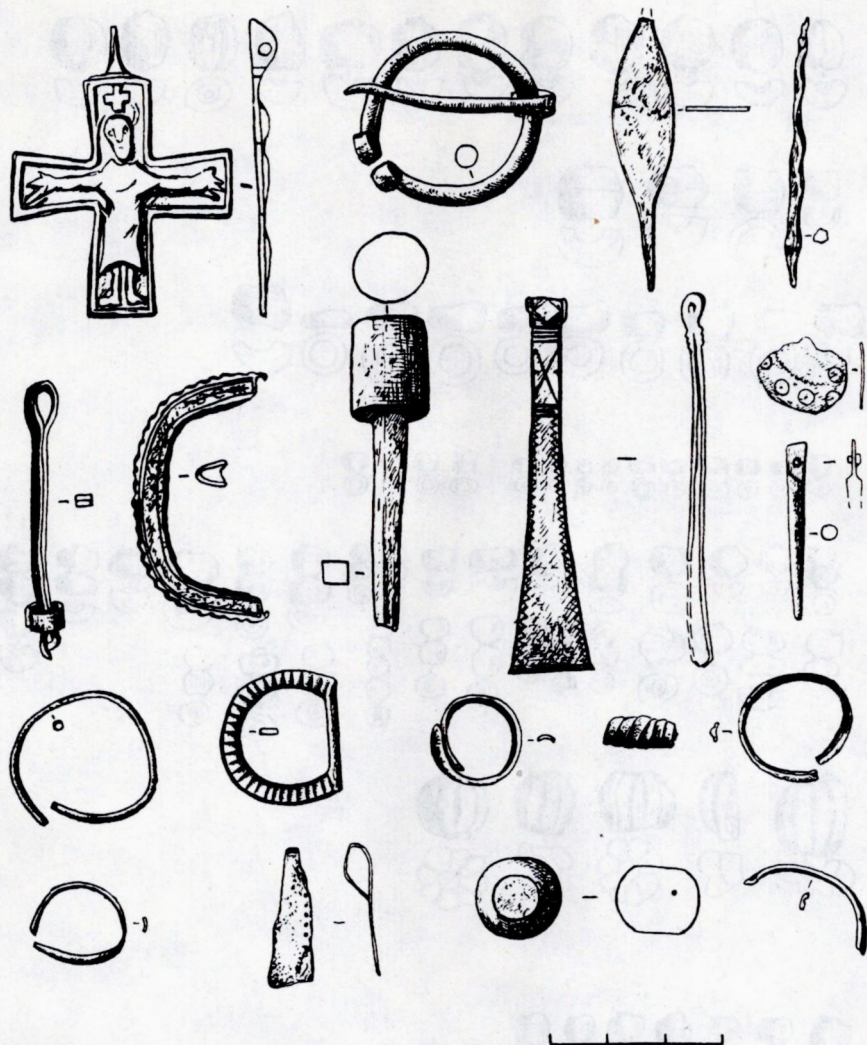
Мал. 45. Раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

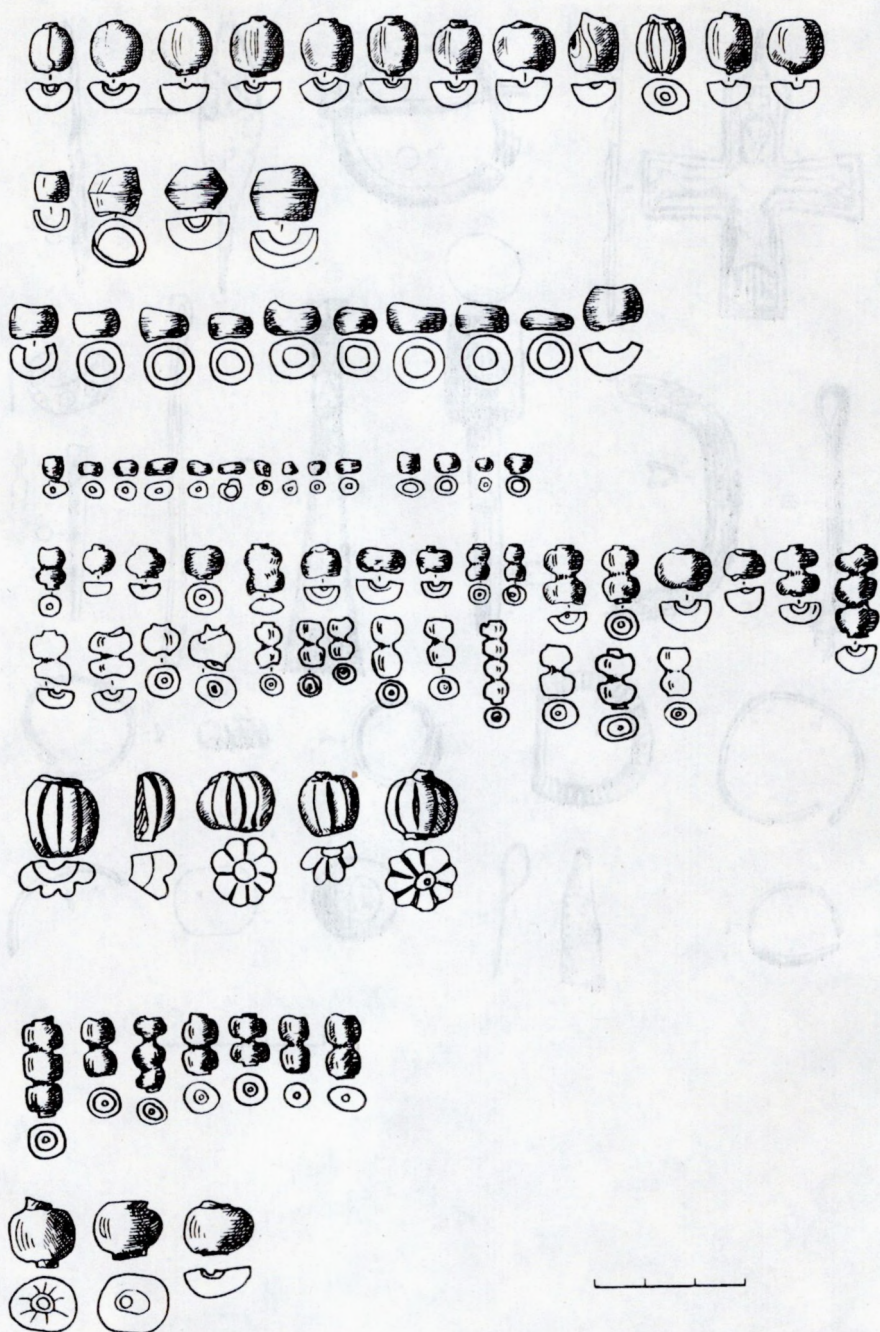
Мал. 46. Працэнтнае размеркаванне керамікі з раскопу I, 1989 г., на Ніжнім замку па пластах да агульнай колькасці дадзенай керамікі

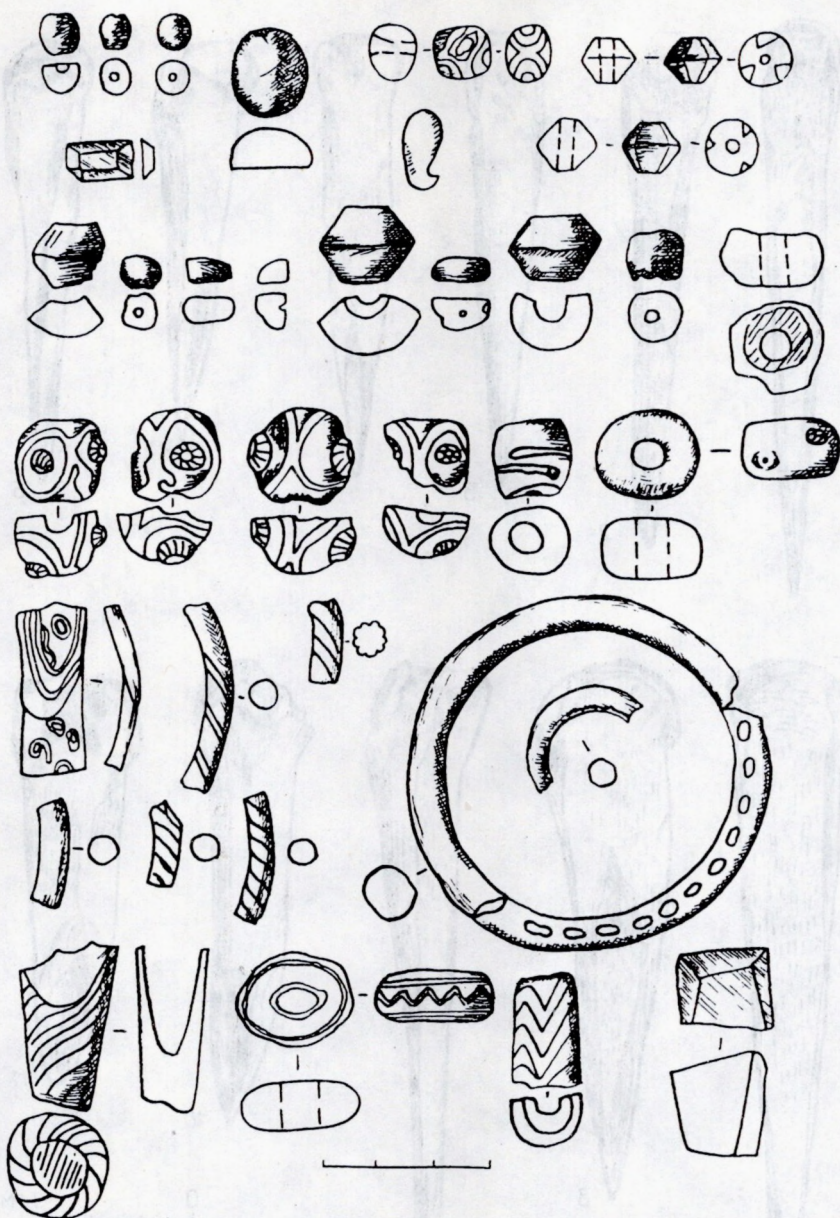
Мал. 47. Ляпны посуд раскопу III, 1986 г., Ніжні замак

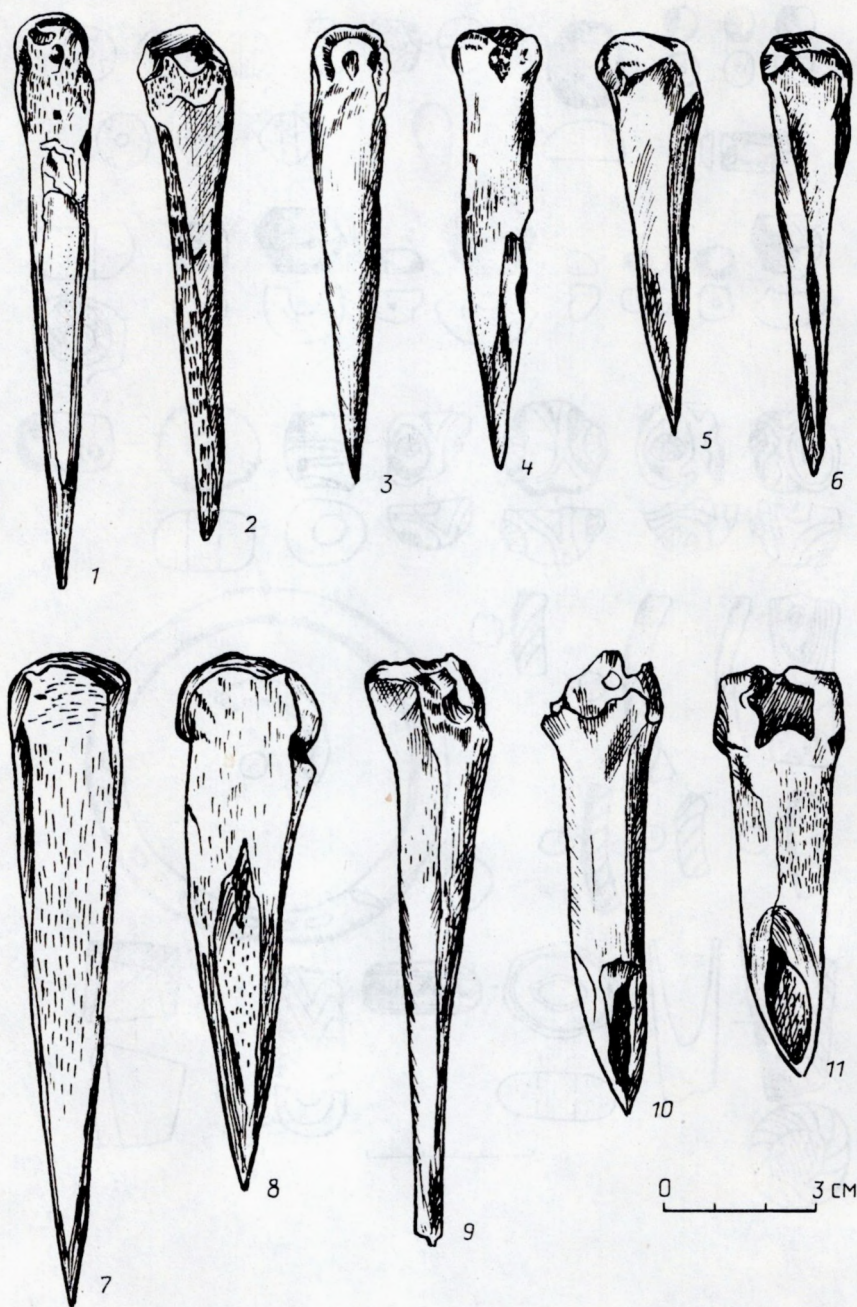
Мал. 48. Ювелірня прилади праці і вирабы, раскоп I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

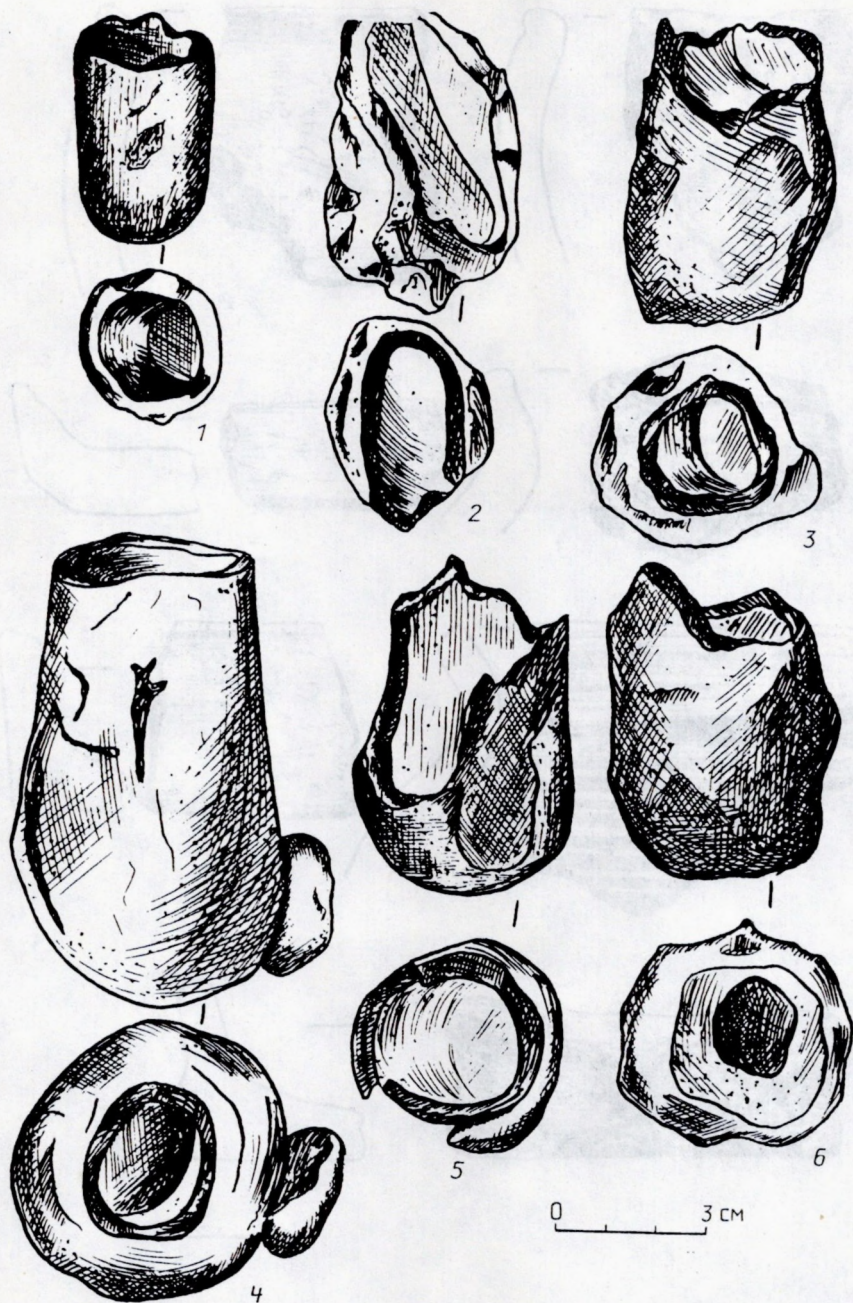
Мал. 49. Шкляныя пацеркі, раскоп I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

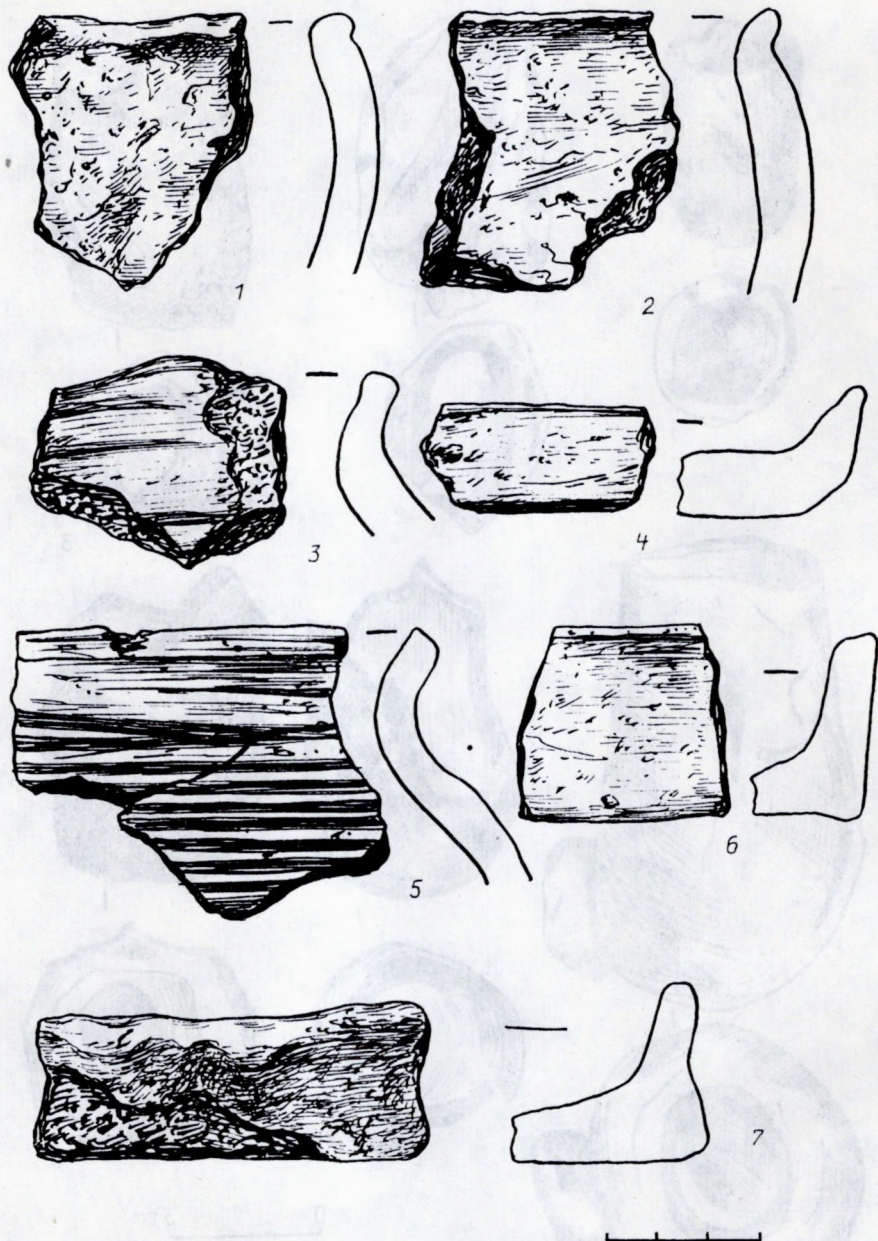
Мал. 50. Вырабы са шкла, раскоп I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

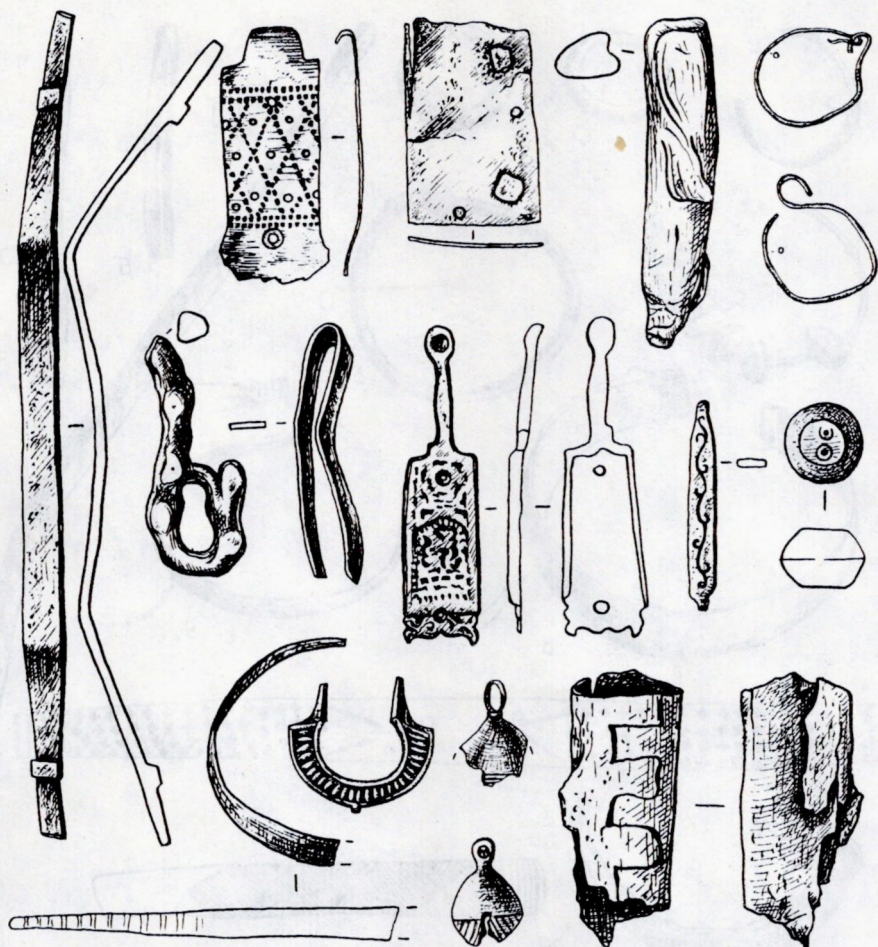
Мал. 51. Касяняныя праколкі, раскоп I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

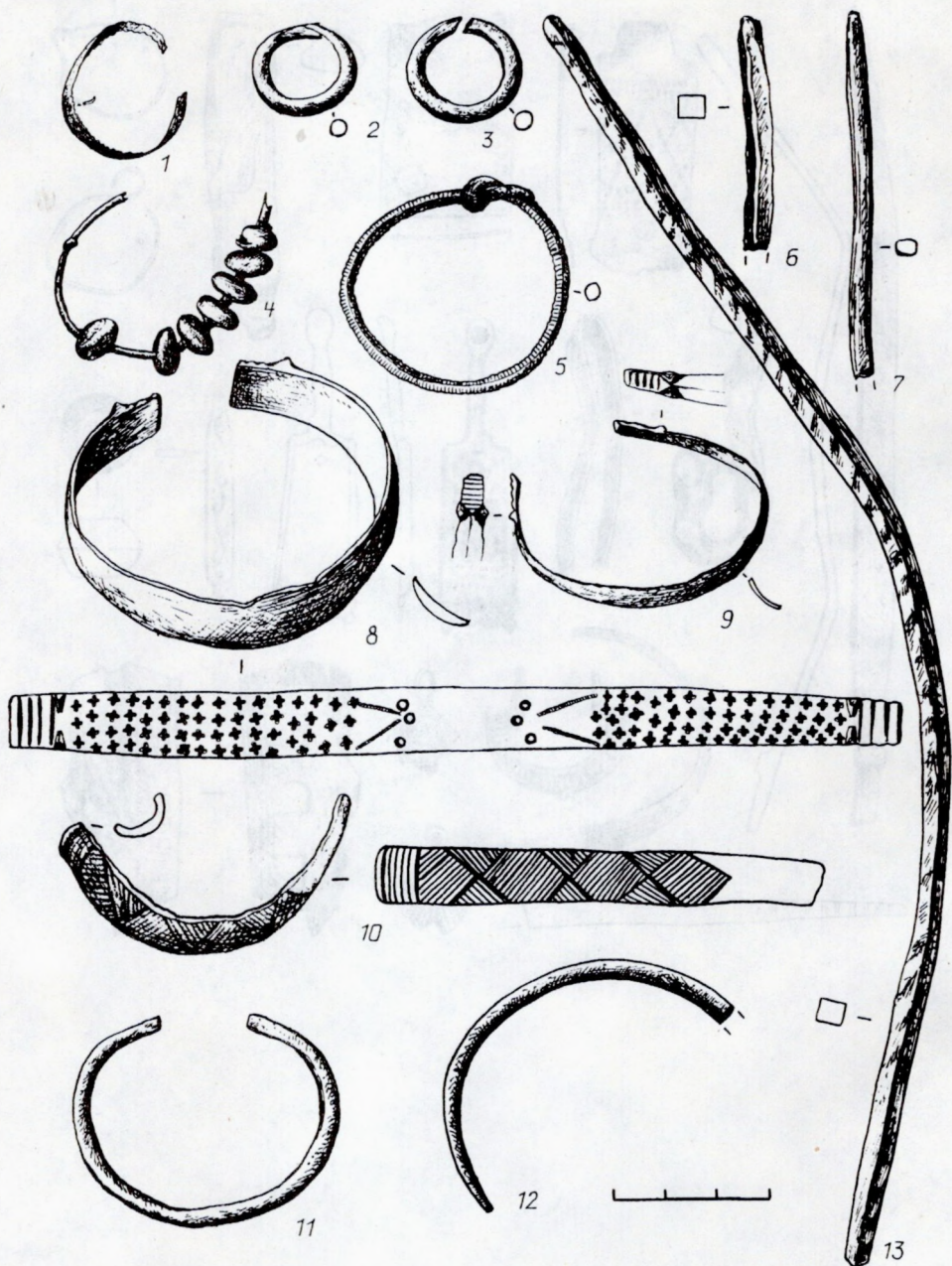
Мал. 52. Плавильныя тыглы, раскоп I, 1989—1990 гг., Ніжні замак

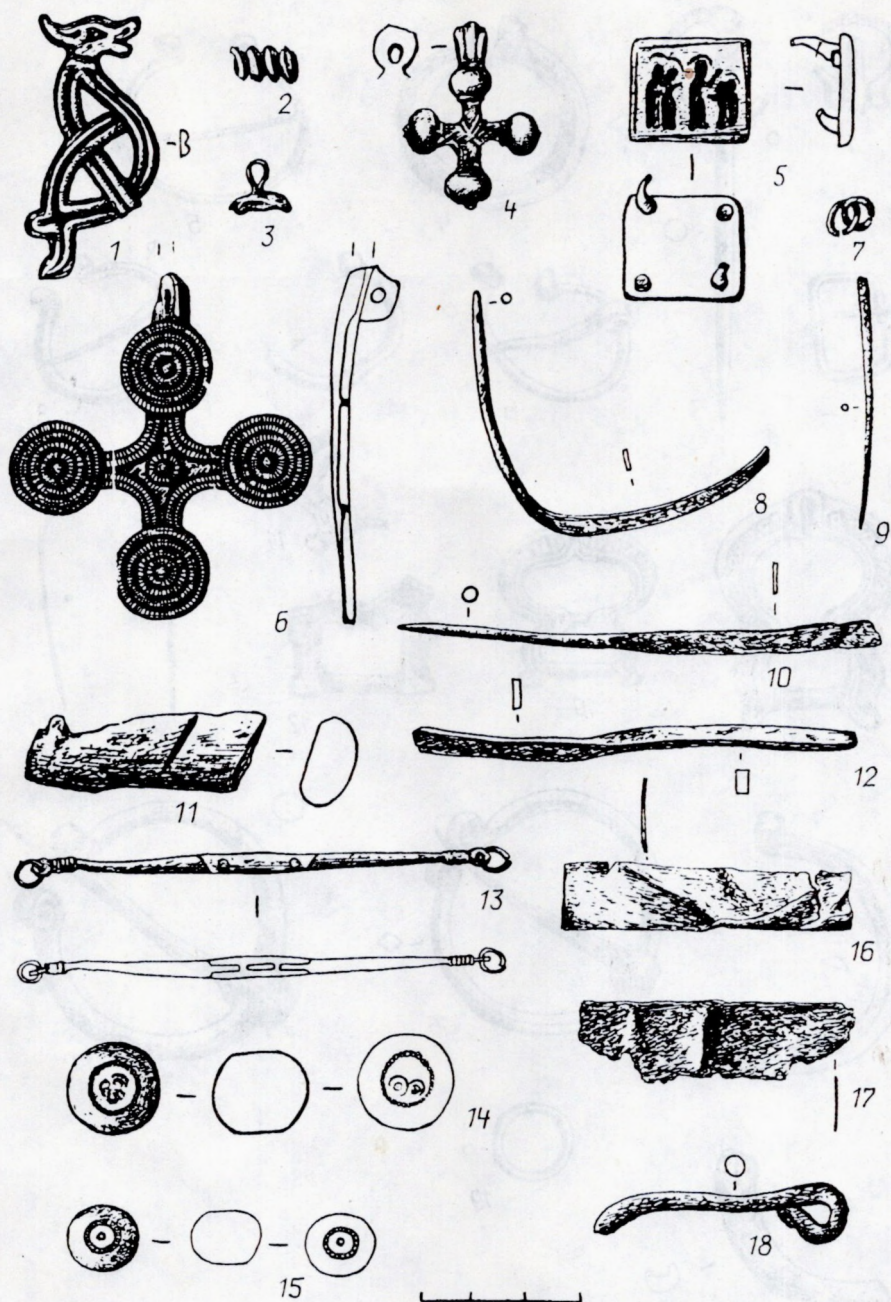
Мал. 53. Ляпны посуд, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

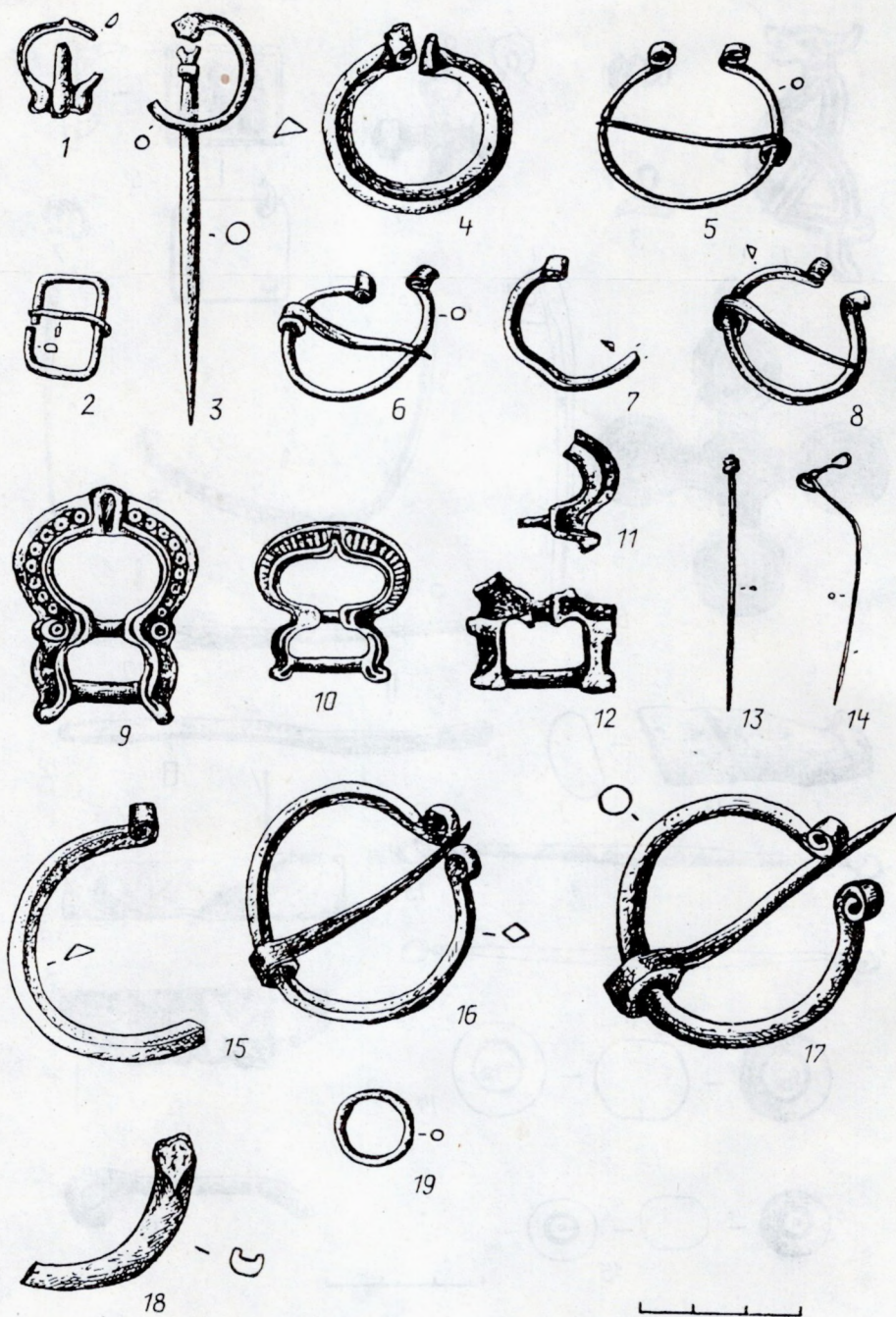
Мал. 54. Ювелірня виробы, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

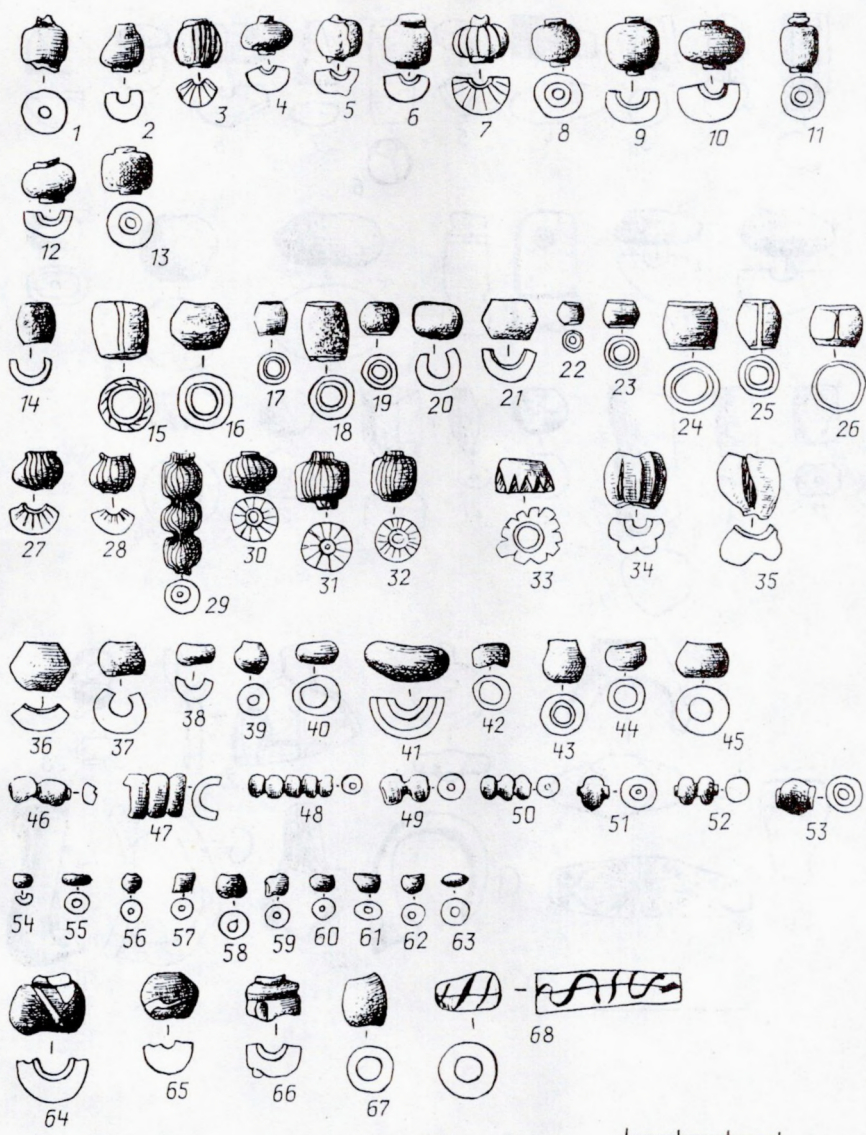
Мал. 55. Ювелірня виробы, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

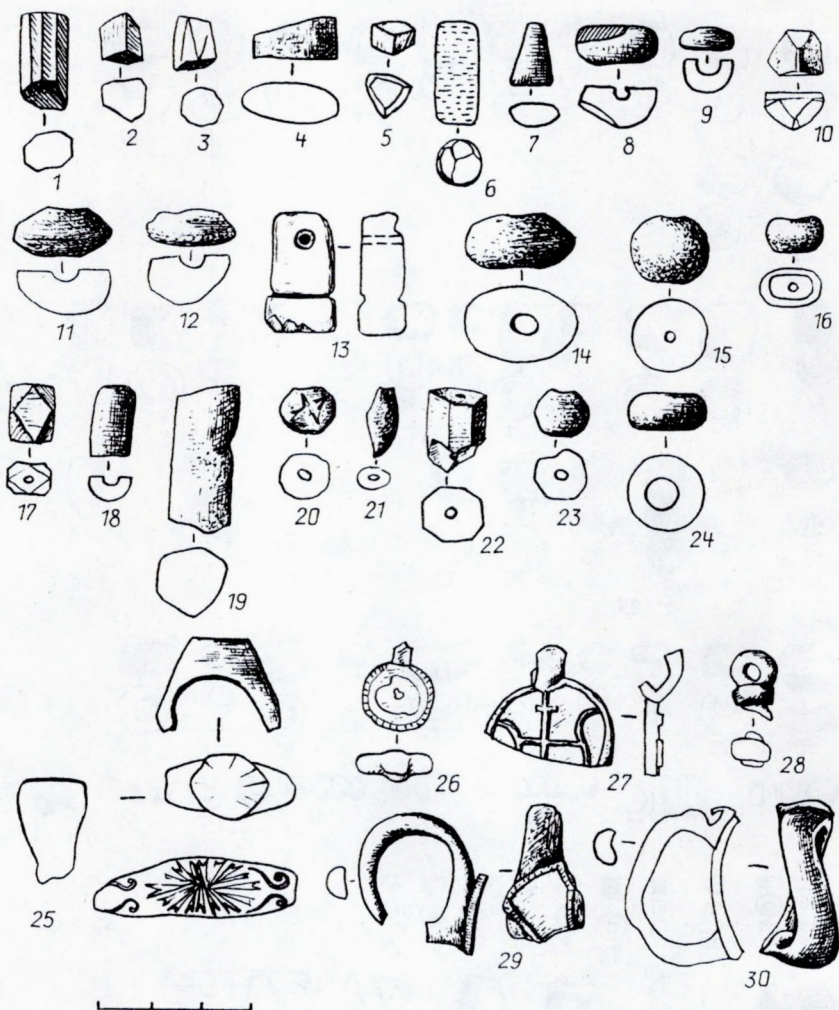
Мал. 56. Ювелірнія вирабы, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

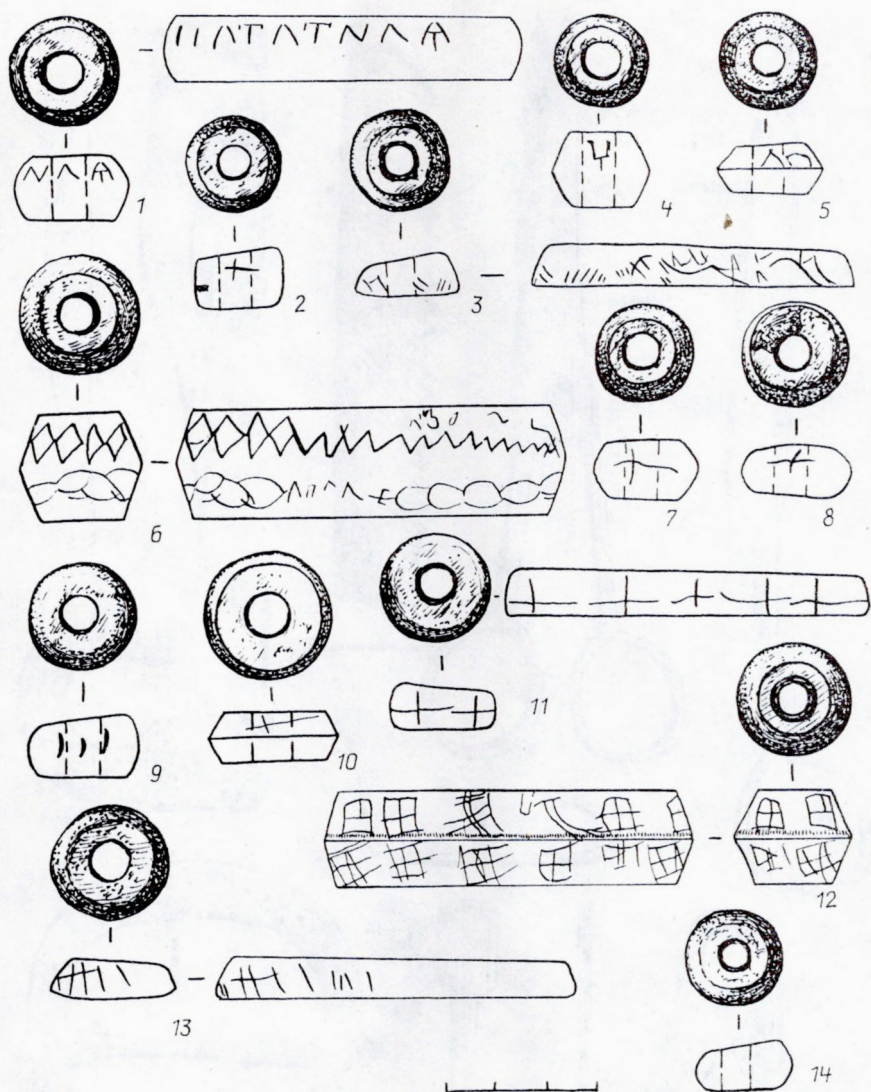
Мал. 57. Ювелірня виробы, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

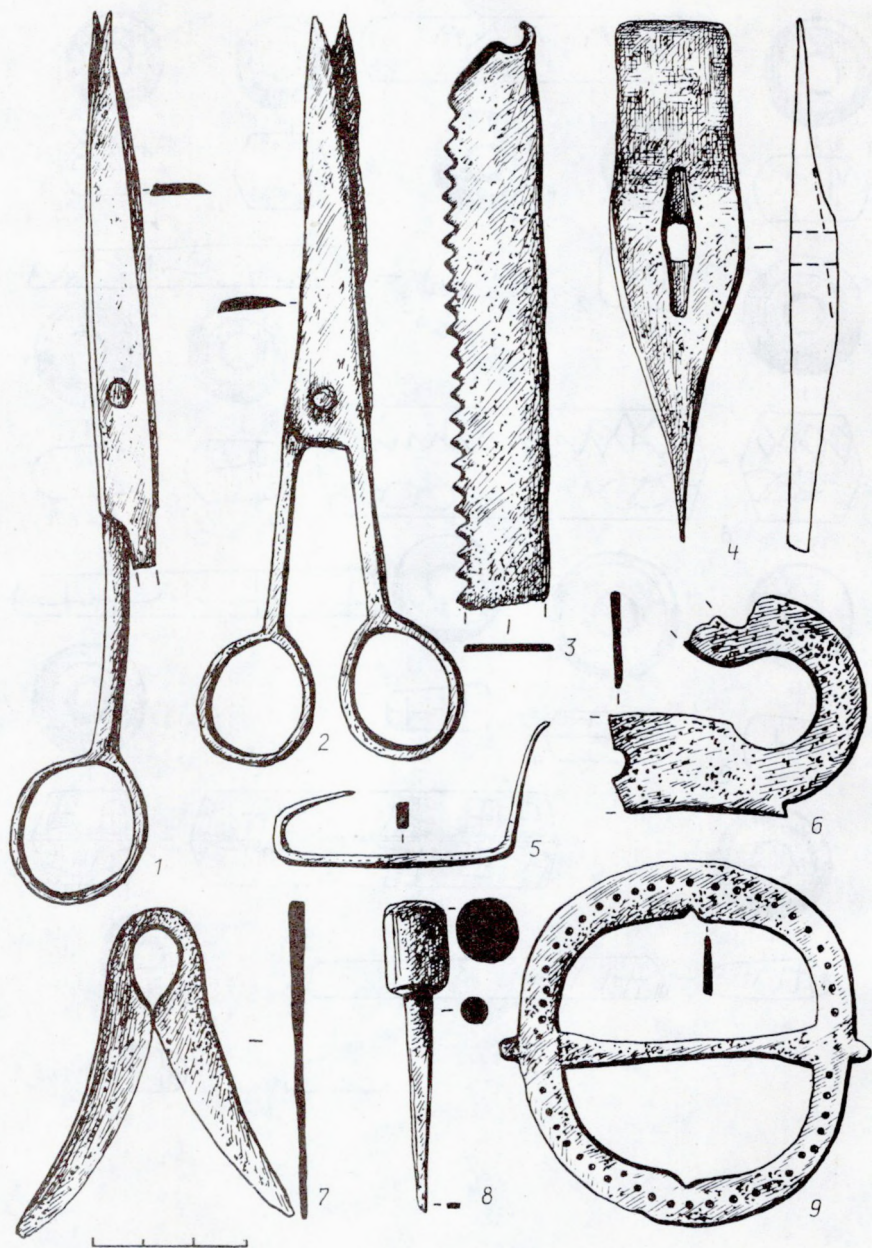
Мал. 58. Шкляныя пацеркі, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

Мал. 59. Вялікі пасад. Раскоп I, 1987—1988 гг.: 1—24 — вырабы з бурштыну; 25—30 — вырабы са шкла

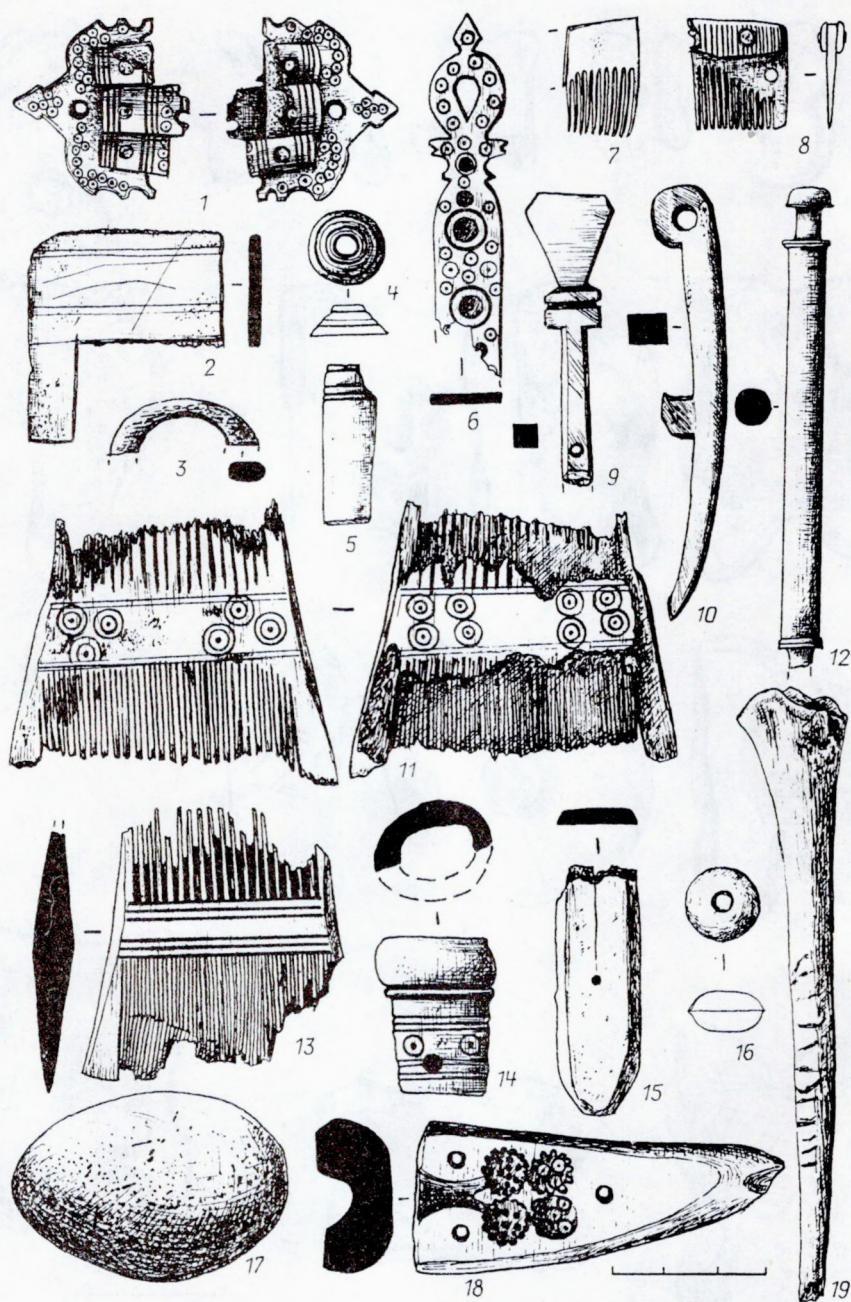
Мал. 60. Шыферныя праселкі з графіці, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

Мал. 61. Вирабы з металу, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

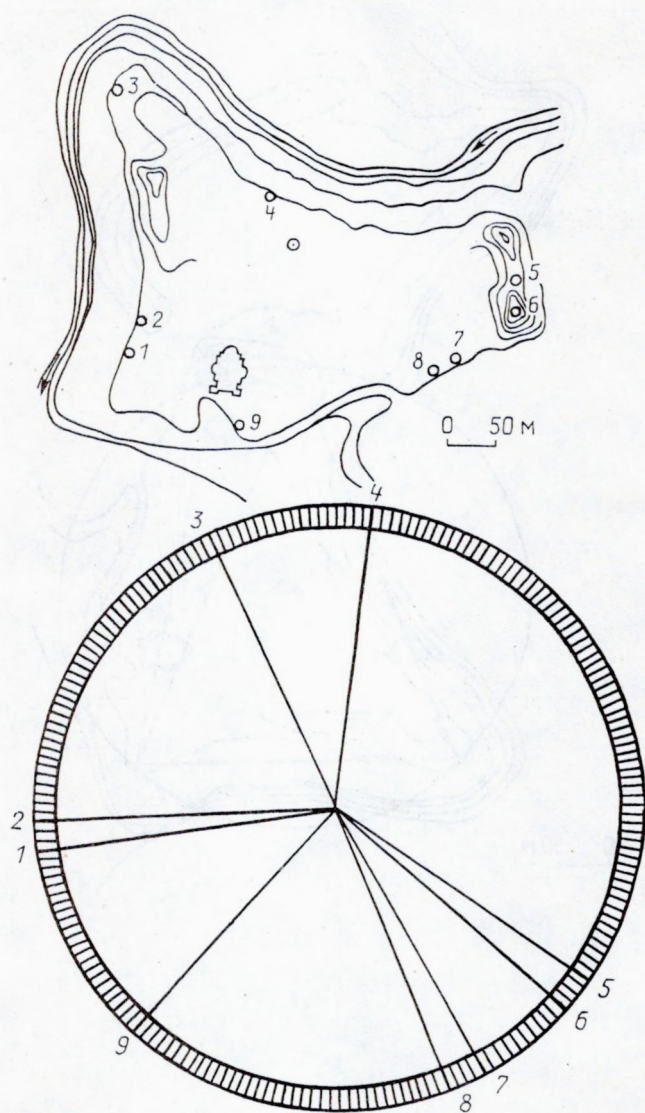
Мал. 62. Ігральня кoсці, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

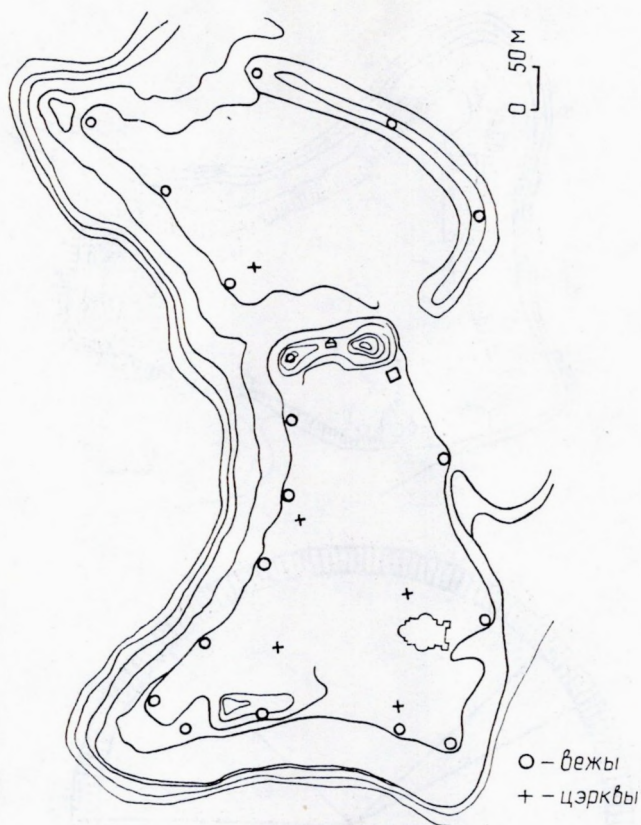
Мал. 63. Вырабы з косці, раскоп I, 1987—1988 гг., Вялікі пасад

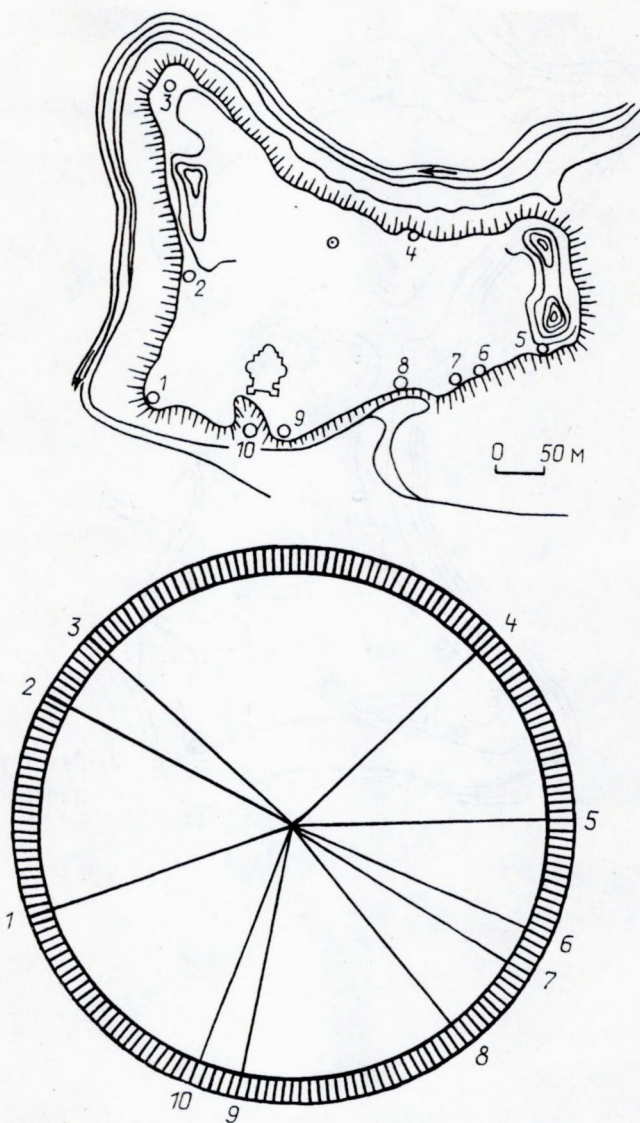
Мал. 64. Фармалізацыя перыметра Верхняга замка праз пабудову трохкутніка і акружнасці

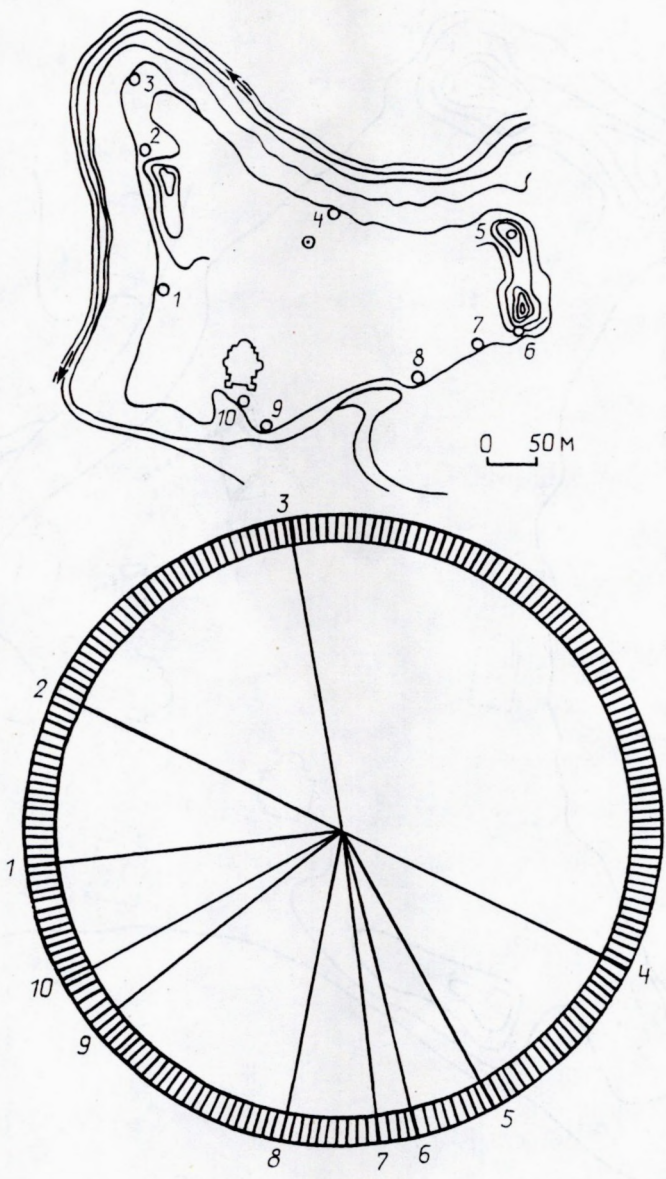
Мал. 65. Размяшчэнне вежаў Верхняга замка па «Рэвізіі 1552 г.»

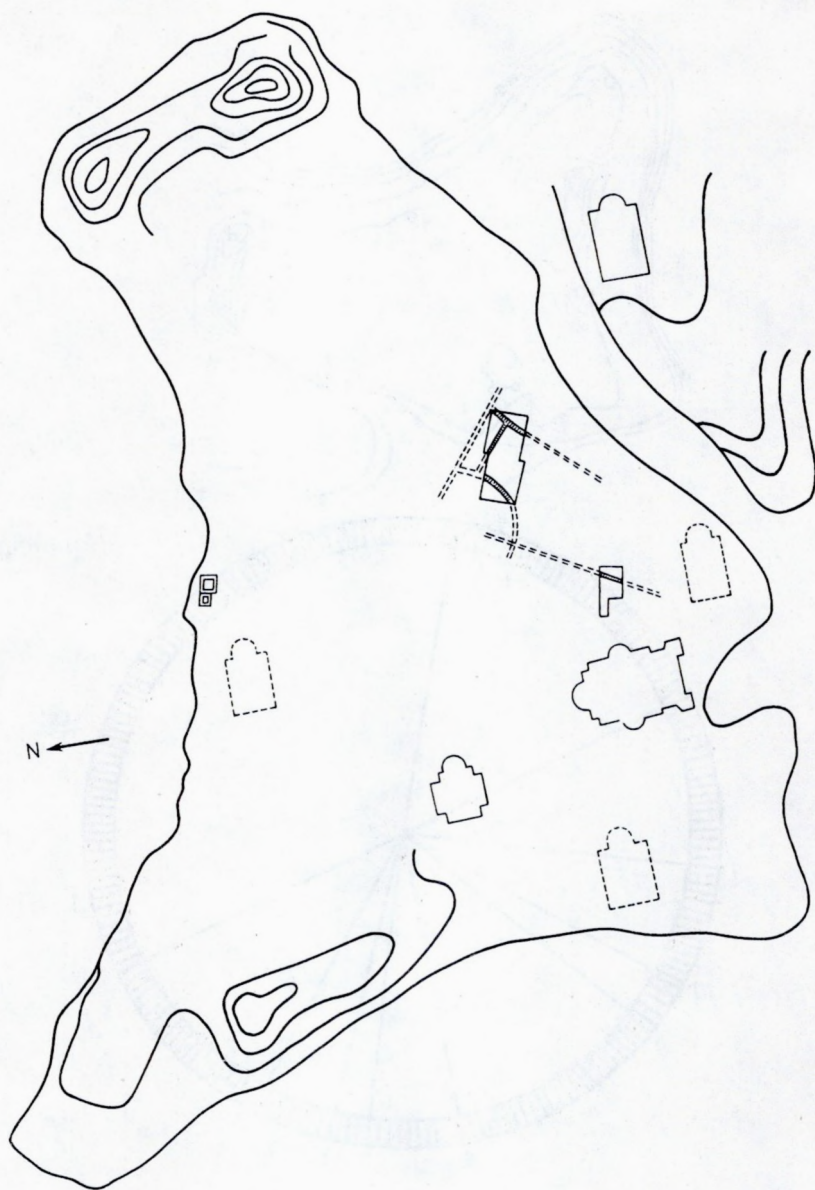
Мал. 66. Размяшчэнне абарончых вежаў і манументальных пабудов згодна плану «Узяцце г. Полацка Стэфанам Баторыем у 1579 г.»

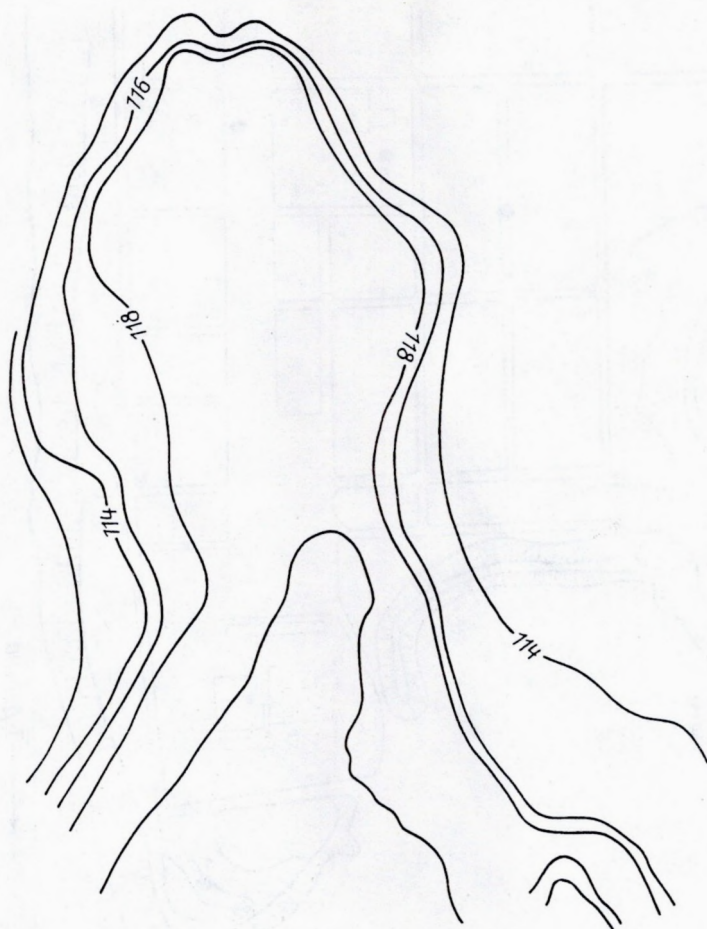
Мал. 67. Размяшчэнне вежаў Верхняга замка па вопісу 1654 г.

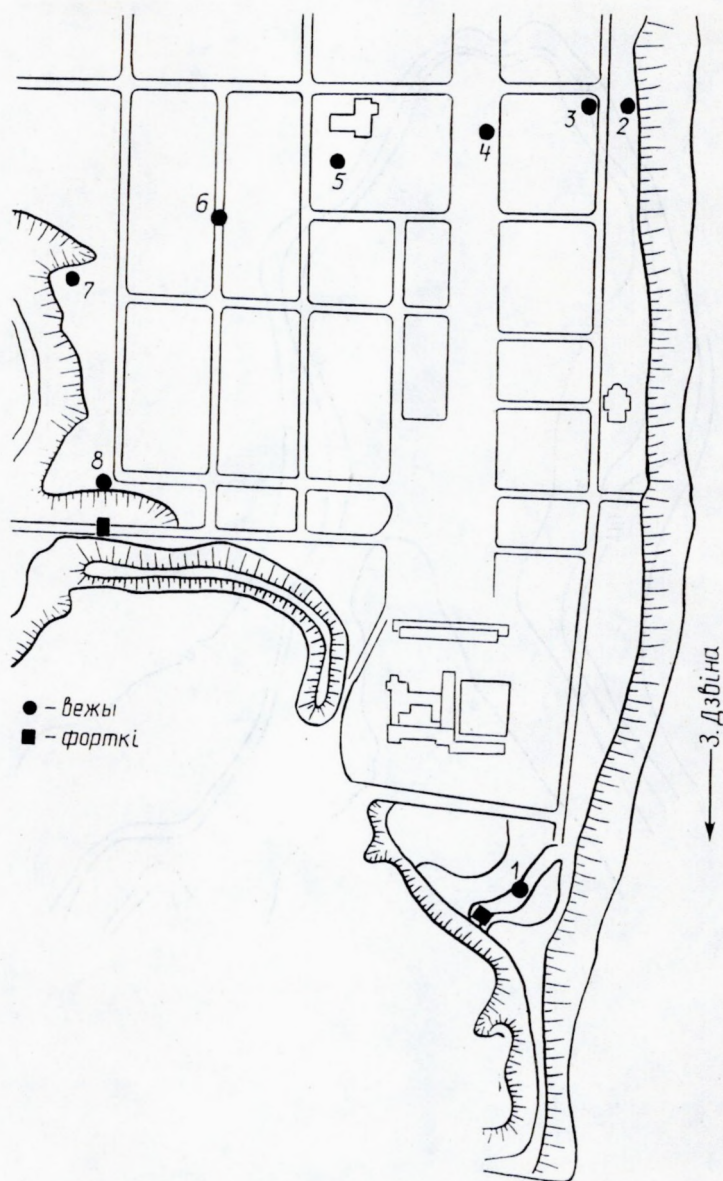
Мал. 68. Размяшчэнне вежаў Верхняга замка па Кнігах прыходна-расходных 1654—1655 гг.

Мал. 69. Фрагменты вуличної трасіроўкі і месцы мяркуемага знаходжання некаторых манументальных пабудов Верхняга замка

Мал. 70. Рэканструкцыя тапаграфіі старажытнага полацкага гарадзішча да другой паловы XVI ст.

Мал. 71. Размяшчэнне вежаў і фортак Вялікага пасада ў сярэдзіне XVII ст.

Табліца 1. Вынікі дэндрахраналагічных даследаванняў дрэва з раскопак на Вялікім пасадзе Полацка (1987—1988 гг.). Праведзены ў Інстытуце археалогіі РАН Н. Б. Чарных

№ вопісу	Пабудова, дэталь	Узрост ствала (гады)	Дата рубкі
2	лага маставой	53	1257 г.
4	маставая	42	1256 г.
14	пабудова	98	?
19	—«—	55	1169 г.
23	пабудова П-2	98	1176 г.
25	пабудова П-4	99	?
35	маставая	50	1047 г.
39	пабудова на мацерыку	104	1075 г.
41	пабудова П-1	77	1059 г.
42	—«—	72	1165 г.
45	—«—	108	1163 г.
48	прыбудова да П-1	82	1280 г.
50	пабудова П-1	103	1164 г.
52	слуп каля насцілу	90	?
53а	—«—	161	1135 г.
55	слуп на мацерыку	101	1062 г.
56	без пашпарта	155	?
57	без пашпарта	141	1309 г.
58	пабудова	63	?
59	—«—	88	?
60	—«—	81	?
63	—«—	82	?
64	—«—	103	?
66	пабудова П-6	53	?
67	—«—	40	?
калода		80	?
I	слуп унутрывальнай канструкцыі	84	1363 г.
II	—«—	85	?
III	—«—	60	?

Табліца 2. Адлегласці паміж вежамі Вялікага пасада ў сажнях

Кнігі каштарысныя 1654—1655 гг.		Роспіс 1654 г.	
Вежа	Колькасць сажняў	Вежа	Колькасць сажняў
Варварынская	16	Фортка	18
Міронаўская	428	Варварынская	382
Праязныя вароты	22	Міронаўская	20
Ільінская	62	Несапраўдная праязная	60
Карліцкая	82	Ільінская	80
Невельскія вароты	69	Скарбная	67
Навугольная	70	Невельская праязная	68
Над Палатою	113	Навугольная	180
Фортка за валам	18	Кабыльчына	20
		Фортка	
Усяго	880		895

Т а б л і ц я 3. Аделгласці паміж вежамі Верхняга замка ў метрах у залежнасці ад даўжыні сажня

Вежа	Кінгі каштарысныя 1654—1655 гг.				Вежа	Ростіе 1654 г.			
	Сажань (м)					Сажань (м)			
	1,947	2,13	2,16	2,88		1,947	2,13	2,16	2,88
Успенская					Усць-Палаты				
Рукаў	142,1	155,7	157,7	210,2	Бык	109,0	119,5	121,0	161,3
Машина	52,6	57,6	58,3	77,8	Машина	190,8	209,1	211,7	282,2
Рукаў	208,3	307,2	311,0	414,7	Бык	428,3	469,3	475,2	633,6
Рукаў кутні	126,5	138,7	140,4	187,2	Бык	116,8	128,0	129,6	128,0
Красная	70,1	76,8	77,8	103,7	Красная	64,2	70,4	71,3	95,0
Уязная	25,3	27,7	28,1	34,7	Праязная	23,4	25,6	26,0	34,6
Рукаў	64,2	70,4	71,3	95,0	Бык	60,3	66,1	67,0	89,3
Гуська	151,7	166,4	168,5	224,6	Растыя Хрыстова	136,3	149,3	151,2	149,3
Фортка	31,1	37,4	34,6	46,6	Бык	29,2	32,0	32,4	43,2
	146,0	160,0	162,0	216,0		77,9	85,3	86,4	115,2
Усяго	1089,9	1197,9	1209,7	1612,7		123,6	1354,6	1371,8	1828,2

З а ў в а г а. Сумы акругляліся да дзесяцічнага знака.

Таблиця 4. Суадносiны адлегласцяў памiж вежамi Верхняга замка ў працэнтах і градусах

Вежа	Рэвізія 1552 г.				Кнiгі каштарысныя 1654—1655 гг.				Росцеіе 1654 г.			
	Колькасць сважнiў	% да 100%	н° да 360°	Вежа	Колькасць сважнiў	% да 100%	н° да 360°	Вежа	Колькасць сважнiў	% да 100%	н° да 360°	Вежа
Усцейская	4	1,47	6	Успенская	73	13,03	47	Усць-Палаты	56	8,8	32	Усць-Палаты
Другая	38	20	67	Рукаў	27	4,82	17	Бык	98	15,43	54	Бык
Асвейская	18	8,82	32	Машна	144	25,71	95	Машна	220	34,64	128	Машна
Чацвёртая	67	31,37	118	Рукаў	65	11,6	43	Бык	60	9,44	34	Бык
Мiхайлаўская	4	1,9	7	Рукаў кутнi	36	6,42	14	Красная	33	5,19	14	Красная
Багародзiцкая	11	5,39	20	Красная	13	2,32	10	Праязная	12	1,88	7	Праязная
Сёмая	4	1,9	7	Уязная	33	5,89	21	Бык	31	4,88	18	Бык
Восьмая	36	17,64	64	Рукаў	78	13,92	51	Раства Хрыстова	70	11,02	41	Раства Хрыстова
Сафійская	23	11,3	39	Гуська	16	2,85	11	Бык	15	2,36	9	Бык
Усцейская				Фортка	75	13,39	49	Усць-Палаты	40	6,29	23	Усць-Палаты
Усяго	204	100	360	Успенская	560	100	360		635	100	360	

Т а б л и ц а 5. Адлегласці паміж вежамі Вялікага пасада ў метрах у залежнасці ад даўжыні сажня

Кнігі каштарысныя 1654—1655 гг.					Роспіс 1654 г.				
Вежа	Сажаць (м)				Вежа	Сажаць (м)			
	1,947	2,13	2,16	2,88		1,947	2,13	2,26	2,88
Варварынская Міронаўская Праязныя вароты Ільнская Карліцкая	31,1	34,1	34,5	46,1	Фортка ад замка	35,0	38,4	38,9	51,8
	833,3	913,2	924,5	1232,6	Варварынская	743,7	821,4	825,1	1100,2
	42,8	46,9	47,5	63,4	Міронаўская	38,9	42,7	43,2	57,6
	120,7	132,3	133,9	178,5	Несапраўдная праязная	116,8	128,0	129,6	172,8
	159,6	174,9	177,1	236,2	Ільнская	155,8	170,7	172,8	230,4
Невельскія вароты Навугольная Над Палатой «Калітка»	134,3	147,2	149,0	198,7	Скарбная	130,4	142,9	144,7	192,9
	136,3	149,3	151,2	201,6	Невельская праязная	138,4	158,8	146,8	195,8
	220,0	241,1	244,1	325,4	Навугольная	350,5	384,0	388,8	518,4
	35,0	38,4	38,9	51,8	Кабыльчына	38,9	42,7	43,2	57,6
					Фортка				
Усяго	1713,1	1877,4	1900,8	2352,7		1748,4	1929,6	1933,2	2577,5

З а ў в а г а. Сумы акругляліся да дзесяцічнага знака.

Т а б л і ц а 6. Полацкія цэрквы па пісьмовых крыніцах

№ п/п	Царква	Крыніца	Тэкст	Дата
1	2	3	4	5
1	Сафійскі сабор	Слова пра паход Ігара	«Тому пазвоініша заўтрэно рано в святыя Софіі в колоколы, а он звон тот в Кісве слыша».	XII ст.
		Грамата епіскапа полацкага Якава рыжскаму епіскапу	«Быль есмь не дома, во отца своего митрополита, а нынѣ есмь на своемъ мѣстѣ, оу Святоѣ Софѣѣ».	1309 г.
		Грамата епіскапа полацкага Сімяона рыжскаму гарадскому савету	«От огню много нам и вам шекоты стало в нашої цркви умурованой в Святемъ Софеи».	1447 г.
		Полацкая Рэвізія	«Церковь Святого Софея в замку соборная».	1552 г.
		Ліст шляхціца Гадзецкага епіскапу полацкаму Афанасію Цярлецкаму	«Церковь соборная Святой Софии в замку в.лшнем Полоцком. Добра...»	1558 г.
		Прывілей караля Стэфана Баторыя, дадзены архіепіскапу Феафану Богдану	«Церковь... Святой Софии зъ иными пределами, также вси добра наданья...»	1580 г.
			«... для хранения Полоцких земских и городских книг, дозволяется застроить и исправить развалины древней церкви Св. Софии».	1607 г.
		Заява архіепіскапа Іасафата Кунцэвіча	«Знашол есми церковь стольскую светлые Софеи, стоящую въ замку государском Полоцком, барзо опалуо и знищеную, же нетолко ижбы сама церковь мела бы оправлена и опатрена, але деи, што большее, и фундушовь стародавних, до тоей церкви соборное и до наших церквей ... не нашол деи есьми».	1620 г.
		Каштарысныя кнігі Полацка	«Соборная церковь Софии Премудрости Божии».	1654 г.
2	Троіцы	Запіс духоўнай граматы Івана Ніканавіча Дзяменцьева	«Дал есьми Святой Троицы три места ролейныя на великом по-ли».	XIV ст.

1	2	3	4	5
		Полацкія граматы Справи Полацкага гродз- кага суда	«... церковь Святое Троицы...» «... поп Полоцкое Святые Троишы церкви».	1501—1506 гг.
3	Касцёл Рыжскі	Жалаваная грамата вялі- кага князя Вітаўта рыха- нам	«... дано им было место оу Полоцку церковь поставить и отмере- но кде церковь поставить...»	1533 г.
4	Міхаіла	Жалаваная грамата вялі- кага князя Аляксандра	«... на куплю у старицы у Св. Міхаіла в Полоцке сельца на Бол- давицах».	1406 г.
		Жалаваная грамата Стэ- фана Баторыя	«... монастырь Св. Міхаіла Городецкій».	1496 г.
5	Божай маці	Полоцкая Рэвізія	«... Манастирь Городецкій Святого Міхаіла».	1582 г.
		Жалаваная грамата вялі- кага князя Аляксандра пісару Івашку Сапежычу	«... подле церкви пречистое Богоматери в Полоцку, блиско двора игумен/ь/ина...»	1552 г.
6	Пятра	Жалаваная грамата вялі- кага князя Аляксандра бернарзінам	«...церкви бож/ь/ее святого Петра огород подле замку и шест клеток...»	1497 г.
7	Параскевы	Жалаваная грамата Жыгі- монта І Івану Зяноўевічу Корсаку	«... а в мешанки полоцкое... в месте Полоцком против церкви святое Пятънишы...»	1501 г.
		Полацкая Рэвізія	«Церковь Святое Пятнишы в месте, наданье от давньных часов мешан Полоцких».	1507 г.
8	Міколы на Палу- пяце	Справи Полацкага гродз- скага суда	«... св. Ніколы на Полупяте...»	1552 г.
		Полацкая Рэвізія	«... церковь другая Святого Ніколы в замку на Полутете».	1535 г.
9	Міколы Дворная	Полацкая Рэвізія	«Церковь дворная Святого Ніколы в замку наданье князя Анд- рея Олкгирда».	1552 г.

10	Раства Хрыстова	Полацкая Рэвізія	«Церковь Рождества Христова в месте, наданье земян Полоцких панов Корсаков».	1552 г.
		Ліст шляхціца Гадзецкага	«... на посаде Великом. Церковь на том же посаде Рождества Христова».	1588 г.
11	Сустрэчання Хрыстова	Каштарысныя кнігі	«В остроге против города унейской церкви Рождества Христова...»	1654 г.
		Полацкая Рэвізія	«Церковь Устретенья Христова в замку».	1552 г.
12	Узнясення	Полацкая Рэвізія	«Церковь Вознесения Христова в месте».	1552 г.
13	Дзімітрыя	Полацкая Рэвізія	«Церковь Святого Димитрия в замку».	1552 г.
14	Дабравешчання	Полацкая Рэвізія	«Церковь Благовещения Святого в месте».	1552 г.
15	Васілія	Полацкая Рэвізія	«Церковь Святого Василия в месте».	1552 г.
16	Кальвінскі збор	А. П. Сапуноў «Краткий очерк судеб Полоцкой епархии»	—«—	XVI ст.
17	Спаса	Ліст шляхціца Гадзецкага	«Церковь Святого Спаса у месте Полоцкомъ на посаде Великом».	1588 г.
18	Ягорыя Пакутніка	Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«... пришел к городу к Полоцку, прошель Егорей Святый...»	1563 г.
19	Касцёл езуітаў	Дзе́ннік апошняга паходу Стэфана Баторыя на Расію	«... а сам же царь вышел из лесу против города Полоцка у Егория Страстотерпитца на поле и пошел за Двину реку...»	—«—
			«... в замке у иезуитов небольшой костёл, где только одна церковь... перед замком, там где начинается город, строят уже деревянный костёл прекрасной архитектуры...»	1581 г.
20	Казьмы і Даміяна	Ліст шляхціца Гадзецкага	«Церковь Святых Козьмы-Демьяна zaloжeнныя, въ месте Полоцком на посаде за Полотоу».	1588 г.
21	Іаана Прадцечы	Запіс аб наданні князя полацкага Анофрыя (падложная)	«... в церкви оу Святого Иоана Предтечи на Острове».	от 1350 (1377) по 1381 г.

1	2	3	4	5
		Полацкая Рэвізія	«Манастыр Святога Іоана Предтечи на Острове, наданье князя великого Полоцкого Онофрея».	1552 г.
		Жалаваная грамата караля Стэфана Баторыя на заснаванне ў Полацку езуіцкай калегіі	«... монастырь Святого Иоана Предтечи на Острове».	1582 г.
22	Касцёл і царква ў Экімані	Сага аб Торвальдзе Ванд-роўніку Полацкі вопіс	«... заснаваў манастыр у імя Іаана Прадпечы ў Полацку на Вос-траве». «... в нем имеется деревянный костёл без жилого дома для ксенд-за, приходская церковь и большой заезжий дом...»	X—XIII стст. 1774 г.

Табліца 7. Полацкія манастыры на пісьмовых крыніцах

№ п/п	Манастыр	Крыніца	Тэкст	Дата
1	Бельчыцкі Бары-сагалебскі	Укладная грамата Ярасла-ва Ізяславіча 1396 г. (падложная) Полацкая Рэвізія	«... созыждение млына берег вольный противо их берега на рещи Бельчыцы униз монастыря Борисоглебского, межи дорогами, которая от монастыря идетъ, и за Бельчицою другая дорога до Двины ведесть». «Пятый посад — слобокский... земли церковной монастыря Свя-тых Бориса и Глеба...» «Монастырь Святых Борыса и Глеба на Белчыцы, надане землянь Полоцких панов Корсаков всех».	пачатак XVI ст. 1552 г.
		Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«А за два часа до вечера пошел царь и великий князь мимо го-родъ в стан за реку за Двину в монастырь к Борису и Глебу; ке-лы же того монастыря Полоцкие люди до государского приходу пожгли, а осталася едина монастырская братская пеколна».	1563 г.

2	Троїчкі	Інвентар маємасці Полацкай архієпіскапіі	«Манастирь за рекою Двиною на Бельчычы Глеба и Борыса, до которого служобе полтораста, нижи на сесь чась розные особы себе безправне разобрали...»	1601 г.
		З записной кнігі Приказа кнігадрукарскай справы аб вызваленні полацкаму Барысаглебскаму манастыру кніг	—«—	1660 г.
		Дадзеная грамата вялікага князя Андрэя Альгердавіча Троїцкаму манастыру на раку Званіцу і бабровыя гоны	—«—	1350—1378 аб 1381—1387 гг.
3	Казьмы і Даміяна	Полацкая Рэвізія	«Манастирь Святых Козмы Демьяна в месте».	1552 г.
4	Богаяўленскі	Грамата ваяводзе Д. А. Далгарукаму аб вяртанні манастыру вотчынных сёлаў і вёсак	«Били челом нам... полоцкого Богоявленского монастыря игумен Игнатий с братьёю...»	1656 г.
5	Бернардзінскі	Пераказ жалаванай граматы вялікага князя Аляксандра	«... церкви божьей святого Петра огород подле замьку и шесть/ь/ клеток и прыдал то на кляштор святого Бернадына в Полоцку».	1501 г.
6	Спасаўскі	Полацкая Рэвізія	—«—	1552 г.
		Справы Полацкага гродзкага суда	—«—	1533 г.
7	Уваскрэсненія Хрыстова Машоначны	Полацкая Рэвізія	«Манастирь Святого Спаса, который ведаст игуменья Полоцкая инока Ульяна».	1552 г.
		Полацкая Рэвізія	«Манастирь Мошоноцкий в замку Воскресения Христова».	1552 г.
8	Пятра	Полацкая Рэвізія	«Манастирь Святого Петра в замку наданья князя великого Полоцкого Михаила».	1552 г.

1	2	3	4	5
9	Міхаіла на Гарадку	Жалаваная льготная грамата вялікага князя Жыгімонта	«Жаловал нам архимандритъ с Полоцка Святого Михаила на Городку Антонси, што...»	1511 г.
10	Юрыя	Полацкая Рэвізія	«Манастиръ Городецкій Святого Михаила».	1552 г.
		Полацкая Рэвізія	«Манастиръ Святого Юря в поли за местом, наданье панов Зенюшевичов Корсаков».	1552 г.
11	Міколы Лучанскі	Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«... а с нарядом болшим стали воеводы меж Георгия Святого и Волова озера».	1563 г.
		Справы Полацкага гродзскага суда	«Николы на Лучне».	1496 г.
12	Узнясення Машонанчы	Полацкая Рэвізія	«Манастиръ Святого Николы Лученский».	1552 г.
		Справы Полацкага гродзскага суда	«...игумена Мошоньского святого Вознесения...»	1533 г.
13	Іаана Праддечы	Справы Полацкага гродзскага суда	«... чернецы монастыря Святого Ивана Предтечи з Острова...»	1533 г.

Т а б л і ц а 8. Двары ў Полацку па пісьмовых крыніцах

№ п/п	Назва двара	Крыніца	Тэкст	Дата
1	2	3	4	5
1	Епіскапа Якава	Полацкія граматы	«Был есмь не дома, во отъѣзѣ своего митрополита, а нынѣ есмь на своемъ мѣстѣ оу Святоѣ Софѣѣ».	1309 г.
2	Ігуменні	—«—	«Записал ему двор свой и з землею, на имя Безумовский, подле церкви пречистое Богоматери в Полоцку, блиско двора игумен/ь/ина».	1497 г.
3	Безумоўскі	—«—	«... двор Безумовский...»	1497 г.
4	Ланьковае Сінцовае	—«—	«... ах в мешаньки Ланьковое Синьшовое купил дворишо в месте Полоцком против церкви святое Пятънишы меж Тишкова дво-риша и Федосовского».	1507 г.

5	Цішкаў	—«—	—«—	—«—
6	Фядосаўскі	—«—	—«—	—«—
7	Дворышча	Справы Полацкага гродз- скага суда	«... два дворища в замке держать...»	1533 г.
8	Двор	—«—	«... двор в замку в Мошонке».	1535 г.
9	Мікалая Станіс- лава Глябовіча	—«—	«Миколай Станислав Глебович... будуючы двор свой в замку Полоц- комъ, пліцу двора ихъ в замку къ двору своєму плотомъ принялъ».	1535 г.
10	Глеба Фёдаравіча Епімахавіча	—«—	—«—	—«—
11	Васіля Кареня	Полацкая Рэвізія	—«—	1552 г.
12	Ваяводы	—«—	—«—	—«—
13	Гасцінны	—«—	—«—	—«—
14	Бельчыца	—«—	«Дворец замковый Бельчица, в котором будования никоторого нет, одно пашня замковая».	—«—
15	Фёдара Іванавіча Зяноўевіча-Корсак	—«—	«Фёдор Иванович Зенович Корсак масть в замку Полоцком двор».	—«—
16	Войны Пятровіча Епімаха	—«—	«Война Петрович Епимах, целник Полоцкий. В замку Полоц- ким, у дворе светлицу великую повинны з ыншыми поплечники своими робить».	—«—
17	Гаспадарскі	—«—	«В дворе господарском пекарню, кухню, лазню, стайню и турму робят».	—«—
18	Уладыкі	—«—	«Двор владычин в замку».	—«—
19	Богдана Іванавіча Корсак	—«—	«... масть двор в замке Полоцком».	—«—
20	Глеба Іванавіча Зяноўевіча-Кор- сак	—«—	«...масть двор в замку».	—«—
21	Намесніка	—«—	—«—	—«—
22	Сямёна Сцяпана- віча	—«—	«... А в посаде Заполотском, в месте, масть двор свой».	—«—

1	2	3	4	5
23	Княжацкія і баярскія	Наказ І. Грознага	«... воеводам, князем и детям боярским велети им собе дворы ставити промеж города и валу».	1563 г.
24	Уладыкі	Ліст шляхціца Гадзецкага	«... якожь пан намесник напервой сам через себе подал мне двор владычній, въ замку Вышнем Полоцком, при церкви Святое Софеи...»	1588 г.
25	Архіепіскапа Феофана Богдана	—«—	«... же архіепіскоп зошлый Полоцкій отецъ Феофанъ Богданъ, имелъ пѣццы свои тутъ у мѣсте Полоцкомъ на Посаде Великомъ у Плигавкахъ».	—«—
26	Архіепіскапскі	Архіўны зборнік дакументаў	«То естъ: найпервый дворъ архіепіскопскій въ замку вышнемъ Полоцкомъ...»	1601 г.
27	Ішкі Маера	Руска-беларускія сувязі	—«—	1654 г.
28	Допшын, Мітка Леанідавіч, Паўла Пацко	А. П. Сапунов «Краткий очеркъ судебъ Полоцкой епархій»	«Я, рабъ Божій Павелъ, инако прозываемо Пацко... што есмь купилъ дворъ въ Митка Леонидовича и въ его жены, зъ землею и огородами, близко Богоявления суютого на Богородицкой улице противъ Лопшина двора въ Полоцку».	канецъ XIV—пачатак XV ст.

Табліца 9. Асобныя элементы гарадской тапаграфіі Полацка па пісьмовых крыніцах

№ п/п	Элемент гарадской тапаграфіі	Крыніца	Тэкст	Дата
1	Замак, астрогі	Справы Полацкага гродзкага суда	«... сыпанья горы замъковое и роботы обоех(ъ) острогов».	1533 г.
2	Верхні замак	Гейденштейн Р. Записки о Московской войне	«Холм на которомъ возвышается Верхній замокъ, со всехъ сторонъ обрывистъ и окруженъ повсюду весьма высокимъ валомъ и большими глубокими рвами».	1579 г.
3	Астрог (Вялікі пасад)	Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«Острогъ крепокъ: а рублен острогъ и всякими крепостями деланъ тому же какъ и городская стена рублена, да и ровъ вкругъ острога отъ Полоты и до Двины реки деланъ крепокъ и глубоокъ. И изъ-за Двины реки повеле стреляти в Острогъ и по Острожнымъ воротамъ, понеже бо отъ Двины реки стены не было».	1563 г.

Замкі, пасады, слабоды

4	Верхні замок, Астрог (Нижні замок)	Каштарысныя кнігі Полацка	«А приделан тот острог другой въ прибавку к верхнему же городу... А от Полоты реки валу нет — ровное место и из-за реки в тот вал вид-но будет и через острог, а без острогу быть невозможно...»	1654 г.
5	Замкі, Запалоцше	Гейденштейн Р. Записки о Московской войне	«Полоцк состоял из двух крепостей или замков — одна расположена на более высоком месте и находится посередине, другую русские называют Стрелецкою, и из города Заполотья».	1579 г.
6	Запалоцше	Кнігі каштарысныя Аляксей Міхайлавіча	«Да за Полотою стоячего острогу съ вороты и съ рукавами от Двины реки до Полоты 312 сажень».	1654—1655 гг.
7	Запалоцше	Чалабітная палкоўніка І. І. Кісарэўскага	«... стоим обзом за городом на-за Полотою и тую, великого государя службу служим: и на короулах безпрестанно день и ночь стоим».	1661 г.
8	Астрог	Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«Ко граду пришедше... но токмо затворившася во граде и в остроге со всеми людьми всего Полоцкого повета».	1563 г.
9	Пасад	Кнігі, дасланыя Шарамеўевым І. Грознаму	«Да около посаду от Двины и до Полоты реки от поля выкопан ров».	1654 г.
10	Прасмужкі	Запіс аб наданні Андрэя Данілавіча царкве Св. Троіцы	«...сельце на Просмужыци...»	XIV ст.
11	Прасмужкі	Жалаваная грамата вялікага князя Аляксандра	«... землю и сеножати подле города на Просмужци...»	1497 г.
12	Карлашэўская слабада	Чалабітная ў Полацкую прыказную ізбу	«... быет челом холоп твой Карлашевское слободы тяглец шкляовец Васья Алексеев сын Прыасолов...»	1659 г.
13	Кабак	Полацкі вопіс	«Местечко это находится на расстоянии полчетверти мили от Бельчицкой слободы, прозываемой Кабак».	1774 г.
<i>Вуліцы</i>				
14	Паслоўская	Ліст паслоў аб «крыўдах»	«Купец Оршинский Иван Савин ... начал он был детину Иванца у Гаврила полочанина, который живет в Якимове початку на Пословской улице...»	1570 г.
15	Вялікая	Інвентар маёмасці Полацкай архіепіскапіі	«... дом небожика владыки в месте Полоцком на Великой улице...»	1601 г.
16	Багародзіцкая	Сапунов А. П. Краткий очерк судеб Полоцкой епархии	«... купил двор ... с землею и огородами близко Богоявления святого на Богородицкой улице».	конец XIV — пачатак XV ст.

1	2	3	4	5
			<i>Масты</i>	
17	Мост замкавы	Справы Полацкага гродзскага суда	«...мост перед вороты в замку мостити».	1535 г.
18	Мост пасадскі	Полацкая Рэвізія	«... мост з вежы к Великому посаду перед тым бывал... а теперь того мосту нет».	1552 г.
19	Мост запалоцкі	Полацкая Рэвізія	«Мост высокий через Полоту на вязи к бране замковой, которая у вежы Устенской».	1552 г.
			<i>Пабудовы</i>	
20	Ратуша	Устаўная грамата на Магдэбургскае права Аб'ява падваяводы Я. Лісоўскага Жалаваная грамата Аляксея Міхайлавіча	«Поставити теж ратушу на мѣстцы годном».	1498 г.
21	Капніца	Устаўная грамата на Магдэбургскае права	«Леч некоторые особы з мешан посольства Полоцкого, пришедши в тот же час на ратуш».	1633 г.
22	Важніца	—«—	«... а судитца им указал есмя в Полошку в ратуше».	1654 г.
23	Капніца, важніца	Справы Полацкага гродзскага суда	—«—	1498 г.
24	Свіран Багародзіцкі	—«—	—«—	—«—
25	Свіран Машоначны	—«—	—«—	1538 г.
26	Лаўкі	Полацкая Рэвізія	«...яго город погорел ... намывали плотниковъ робиты свирень у Мошонъцы».	1533 г.
27	Карчма	Грамата Васілія Дзмітрыевіча Корсака і наместніка ваяводы полацкага Андрэя пана Алехна	«... пан Иван Михайлович Зеновьевич... в месте Полоцком на рынку мает две лавки». «...корчма...»	1552 г. 1445—1448 гг.

28	Лазня	Полацкая Рэвізія Устаўная грамата на Ма- гдэбургскае права	«... на предместьи Полоцком, у Якиманны маеть корчму». «Лазня посполитая».	1552 г. 1498 г.
29	Засяджая ізба	Ліст ваяводы Д. А. Дайта- рукага	«... в съезжую избу приносят челобитные».	1656 г.
		Ліст ваяводы І. А. Хаван- скага	«... съезжая изба...»	1660 г.
30	Млыны	Дадзеная грамата князя Яраслава Ізяславіча (пад- ложная)	«... созыждение млына берег вольный противо их берега на рещи Бельчицы...»	пачатак XVI ст.
		Полацкая Рэвізія	«Млын на Полоте под замком Полоцким панов Корсаков».	1552 г.
		—«—	«Млын замковый на Полоте реще».	—«—
		Гейденштейн Р. Записки о Московской войне	«... который нашел под водою подле какой-то сожженной мель- ницы несколько свай».	1579 г.
		Кнігі, дасланыя Шара- мешевым І. Грозному	«Из Нижнего города к Полоте и к мельнице новые проезжие досчатые ворота».	1654 г.
31	Увоз Богаўленскі	Апісанне ўзяцця Полацка І. Грозным	«... а сторожевой полк стал у Плоские лужи противу Богоявлен- ского ввоза».	1563 г.
32	Курганы	—«—	«... а от Двины реки отъ курганов велел государь ... поставить туры».	—«—
33	Агароды	Запіс духоўнай граматы Івана Мікалаевіча Дзя- меншьева царкве Св. Троіцы	«... даль есьми Святой Троицы три места ролейныя на великом поли, да поженька, да луг на Полоте, да огород оу старом горо- де...»	XIV ст.
		Жалаваная грамата Аляк- сея Міхайлавіча	«... а после их остались в городе Полотцку дворы и лавки и ого- роды...»	1654 г.
34	Сады	Гейденштейн Р. Записки о Московской войне	«... собирали травы в прилежавших Стрелецкой крепости садах».	1579 г.

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	3
---------------	---

Раздзел I

АГЛЯД КРЫНІЦ І ДАСЛЕДАВАННЯЎ

1. Пісьмовыя крыніцы па гісторыі Полацка (у сувязі з праблемамі яго археалагічнага вывучэння).....	6
2. Гісторыка-картаграфічныя дакументы	10
3. Агляд даследаванняў.....	17

Раздзел II

КУЛЬТУРНЫ СЛОЙ ПОЛАЦКА ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

1. Стратыграфічныя дадзеныя	25
2. Храналогія матэрыялаў.....	31
3. Тэрытарыяльнае развіццё горада IX—XVIII стст. па матэрыялах вывучэння культурнага слоя.....	36

Раздзел III

АРХІТЕКТУРНА-ПЛАНІРОВАЧНАЯ СТРУКТУРА ПОЛАЦКА

1. Замкавыя ўмацаванні	40
Абарончыя збудаванні Верхняга замка	40
Абарончыя збудаванні Ніжняга замка	48
2. Абарончыя збудаванні пасадаў.....	52
Вялікі пасад у XI—XII стст.....	52
Абарончыя збудаванні Вялікага пасада XV—XVII стст.....	53
Абарончыя збудаванні Запалоцкага пасада	58
3. Забудова і планаванне горада.....	60
Забудова і планаванне Полацка ў IX—XI стст.....	61
Забудова і планаванне Полацка ў XII—XIII стст.....	62
Забудова і планаванне Полацка ў XIV—XVII стст.....	67

4. Размяшчэнне манументальных пабудоў.....	73
Манументальныя пабудовы перыяду Полацкага княства.....	73
Манументальныя пабудовы XIV—XVII стст.....	80

Раздзел IV

ДЭМАГРАФІЧНАЯ СТРУКТУРА ПОЛАЦКА IX—XVII стст.

Заклучэнне.....	92
Літаратура.....	97
Дадатак.....	101

Навуковае выданне

ТАРАСАЎ СЯРГЕЙ ВАСІЛЬЕВІЧ

ПОЛАЦК IX—XVII стст.

ГІСТОРЫЯ І ТАПАГРАФІЯ

Рэдактар *Г. І. Сергіенка*

Мастак *А. Г. Каўшырка*

Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*

Тэхнічны рэдактар *С. А. Курган*

Карэктары *З. Я. Губашына,*

В. Г. Каласоўская

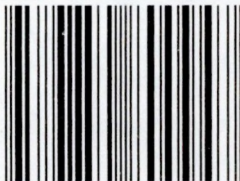
Падпісана ў друк 11.05.98. Фармат 70×100/16. Папера афсетная.
Гарнітура Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 14,95. Ум. фарб.-
адб. 14,95. Ул.-выд. арк. 11,6. Тыраж 1650 экз. Зак. 1390.

Дзяржаўнае прадпрыемства выдавецтва «Беларуская навука»
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Дзяржаўнага камітэта
Рэспублікі Беларусь па друку. 220141. Мінск, Купрэвіча, 18. ЛВ
№ 13 ад 31.12.97 г.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах дзяржаўнага прад-
прыемства выдавецтва «Беларуская навука».

Надрукавана з готовых дыяпазітываў дзяржаўнага прадпрыем-
ства выдавецтва «Беларуская навука» ў друкарні дзяржаўнага
прадпрыемства выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220013.
Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

ISBN 985-08-0094-1

9 789850 800947 >

C.B. Tapscott